

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 4 (27) 2015

Харків
«Право»
2015

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 1 від 11.09.2015 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 19315–9115ПП від 08.05.2012 р.

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – № 4 (27). – 212 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, доцент; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, доцент; **В. Ф. Смоляннюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

ЗМІСТ

Філософія

<i>Лисенкова В. В.</i> ІМПЕРАТИВНА СПРЯМОВАНІСТЬ ФІЛОСОФСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ	5
<i>Жданенко С. Б.</i> ЛЮДИНА В СЕРЕДОВИЩІ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ	13
<i>Анучина Л. В., Грицаненко В. Г.</i> ПРОБЛЕМЕНЕ ПОЛЕ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	27
<i>Стасевська О. А.</i> РАЦІОНАЛІСТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНОЇ ДУМКИ НОВОГО ЧАСУ	37
<i>Сідак Л. М.</i> АДИКЦІЯ ЯК ФОРМА РУЙНАЦІЇ ДУХОВНОГО БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ	46
<i>Ценко М. Б.</i> МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ ДІЛОВИХ ВІДНОСИН ВИКЛАДАЧІВ І СТУДЕНТІВ	55
<i>Шапаренко О. В.</i> ПРИНЦИП ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНОСТІ В ОСМИСЛЕННІ ОНОВЛЕННЯ ПРАВА В УКРАЇНІ	64
<i>Чернишова Т. О.</i> ТВОРЧІСТЬ ЯК ГАРМОНІЗАЦІЯ ВІДНОСИН ЛЮДИНИ ТА СВІТУ	75

Філософія права

<i>Мануйлов Є. М.</i> СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТА ПРАВА	87
--	----

Політологія

<i>Герасіна Л. М.</i> ПРОБЛЕМА ВИБОРУ ЕФЕКТИВНОЇ «МОДЕЛІ» ДЕМОКРАТІЇ В ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ПРАКТИКАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	94
<i>Поліщук І. О.</i> ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ: СУТНІСТЬ ТА РІЗНОВИДИ	106
<i>Сахань О. М.</i> КОРУПЦІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЕСТРУКТИВНОСТІ ВЛАДИ	112
<i>Пелішенко В. О.</i> КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ	129
<i>Воротинський В. В.</i> ІНТЕРНЕТ ЯК ПРОСТІР ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ ТА МАНІПУЛЮВАННЯ	139

Соціологія

<i>Требін М. П.</i> ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ВІЙН В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА: РІЗНОМАНІТТЯ ПІДХОДІВ	148
<i>Шепеленко І. П.</i> НОВІ СМИСЛИ МІСЬКОГО ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОГО КОНТИНУУМУ.....	178
<i>Погрібна В. Л.</i> ВОЛОНТЕРСТВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ТА АКсіОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ	185
<i>Чучиліна К. С.</i> МОЛОДИЙ ФАХІВЕЦЬ У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ.....	196

Наш ювіляр

<i>ДАНИЛЬЯН Олег Геннадійович</i> (до ювілею відомого науковця та педагога).....	204
НАШІ АВТОРИ	208
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	209
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	210

ФІЛОСОФІЯ

УДК 141.319.8

В. В. Лисенкова, доктор філософських наук, доцент

ІМПЕРАТИВНА СПРЯМОВАНІСТЬ ФІЛОСОФСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Філософ будує в собі імперативний каркас, на базі якого формується філософський спосіб життя. Імперативи становлять внутрішній та зовнішній рівні організації буття. Розгорнуті такі імперативи: протистояння неістинності, злу та мужність як життєва стійкість.

Розглянуто критеріальну основу градуювання імперативів, яка дозволяє сутнісно пізнавати глибину творчої діяльності мислителя.

Ключові слова: імператив, філософ, зло, мужність, філософський спосіб життя.

Актуальність проблеми. Сучасні реалії переконують у необхідності розширення сфери філософського осягнення дійсності. За допомогою засобів філософії можливе більш масштабне бачення глобальних і регіональних проблем, ширшого спектра варіантів їх розв'язання. Філософія сьогодні повинна сприяти розвитку високої культури мислення, важливості прийняття відповідальних та далекоглядних рішень на всіх суспільних рівнях. Філософський потенціал у культурі напрацьовується і за допомогою філософського способу життя, який спирається на імперативні засади. Ця актуальна тема вже розглядалась у деяких публікаціях автора [1; 2], проте вивчення сфери імперативної спрямованості філософського способу життя вимагає продовження.

Аналіз джерел та публікацій. У своїй творчості термін «філософський спосіб життя» вперше ввів Т. Кампанелла. Він спирався на ідеї та постать

Сократа і педагогічні розробки Платона. У подальшому до цієї проблеми звертався К. Гельвецій. Термін використовував у своїй роботі К. Ясперс. Наприкінці ХХ ст. це поняття спостерігалось в літературній публіцистиці. Наукового розгляду проблеми філософського способу життя тривалий час взагалі ніхто не проводив. Сьогодні нами запропоновано своє бачення цієї теми.

У багатоаспектному панорамному аналізі ми спираємося на праці відомих дослідників історії та теорії культури (М. Бахтіна, Ю. Лотмана, О. Лосева, Г. Зіммеля, О. Шпенглера, А. Швейцера), філософської культури (В. Асмуса, М. Дяченка, В. Шинкарука, В. Шкоди, С. Кримського, В. Малахова), моральних ідеалів (Л. Архангельського, В. Василенка, Е. Ільєнкова) та ін. Проте ракурс висвітлення взаємозв'язку філософського способу життя та імперативності раніше не розглядався.

Метою статті є подальше прояснення імперативної складової філософського способу життя, специфічних рис окремих імперативів.

Виклад основного матеріалу. Ставлячи ці питання, дослідник потрапляє до проблемного кола філософсько-етичних проблем. Мислитель свою діяльність вибудовує на фундаменті інтелектуально-креативних та моральних вимог до себе. Він створює власний етичний кодекс, де поєднує внутрішній та зовнішній рівні моральності. Імперативи дозволяють структурно ці рівні оформити.

До системи імперативів філософського способу життя можна віднести: пізнання в ім'я вдосконалення світу, суспільства, людини й відданість істині, прагнення до мудрості, творчої сутності всієї діяльності філософа, високий рівень відповідальності за здійснення філософських розробок, вірність своїм принципам і переконанням. Утім цей перелік напевно можна продовжити.

Ще один імператив — *протистояння неістинності, злу* в усіх їхніх проявах. Як показує вивчення філософського способу життя мислителів, цей імператив був безумовною вимогою для багатьох із них [3, с. 12]. Наприклад, У. С. Моем вважав проблему зла «однією з найбільш пекучих» [4, с. 187]. Протиборство зі злом своєю діяльністю, творчістю, життєвими настановами, способом життя виявляло зневагу до сил негативу, означало активні пошуки виходу з рамок його панування. На жаль, існують достовірні приклади підкупленості творчих людей «грошовими мішками». Їхнє сприяння злу прискорює рух до втрати соціумом внутрішніх смислів і деградації поколінь. Боротьба проти злосфери, аналіз її сутнісної та причинно-наслідкової парадигм завжди входили до переліку завдань істинного філософа. Розкриття ним виразок суспільства сприяє одужанню хворого суспільного організму.

На превеликий жаль, градус істинної доброти в культурі завжди був у край низьким. Небагато знаходиться тих, хто відчуває радість від успіхів і досягнень інших, має альтруїстичний тип мислення й поведінки. Деякі філософи вважають, що людина є доброю вже в тому випадку, якщо сама не творить зла. Але історія показує, що цього, безперечно, недостатньо. Подібна позиція сама по собі пасивна. У постійному протистоянні добра і зла вона за своїми параметрами не генерує у світі зростання добра. Добродіяння повинні бути значно більш ініціативними, мобільними й багатогранними. Вони — виразний показник високого ступеня добродійного розвитку не тільки самого індивіда, але й соціуму.

Зло породжується світоглядною, інтелектуальною, моральною недосконалістю багатьох, непродуманістю ними своїх дій, невмінням бачити життєві перспективи, егоїстичною зосередженістю на собі, небажанням відповідати за результати своєї активності, абсолютизацією власних інтересів та ігноруванням потреб суспільства. Особистість досить тривалий період у своєму житті перебуває в становленні, у дорозі від дитячої та юнацької недосконалості до дорослості. І зло супроводжує ігнорування нею соціальних норм, нерозвинену здатність оцінювати добро інших, відстороненість від чужих бід.

Чим менш освічена й духовно розвинена людина, тим менше вона зорієнтована на добродіяння й альтруїзм, тим більше прямо або побічно зло в різних іпостасях виявляється незрілими позиціями, нездійсненими ідеалами, розмитими орієнтирами. Нерідко відчуття інтелектуальної, творчої, ділової неспроможності, особливо порівняно з талановитою обдарованістю й успішністю інших, здатне призвести до «втрати обличчя», спонукає до зла, і то чималого (Сальєрі). Витончений розум у своїй ущербності антикреативний, він сіє навколо себе «аксіологічну пустелю». Фактично мова йде про те, що ґрунтом для зла є: середовище особистісного й загального соціального безкультур'я, догматичний диктат на індивідуальну позицію в трактуванні істини, убогість світогляду, зашкарублість свідомості, примітивізм мислення, гонитва за матеріальним успіхом і безпринципним кар'єрним зростанням.

На наш погляд, не в усьому можна погодитися з філософами давнини, які стверджували, що зло робиться само, а добро потрібно весь час відновлювати. Справді, для носія діяльного добра в край складними є часті клопоти, що ведуть до тривалих перевантажень, великих витрат часу й сил, обмеження особистих можливостей. А зло — результат самозакоханості, егоцентричності, негармонійності людини та обмеженості розуму, усічення свідомості та неправильно трактованої свободи. До того ж, ставши практикою дій і засобом досягнення цілей, воно поступово дедалі більше набуває сили й енергійної активної спрямованості. У підсумку злодієві стають зовсім

недоступними вищі моральні категорії, він їх повністю відкидає через не-потрібність.

Освоюючи космос, створюючи урбаністичні гіганти, транснаціональних «велетнів», суспільство не знаходить часу на вдосконалення мас. Тому й у своїй негармонійності вони затребувані і прийнятні, коли віддається перевага розв'язанню практичних завдань, гонитві за нагромадженням матеріальних багатств. Такі підвалини соціуму сприяли набуттю злом статусу неминучості, непозбутності в повсякденному бутті. У свою чергу, цей статус закріпився державно, створивши правомірність безвідповідальності: погрішивши, покайся. Інституціоналізація такого ритуалу здійснювалась і церквою: індульгенції, відмолювання гріхів стирали межу між високим і низьким, дозволеним і неприйнятним, позбавляли можливості осмислити роль зла у світі. Ф. Достоєвський гірко ремствував на те, що й для православної культури характерне панування принципу: «забруднимось і покаємось». Тобто, забруднившись провинною, але відмоливши її, одержуєш прощення священика і можеш далі перебувати в злі. Б. Рассел у статті «Чи зробила релігія корисний внесок у цивілізацію?» аналізує християнські, церковні негативи: потужні інститути інквізиції й ку-клукс-клану. Він доводить, що концепція гріха породила садизм, який люди вважають законною справою. Релігійний доказ: гріховне страждання очищує душу. І це є раціоналізація насильства [5, с. 114–131].

У сучасних умовах зловмисність не тільки існує, але її пропагують і декларують, нею пишаються. Внутрішня моральна цензура стрімко пішла на спад, відкривши бездонні глибини людського падіння. У подібній ситуації філософ не може бути осторонь від розкриття хибності позиції морального «намбі» (від англ. — байдужий, тупий, онімільий), погибельності від атрофії сенсу життя й безодні душевного спустошення людини, яка чинить зло, небезпеки розростання надривних внутрішніх суперечностей до стану, коли злостивець не зможе піднятися навіть до того, щоб зневажати себе [6, с. 118].

Філософи аргументують актуальність подолання запізненого розвитку людини порівняно зі швидкими змінами світу. Вони стурбовані складнощами людського «самобудівництва», розуміючи, що невідповідності збільшуються від недоробок у сфері культури. Любомудри як діагности вибудовують ієрархію цінностей, аналізуючи згубність індивідуальної вседозволеності й арогантності — стану морального нездоров'я соціуму. Статус філософа — у сприянні подоланню бездіяльності добропорядних людей, формуванню внутрішнього потенціалу протиборства злу, звуженню меж злосистеми. Мислителі прагнуть визначити шляхи виходу людей зі стану інфантильності, анемії, несвободи від лихомовства, привести до усвідомлення поліфонічного образу людини. Ігнорування природи зла спричиняє посилення дис-

гармонійності відносин, деактуалізацію ідей прогресу. Філософ, відповідальний за все, гостро сприймає недосконалість, докладає великих зусиль, щоб позначити джерела багатолікості зла, зрозуміти його просторово-часову суть. Неподолане зло розростається через те, що прямо або опосередковано торкається кордонів повсякденності багатьох людей. І вони, часто не знаючи справжніх причин того, що відбувається, не можуть витримати його натиск і дати необхідну відсіч. Розростання зла паралізує волю багатьох, нівелює й девальює цінність життя, множить байдужість, песимізм, аморальність, поганій смак і тиранію вульгарності. Через сучасну романтизацію зла все більше нарощується спектр його функцій. Несправедливість, гноблення, приниження гідності антигуманністю множать зло. Воно об'єктивоване характером суспільних умов і врешті змушує деградувати комунікативні механізми, що виливається в соціальну брутальність.

Не одне покоління філософів ламало списи, аналізуючи специфіку соціального виявлення, визначаючи об'єктивні та суб'єктивні основи добра і зла. Філософська спадщина попередніх століть залишила нам безліч трактатів їхньої сутності й співвідношень (гедонізм, аскетизм, інтуїтивізм, апробативізм та ін.). Протягом усього існування цивілізації філософи не тільки виявляли цікавість до цієї проблеми, але й, співвідносячи свої позиції, намагалися позначити напрями для виходу з кордонів панування зла (Платон, Арістотель, Б. Спіноза, Дж. Локк, П. Чаадаєв, Ф. Ніцше, Е. Ільєнков, М. Мамардашвілі, В. Сагатовський та ін.). Їх не залишав байдужим деструктивізм зла в усіх його проявах, вони бачили в ньому реальну загрозу існуванню соціуму, прагнули застерегти суспільство від загибелі. Про «бісів» писав Ф. Достоевський, у «Віхах» інтелігенція каюлася за незлагодженість у створенні належної духовної атмосфери, у націленості суспільства на усунення звіроподібності. «Віхівці» доводили, що об'єднані зусилля здатні блокувати й приборкати лють і дикість «збіговиська пройдисвітів» [6, с. 137], елімінувати ницість їхніх мотивів. У своїх статтях вони обґрунтували безпорадність зла перед консолідованими силами всієї людської громади. В умовах сучасного дефазованого стану суспільства філософам необхідно девальювати силу зла, протиставити йому ціннісні структури, концептуалізувати системотворчі ідеї.

Мужність як життєва стійкість. Мужність мислителя — це підкорення всього життя єдиному задуму: служінню великій мудрості. Само по собі обрання філософського шляху справою життя — уже сміливий вчинок. Це важке зобов'язання не бути мислителем без мудрості, мати стійкість і завжди вірити в себе, не містифікувати очікування подій, виховувати високорозвинену волю. Мужність полягає у готовності до самовладання, присутності духу в послідовності драм і трагедій життя; це гідна філософа

форма поведінки і виконання внутрішнього обов'язку, а не дріб'язкова конфронтація. Вона існує завдяки благородним ідеалам та цілям мислителя, котрий їх сповідує; протистоїть пасивному підкоренню долі і спрямована на активний захист фундаментальних духовних цінностей. У будь-які часи мужність заявляє про себе вимогою не зраджувати своєму «Я», власним світоглядним устоям і моральним принципам, дає можливість залишатися в колі великих діянь, задумів, запитів суспільства, виявляти хоробрість у відстоюванні особистих позицій та ідей. Мужності як одній із найважливіших чеснот значне місце віддавав Платон поряд із мудрістю і помірністю. Мужність у його розумінні — здатність стійко переносити страждання, проявляти хоробрість за будь-якої небезпеки. Арістотель виділяє велику кількість першочергових чеснот. До них належить, поряд із мудрістю, справедливістю, поміркованістю, і мужність. Вона — в безперервній мобілізації душевних сил, щоб рухатись далі, незважаючи на безліч труднощів, моральну пригніченість, що часто трапляється, панування безжальних порядків. Мужності завжди надавали величезного значення спартанці у всій системі суспільного життя, стоїки розглядали її як підвалину свого ідеалу.

Трактування сенсу цієї чесноти за минулі століття, прожиті людством, неодноразово переосмислювалося відповідно до історичних колізій, наповнювалось новим змістом. Проте завжди йшлося про духовно і душевно сильних людей, які не поступаються своїм слабкостям, не втрачають упевненості в собі, не згинаються під ударами долі.

У своєму учнівському творі «Жадаючи премудрості, дотримуйся заповідей» М. Добролюбов запроваджував ідею мужнього довічного служіння меті, повною мірою дотримувався цього все своє двадцятип'ятирічне життя. У його розумінні неодмінна залежність між вірністю високим моральним принципам і самопросуванням до мудрості.

Затребуваність століттями такої значущої якості підвела її до рангу імперативу як обов'язкової риси для філософа у його складному бутті. Імператив як орієнтир не дає мислителю піддаватися взаємовиключним обіцянкам, обтяжувати себе тягарем лицемірства, а, навпаки, у надзвичайних обставинах дозволяє керуватися моральною твердістю, не дає зраджувати себе.

Багатоаспектне дослідження проблем філософського способу життя акцентувало, що критеріальною основою градування імперативів є багаторівневі контексти, а саме:

1. Зміст діяльності філософа, спрямованої на сприяння прогресу суспільства.

2. Долучення до смислотворчості філософів усіх історичних епох і концентрованого «гуманітарного мислення» (М. Бахтін).

3. Творча включеність діячів наукової й мистецької свідомості у функціонування філософської сфери, що здійснює розвиток філософії як квінтенсенції культури для посилення єдності культуросфери.

Висновки. Позначені імперативи, на нашу думку, — не ригоризм. Вони пронизують спрямованість філософської місії, показуючи результати належного веління, припису філософської волі, прояву мудрості як об'єднаної форми особистісного багатоголікового досвіду і філософського способу життя більшості мислителів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лысенкова В. В. Культурозозидающая сущность философского образа жизни : монография / В. В. Лысенкова. — Харьков : ХДАК, 2011. — 296 с.
2. Лысенкова В. В. До питання імперативності філософського способу життя / В. В. Лысенкова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2015. — № 1 (24). — С. 5–12.
3. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге : сборник / М. Хайдеггер. — М. : Высш. шк., 1991. — 192 с.
4. Моэм У. С. Подводя итоги : эссе, очерки / У. С. Моэм. — М. : Высш. шк., 1991. — 559 с.
5. Рассел Б. Почему я не христианин? / Б. Рассел // Избр. атеист. произведения. — М. : Политиздат, 1987. — 335 с.
6. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / М. Мамардашвили. — М. : Изд. группа «Прогресс», «Культура», 1992. — 415 с.

ИМПЕРАТИВНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ФИЛОСОФСКОГО СПОСОБА ЖИЗНИ

Лысенкова В. В.

Философ формирует в себе императивный каркас, на базе которого формируется философский образ жизни. Императивы составляют внутренний и внешний уровни организации бытия. В публикации развернуты такие императивы: противостояние неистинности, злу и мужество как жизненная стойкость.

Рассмотрена критериальная основа градуирования императивов, которая позволяет сущностно познавать глубину творческой деятельности мыслителя.

Ключевые слова: императив, философ, зло, мужество, философский образ жизни.

PEREMTORY ORIENTATION OF THE PHILOSOPHICAL WAY OF LIFE

Lysenkova V. V.

Contemporary reality convinces us of necessity to extend the sphere of philosophical comprehension of our life. With the help of means of philosophy there could be more extensive understanding of global and regional problems, wider range of ways of its solution. Modern philosophy should promote the development of high level of thinking and importance of making responsible and forward-looking solutions on all social levels. Philosophical potential in the culture is developed also with the help of philosophical lifestyle, which is based on imperative principles.

The object of this article is to clarify the imperative component of philosophical lifestyle and specific features of particular imperatives.

By putting these questions, the scientist penetrates into a problem range of philosophical and ethical problems. The thinker builds his or her activities on intellectual, creative and moral standards. Imperatives help to organize these levels in a certain structure.

The system of imperatives of philosophical lifestyle may include: learning for the sake of improvement of the world, society, man and commitment to truth, desire for wisdom, creative essence of all philosopher's activity, high level of responsibility for implementation of philosophical developments, commitment to his or her principles and beliefs. Nevertheless, this list can be continued.

One more imperative is a resistance to untruth and evil in all of its aspects. As study of philosophical lifestyle of many thinkers shows, this imperative was unconditional requirement for many of them. Struggle against evil, analysis of its essence and cause-and-effect paradigm have always been on the demand list of the real philosopher. When they open the sores of society, it aids recovery of sick body of society. Unfortunately, the level of true kindness in society has always been very low. There are not many people who feel happy for other people's success and achievements, people, who have unselfish way of thinking and behavior. Some philosophers believe that a man is a kind person even when he does not do evil. But the history shows that this is not enough. Such position is passive. In constant antagonism between good and evil it does not generate anything good in the world. Well-doing should be more initiative, mobile and many-sided. It is distinctive characteristic of high level of benevolent development not only of a person, but of a society too. Evil is generated by worldview, intellectual and moral imperfection of many people, inefficient arrangement of their actions, lack of vision, egoistic introversion, unwillingness to be responsible for the results of their activity, absolute priority given to their own interests and disregard of demands of society.

Important imperative can also be courage as resilience. Courage of a thinker is a submission of all his or her life to one aim: service to a great wisdom. Choosing philosophical lifestyle as your lifetime project is a very courageous act. This is difficult commitment not to be a thinker without wisdom, to have resilience and always believe in yourself, not to mystify the expectation of the future events, to exercise strong will. Courage consists in willingness to self-control, presence of mind in a chain of dramas and tragedies of life: this is philosopher's form

of behavior and execution of internal duty and not a petty confrontation. It exists because of high ideals and aims of the thinker who professes them, who resists passive surrender to his of her fate and it is aimed at active protection of the main spiritual values.

Interpretation of this virtue for the last centuries was reinterpreted for many times according to historical collisions and now it took a new meaning. But it was always referred to spiritually and mentally strong people, who do not yield to their weaknesses, who do not lose confidence and who bear up against misfortune.

In our opinion, these imperatives are rigorism. They pierce through philosophical mission, showing the results of the right order, duty of philosophical will and display of wisdom as a complex form of a personal centuries-old experience and philosophical lifestyle of many thinkers.

Key words: imperative, philosopher, evil, courage, philosophical lifestyle.

УДК 1:316.4

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ЛЮДИНА В СЕРЕДОВИЩІ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Зроблена спроба визначення основних світоглядних орієнтирів для філософської рефлексії сутності людини в умовах становлення й розвитку інформаційно-комунікаційних мереж. Виокремлені основні філософські проблеми, пов'язані з особистістю в умовах становлення мережевого суспільства, віртуальних комунікацій та найсуттєвіші аспекти впливу зовнішнього середовища на людину в мережевому суспільстві.

Ключові слова: інформація, інформаційні технології, інформаційне суспільство, мережеве суспільство, віртуальність, засоби масової комунікації.

Постановка проблеми. Традиційні дослідження інформаційного простору, інформаційного суспільства, навіть за найширшого розуміння цієї теми, обмежені, як правило, аналізом даних з теорії інформації, теорії культури та соціальних наук. Проте необхідність філософського аналізу цього феномену на підставі концептуальних уявлень про сутність людини як основного суб'єкта суспільства назріла як у зв'язку з поширенням цього поняття в науковому обігу, так і у зв'язку з динамічним розвитком інфор-

маційних технологій, що наприкінці ХХ ст. почали інтенсивно проникати в життя людини та значно змінили і характер її буття, і світоглядні установки. Людина завжди існувала в інформаційному просторі, що її оточував. Розширенню інформаційного простору сприяли поява друкарства і пошти, винахід телеграфу й телефону, відкриття радіо й телебачення. Значний і вирішальний внесок у глобалізацію інформаційного простору внесло масове застосування у всіх сферах діяльності людини сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, які істотно змінюють не тільки спосіб виробництва товарів і послуг, але й організацію і форми проведення дозвілля, реалізації людиною своїх громадянських прав, методи і форми виховання та освіти. Вони впливають і на соціальну структуру суспільства, і безпосередньо на існування людини: її розвиток, життєдіяльність, культуру тощо.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що незважаючи на досить велику кількість наукових доробок, які присвячені проблемі людини в умовах сучасного суспільства, сутнісний аспект цієї проблеми опрацьований ще недостатньо. Дослідники у цій царині зазвичай концентрують увагу на технологічних і психологічних аспектах проблеми взаємозв'язку особистості й інформаційного суспільства. Тому в цій статті зроблена спроба окреслити у найзагальнішому вигляді найбільш ґрунтовні питання сутності й особливостей життєдіяльності людини в умовах становлення й розвитку інформаційного суспільства, що і є **метою** статті¹.

Виклад основного матеріалу. Сучасне суспільство — це суспільство масових комунікацій. Засоби масової комунікації, постійно трансформуючись під впливом загальнокультурних змін принципів та критеріїв масового спілкування, виробництва нових стилів інформаційної взаємодії, локалізують чи збільшують свої соціальні та просторові параметри та конструюють інформаційний простір соціуму. Як справедливо стверджує Ю. Краснокутська, засоби масової комунікації володіють значною символічною владою, адже вони репрезентують циркулюючі у соціумі знання, норми, ідеали, символи, образи, ціннісні ієрархії, які незалежно від того, адекватно вони відображають реальність, чи є нееквівалентними їй, завжди відтворюють домінанти та атрибути суспільного устрою, соціального порядку та культури, надаючи легітимності ціннісним категоріям колективної та індивідуальної свідомості [1, с. 621].

Вплив інформаційної компоненти на соціум значно посилюється з появою інтерактивних медійних технологій, а особливо Інтернету, який дозволяє не

¹ Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

тільки споживати інформацію, а й брати активну участь у процесах вироблення та циркуляції інформаційних потоків. Як наслідок, за справедливим зауваженням О. Дзьобаня, інформація набуває цінності не тільки завдяки загальнодоступності, пізнавальності, економічному або політичному потенціалу, а й тому, що відкриває нові можливості для персоналізації та самоідентифікації особистості [2]. Таким чином, новий інформаційний простір, генерований Інтернет-технологіями, виступає одночасно і засобом, і середовищем соціального розвитку та становлення особистості.

Основними, найбільш значущими соціальними проблемами, пов'язаними з особистістю, в умовах інформатизації є [3–5]:

- проблема мовної комунікації, що становить ядро інформатизації;
- проблема інформаційної безпеки особистості, під якою розуміється стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що забезпечує її формування й розвиток на користь громадян, організацій і держави. Проблема забезпечення інформаційної безпеки особистості означає її право на отримання об'єктивної інформації і припускає, що одержана людиною з різних джерел інформація не перешкоджає вільному формуванню й розвитку особистості.

Як свідчать результати сучасних наукових розвідок у царині інформаційних процесів, впливами на особистість можуть виступати [6–8]:

- цілеспрямований інформаційний тиск з метою зміни світогляду, політичних поглядів і морально-психологічного стану людей;
- розповсюдження недостовірної, спотвореної, неповної інформації;
- використання неадекватного сприйняття людьми достовірної інформації. Інформаційні впливи є небезпечними або корисними не стільки самі по собі, скільки тим, що управляють могутніми речовинно-енергетичними процесами. Суть впливу інформації саме і полягає в її здатності контролювати речовинно-енергетичні процеси, параметри яких є набагато вищими за саму інформацію;
- комп'ютерна злочинність, віруси. Спроба творців вірусів, як правило, молодих людей реалізувати себе у вірусотворчості пов'язана низкою причин: бажанням самостверджуватися, «прогриміти», а також відсутністю усвідомлених життєвих цілей.

Перехід від індустріального до постіндустріального, а далі — до інформаційного суспільства вимагає якісного переосмислення людиною тих життєвих реалій, які були визначальними в масовому суспільстві. Новий тип суспільства — це своєрідний поворот від усіх наших звичок, початкових посилок. Сучасна людина спрямована до активності, а розвиток інформаційних технологій веде до створення відкритого суспільства. Комунікативні процеси обумовлюють прояв нових якостей людської особистості, що

розвиваються в епоху «третьої хвилі»: ініціативності, комунікабельності, різнобічного розвитку.

Ф. Фукуяма, констатує радикальну зміну світогляду людини, припускає, що людство йде до кінця історії й вершини прогресу [9]. Нам цікавий цей погляд із-за сциєнтистського тлумачення Ф. Фукуямою сенсу історії. Цей погляд вписується в планетарно-ноосферне бачення світу, що допомагає вирішувати проблеми взаємодії людини і природи.

Як відзначає А. Назаретян, «події складаються таким чином, що для забезпечення подальшої життєздатності розумний суб'єкт буде вимушений штучно трансформувати свою матеріальну основу, послідовно звільняючись від тих, що сковують і прирікають його на звироднілість біологічних залежностей» [10, с. 179].

Нарощування потужності техносфери, що розвивається за законами інформо- й енергоємності на елементарний акт технічного прогресу, загрожує самому життю на планеті в глобальному масштабі. Техногенний тиск на природне середовище примушує останнє дрейфувати у бік від природної рівноваги, усталеної протягом мільйонів років. Техносфера, безмірно споживаючи біосферні ресурси планети, відчужує людство від природи, частиною якої воно є. За словами С. Харламова, «розвиток сучасної цивілізації, часто не контрольований, прийшов у конфлікт з природою і суттю самої людини... Аналізуючи ці дані, можна прийти принаймні до двох висновків: 1) необхідні надзвичайно не тільки природо- й ресурсозберігаючі технології, але й такі технології, які дозволили б берегти і раціонально використовувати людський потенціал; 2) необхідний новий рівень міждисциплінарної взаємодії наук» [11, с. 80–81].

У численних наукових працях, присвячених інформаційній ері, здебільшого підкреслюється, що змінюється не тільки технологічна база й інформаційно-технологічні можливості людини, але й сама людина, її самосвідомість. Сучасна людина не уявляється немислимою без інформаційних технологій, які здійснюють величезний вплив на все її існування — як біологічне, так і соціальне. Предметом дискусій стає лише те, що несуть ці зміни і при всій суперечності точок зору практично всі вчені погоджуються в одному: особливу роль у сучасному світі й становленні нової людини відіграє інформація.

Відомий теоретик інформаційного суспільства Е. Тоффлер у своєму бестселері «Третя хвиля» розглядає «особистість майбутнього», котра глибоко вкорінена в динаміку соціокультурних перетворень. Він зазначає, що третя хвиля є продуктом драматичних змін рис, нав'язаних суспільством, — не нова людина, а новий соціальний характер [12]. А це означає, що відповідно до різноманітності, поліваріативності, багатоцентровості інформацій-

ної соціальної системи особистість теж являтиме собою розмаїтість ролевих моделей і життєвих стилів. Зрештою, поява «конфігуративного» чи «модулятивного Я» — це необхідність в умовах інформаційного суспільства. «Модульна людина» — це людина, яка здатна змінювати типи діяльності, може потенційно вписуватись у будь-які сфери соціальної системи: організації, угруповання, співтовариства, а також легко їх залишати, змінювати власні переконання. «Третя хвиля змінює природу ідентичності... Перехід до гетерогеннішого, диференційованішого суспільства передбачає те, що індивід все менше зв'язаний контекстом свого народження і володіє великим вибором у самовизначенні. Прихід Третньої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальних та культурних змін, тому ідентифікації, які обираються, стають короткочаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, ніж будь-коли» [13, с. 281–282]. Тому «Третя хвиля найбільше винагороджує за пізнавальні здібності та освіту, а також людей, які здатні до швидкого пристосування, до змін... Вона винагороджуватиме людей допитливих, цікавих, які прагнуть з'ясувати, що відбувається, і впливати на те, що відбувається, людей, які здатні володіти собою в умовах хаосу та незрозумілості. Їй знадобляться люди, які... можуть не мати навичок у якійсь одній спеціальності, але володіють досвідом у деяких різних сферах і здатністю екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу. Вона буде винагороджувати індивідуальність та підприємливість» [13, с. 287].

У контексті нашої статті доцільно звернутися до моделі людини, що знаходить віддзеркалення в концепції М. Кастельса, який при аналізі нових форм суспільства опирається на поняття «комунікаційна система» і «мережеве суспільство». Філософське дослідження комунікацій включає проблему відношення глобальних мереж і людини. Аналіз даної проблеми дозволяє виділити відношення між мережею й людиною, визначаючи тим самим спосіб розгляду концепції М. Кастельса.

Для виявлення перспектив модифікацій природи людини, М. Кастельс провів фундаментальне дослідження, присвячене розгорнутому аналізу сучасних тенденцій, що призводять до формування основ суспільства, яке він назвав «мережєвим». Нові інформаційні й комунікаційні технології, будучи необхідним інструментом такої багатоаспектної трансформації, не є її причиною. Генезис мережевого суспільства значною мірою обумовлений ходом історії. На цей процес вплинули три найважливіші процеси 70-х рр.: інформаційно-технологічна революція, культурні й соціальні рухи, криза соціально-економічних систем. У цьому процесі визначальну роль у житті людини відіграє інформація, проте необхідно розуміти, що інформація й обмін інформацією супроводжували розвиток цивілізації впродовж усієї

історії людства. Тому нова людина формується в такому суспільстві, яке, на думку дослідника, «вказує на атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникають у даний історичний період, генерування, обробка й передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади» [14, с. 42].

Передвісником поняття мережевого суспільства може виступати вислів А. Ракітова: «Будь-який індивід, група осіб, підприємство або організація в будь-якій точці країни і у будь-який час можуть одержати за відповідну платню або безкоштовно на основі автоматизованого доступу й систем зв'язку будь-які інформації і знання, необхідні для їх життєдіяльності і вирішення особистих і соціально значущих завдань» [15, с. 32]. Тому мережеве суспільство — це не просто суспільство, де є інформація й людина, а й суспільство, де соціальні і технологічні форми соціальної організації пронизують усі сфери життєдіяльності людини — від економіки до повсякденного життя.

У наукових доробках М. Кастельса представлений синтез емпіричних досліджень і аналітичної роботи, проведених автором у цілій низці країн. Вчений як відправну точку своїх роздумів використовує комунікації як основні ознаки нового світопорядку, що формується. Виходячи з цього, основне положення концепції М. Кастельса полягає в тому, що інформаційна епоха позначає появу нової людини, яка виникає завдяки розгортанню мереж і пріоритетному значенню інформаційних потоків. Дослідник вважає, що «визначальні дії у всіх сферах людської практики роблять на основі інформаційних технологій, що такі дії організовані (у глобальному масштабі) в інформаційні мережі й зосереджені на обробці інформації (символів)». М. Кастельс представляє державу інформаційної епохи як новий тип мережевої держави, заснованої на мережі національного, регіонального, місцевого й локального рівнів. Він підкреслює, що таке використання інформації і знань веде до виникнення нової людської трансформації, причому значення цього переходу для історії людства настільки велике, що він не може навіть бути зіставлений з переходами ані від аграрного до індустріального, ані від індустріального до сервісного господарства. Така інформаційна революція, за словами А. Ракітова, «здійснює зростаючий вплив на перебіг історичних подій, поступово змінюючи систему цінностей, світогляд і уявлення людей про саму людину, сенс її буття й призначення. Тому філософська рефлексія над комп'ютерною революцією переростає у завдання осмислення соціально-історичної долі людства» [15, с. 14].

Сучасні технології, включаючись у середовище суспільних відносин, стають важливим чинником соціальних трансформацій. Крім того, зафіксовані зміни у сфері духовної культури, викликані не свідомими діями її твор-

ця — людини, а безособовою логікою технічного розвитку, процесами самоорганізації техногенного середовища. Наприклад, інформаційні технології за допомогою структуризації інформації й забезпечення її доступності, здійснюючи глибокі трансформації індивідуальної й масової свідомості, уніфікують соціальні практики, забезпечують включення людей у глобальний інформаційний обмін і стають інструментом психологічного тиску, насильницьки втручаючись в емоційно-вольову сферу людини. В сучасному інформаційному суспільстві бурхливо поширюються сублімовані форми агресивності. У теперішній час агресія й насильство набули нового вигляду, соціальна агресія стала неминучим та закономірним результатом надмірно тривалого перехідного періоду, що супроводжується розірванням економічних зв'язків, надзвичайно глибоким соціально-економічним розшаруванням населення, регіональними конфліктами, різким падінням рівня життя, кризою моральності [16]. Стало очевидним, як підкреслює О. Жидкова, що створення загальнопланетарного поля інформації, окрім прискорення взаємообміну культур і їх творчих змін, призводить до розхитування традиційних цінностей [17].

Наскільки ширшою є сфера застосування технічного аспекту, настільки менше аспектів людської діяльності залишаються незалежними від неї. Постійне зростання матеріальних і культурних потреб — причина розвитку промисловості і головний стимул технологічних удосконалень. Але технологічні інновації, крім досягнення своєї прямої мети — підвищення ефективності матеріального виробництва — одночасно розхитують і традиційні основи суспільного життя, і базу традиційної культури. Ці технологічні зміни істотно перетворюють не тільки місце існування людини, але і впливають на саму людину, на організацію всіх видів її діяльності, на взаємини між спільнотами людей на ринку сировини, товарів і послуг, на систему освіти і, нарешті, на норми й закони, що фіксуються і розвиваються законодавчою, судовою і виконавчою владою.

Усе сказане вище свідчить про те, що сьогодні різко актуалізується необхідність філософського обговорення самої проблеми взаємодії людини з інформаційним середовищем. На перший план виходить проблема успішної адаптації людини в сучасному інформаційному середовищі. Проблема адаптації людини невіддільна від питання про саму її суть, актуальну для філософів у всі часи. Вітчизняні й зарубіжні дослідники неодноразово звертаються до цієї проблематики. Інформаційне середовище, стаючи все більш важливою і невід'ємною частиною навколишнього середовища, пред'являє до людини зростаючі адаптивні вимоги. Людство було вимушене адаптуватися до природного й штучно створеного інформаційного середовища про-

тягом усього свого розвитку, проте життя сучасної людини визначається новими реаліями, новими екологічними й соціальними обставинами.

Наведене вище дає достатньо повне уявлення про суть мережевого суспільства. Важливо, що технічні досягнення у сфері комунікацій визначають першу відмінність нової «мережевої» людини — середовище взаємодії. Людина живе в такому комунікаційному просторі, відмінними рисами якого є відсутність меж, а взаємини відрізняються цілою низкою нових рис і характеристик, які виникають на основі горизонтальних зв'язків. Мережева структура проникає у всі сфери життя людини й суспільства: економіку, політику і культуру і тим самим перетворює людину.

Як відзначає М. Кастельс, «незважаючи на всі спроби врегулювати, приватизувати й комерціалізувати Інтернет і системи, які входять до нього, мережі комп'ютерних комунікацій, як в Інтернеті, так і за його межами, характеризуються щонайширшим розповсюдженням, багатобічною децентралізацією й гнучкістю» [14, с. 339]. М. Кастельс вважає Інтернет технологічним базисом формування нової людини. На його думку, сучасний Інтернет-мислитель уподібнюється енергетичній системі й електродвигуну, тому що «він здатний поставляти “інформаційну енергію” для будь-яких сфер людської діяльності» [18, с. 8].

Наступною важливою межею в «мережевій» людині М. Кастельса є трансформація простору і часу, яка стала також результатом інформаційної модернізації й розвитку комунікацій. Подолання відстані за допомогою комунікацій і швидких транспортних систем дозволяє людині проводити час спільно без просторового зближення, що робить можливим її включення в гнучкі міжтериторіальні структури, які еволюціонують у функціональні мережі взаємодії й нові форми зайнятості.

Подолання інформацією величезного простору за короткий проміжок часу призводить до перегляду розуміння часу, який знищений швидкістю зв'язку між комп'ютерами. Цьому підпорядковано прагнення уникнути марних витрат часу, які призводять до втрати можливостей людини хоча б на секунду, що стосується організації праці. У концепції М. Кастельса «позачасовий час» інформаційної епохи приходить на зміну біологічному часу більшої частини людської історії і хронологічному часу індустріальної ери. «Влада над часом, контроль над ритмічністю колонізували території й перетворили простір у процесі широкомасштабної індустріалізації» [14, с. 402]. Він вводить поняття «простір потоків», що поступово встановлюють панування над простором місць. У цих потоках представлена більшість стратегічно важливих видів діяльності, а людина облаштовує життя, накопичує досвід і набуває відчуття ідентичності. Сама ідентичність формується не на природних підставах, а на інформаційних (оскільки інформація, а не при-

родні процеси, стає основним сенсом життя людей), тобто є створеною самою людиною на основі проектів і програм.

Час, згідно з М. Кастельсом, має різну цінність і різний темп у цих двох різних просторах. Новий професійний клас великих міст прагне якомога більше зробити за 24 години, тим самим заперечуючи часові обмеження. Тут існує лише сьогоднішнє, причому не тільки в роботі, але і в житті. Для значної кількості людей, вкорінених у просторі місць, час має інше значення і набагато повільніший темп. Людина використовує час як основний ресурс для вирішення багатьох проблем. Парадокс полягає в тому, що ті, чий час має високу цінність, прагнуть знищити його несамовитими спробами витіснення з нього останньої краплі грошової вартості. Ті ж, чий час не має цінності з точки зору системи, використовують його як єдиний ресурс як для виживання, так і для життя, що означає великий ступінь особистого контролю над своїм часом. Простір потоків перевизначає поняття відстані і встановлює різні часові режими для мешканців двох форм простору.

Також, на думку М. Кастельса, нова людина, з одного боку, позбавляється свого конкретного простору, тобто занурюється в безособовий «простір потоків» і виводиться в «передчасний час» миттєвих інформаційних повідомлень. З другого боку, комунікації наділяють незадоволені пануванням такого негативного «передчасного часу» групи такою могутньою зброєю, як Інтернет, через що ці групи отримують можливість мимовільної самоорганізації й миттєвої концентрації своїх зусиль.

Наступною характеристикою нової «мережевої» людини є можлива втрата ідентичності і можливість анонімного доступу до наявної інформації. Весь цей світ зв'язаний телекомунікаціями, комп'ютерами і загальними джерелами інформації. Нові технології і мережева логіка зв'язують воєдино все цінне, виключаючи з цих зв'язків все і всіх, що не володіють цінністю ані як виробник, ані як споживач, незважаючи на їх пристрасне бажання бути включеними в ці мережі. М. Кастельс стверджує, що «приналежність до тієї чи іншої мережі або відсутність такої разом з динамікою одних мереж стосовно інших виступають як найважливіші джерела влади і змін у нашому суспільстві» [14, с. 415]. Проте сучасні суспільства здебільшого структуруються навколо протистояння мережевих систем і осіб, причому саме поява організаційних мереж, розповсюдження культури віртуальної реальності і розвиток технології викликає до життя наростання самотності, що допомагає людині протистояти агресивному зовнішньому світу.

Багато проблем господарського, економічного, політичного і культурного плану, зрештою, виявляються питаннями про ідентичність. Тому антропологічна проблематика тісно пов'язана з концептуальним полем самот-

ності. «Теорія мережевого суспільства — це не просто аналіз глобальної інформаційної економіки. Ядро цієї теорії складає напруженість, що виникає між становленням мережевого суспільства й культурною ідентичністю» [19, с. 142].

Розкриття проблеми ідентичності стосується безлічі взаємозв'язаних питань і понять. Серед них можна виділити соціологічні, філософські, біологічні, культурологічні поняття. Крім того, сама наявна сфера дослідження ідентичності в рамках сучасного інформаційного суспільства припускає аналіз інформації, управління, системи. П. Хіманен і М. Кастельс розкривають цю проблему на прикладі Фінляндії: «відсутність суті, що чинить значний опір становленню інформаційного суспільства, є одним із чинників, які роблять Фінляндію цікавою в глобальному контексті» [19, с. 142]. Пов'язано це з тим, «що всі ці особливості є результатом відносин, які відрізняються від глобальної тенденції, між інформаційним суспільством і національною ідентичністю. Фінська модель інформаційного суспільства побудована на фінській ідентичності» [19, с. 143].

Отже, можна стверджувати, що мережеві і глибоко вкорінені процеси людської зміни, що використовують інформаційні і комунікаційні інструменти і створюють нову людину, є новим алгоритмом соціальної трансформації. У зв'язку з цим, як справедливо зазначає С. Харламов, у сучасному суспільстві все більшої значущості набуває особистісне, продуктивне, творче, особливе [11, с. 64]. Суб'єктивне, національне, соціальне виходять на перший план. Поняття ідентичності, яке охоплює і суб'єктивний час, і особисту діяльність, і національні особливості є однією з найважливіших характеристик «мережевої» людини.

Розмежовуючи поняття «віртуальний» і «реальний», М. Кастельс спирається на ідею початкової віртуальності нашого культурного досвіду, який посилюється засобами комунікацій і стає фундаментальною межею культури нової «мережевої» людини. Оскільки роль мереж полягає не в їх змісті, а в самому факті доступу до них, якщо людина не знаходиться в мережі, то вона не зможе повноцінно брати участі в житті мережевого суспільства. Сама ж культура, визначена як «культура реальної віртуальності» [14, с. 316], виявилася значною мірою захопленою електронним гіпертекстом, який комбінує, артикулює й виражає сенси у вигляді аудіовізуальної мозаїки, здатної до розширення або стиснення, узагальнення або специфікації залежно від аудиторії.

Висновки. Таким чином, вкоріненість сучасної людини в інформаційно-мережеві детермінанти суспільного розвитку, без сумніву, стає актуальною та злободенною проблемою. Сучасний етап у розвитку суспільства є таким, що людині все швидше і швидше доводиться переходити від звичного спо-

собу життя до якісно нового. Головні зміни повинні відбутися у свідомості людей насамперед стосовно розуміння того, що основою сучасного суспільства є розвинена особа, у якої існує можливість вибирати. Людина повинна зрозуміти, що сучасні знання технології — це основний потенціал майбутніх інновацій. Розвиненість сучасного суспільства, технічна оснащеність інститутів гуманітарної сфери дає можливість розвиватися висококваліфікованій універсальній особистості. Одним із завдань сучасного суспільства, якщо воно дійсно піклується про своє майбутнє, повинне стати формування вміння пошуку й відбору інформації, яка в поєднанні з новітніми технологіями її обробки виступає стратегічним ресурсом соціального прогресу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краснокутська Ю. С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції / Ю. С. Краснокутська // Гілея : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 621–624.
2. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : монографія. – Харків : Майдан, 2013. – 360 с.
3. Уханов Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Є. В. Уханов. – Х., 2010. – 16 с.
4. Стрихарь А. В. Информационное общество: проблема развития личности и современное образование [Електронний ресурс] / А. В. Стрихарь. – Режим доступу: <http://pws-conf.ru/nauchnaya/lss-2006/369-problemy-obrazovaniya-v-sovremennom-obschestve/>.
5. Дзьобань О. П. Homo informaticus: до проблеми осмислення сутності / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 1 (20). – С. 13–21.
6. Анпилогова Л. В. Особенности информационной природы человека в современном социуме [Електронний ресурс] / Л. В. Анпилогова // Современные проблемы массовой коммуникации. – Режим доступу: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf8/s23.pdf.
7. Жидкова О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды [Електронний ресурс] / О. О. Жидкова. – Режим доступу sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.
8. Куцепал С. В. Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності / С. В. Куцепал // Гілея : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 531–534.
9. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М. : Изд-во АСТ : Полиграфиздат, 2010. – 588 с.

10. Назаретян А. П. Беспределен ли человек? (Еще раз о гуманизме и его паллиативах) / А. П. Назаретян // Общ. науки и современность. – 1992. – № 5. – С. 176–183.
11. Харламов С. Ю. Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 / С. Ю. Харламов. – Белгород, 2009. – 166 с.
12. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер [пер. с англ. К. Ю. Бурмистрова и др.]. – М. : АСТ. – 795 с.
13. Тоффлер О. Раса, власть и культура / О. Тоффлер : пер. Н. Л. Поляковой // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст.: переводы / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 276–288.
14. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М. Кастельс [пер. с англ., под науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М. : Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. – 606 с.
15. Ракитов А. И. Философия компьютерной революции / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
16. Пилипчук В. Г. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір [Електронний ресурс] / В. Г. Пилипчук, О. П. Дзьобань // Освіта регіону. – 2012. – № 2. – Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.
17. Жидкова О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды [Електронний ресурс] / О. О. Жидкова. – Режим доступу: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.
18. Кастельс М. Галактика Интернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс [пер. с англ. А. Матвеева, под ред. В. Харитоновна]. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 327 с.
19. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс [пер. с англ. А. Калинин, Ю. Подорога, посл. Б. Кагарлицкий]. – М. : Логос, 2002. – 224 с.

ЧЕЛОВЕК В СРЕДЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СЕТЕЙ: ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ

Жданенко С. Б.

Сделана попытка определения основных мировоззренческих ориентиров для философской рефлексии сущности человека в условиях становления и развития информационно-коммуникационных сетей. Выделены основные философские проблемы, связанные с личностью в условиях становления сетевого общества, виртуальных коммуникаций и существенные аспекты воздействия внешней среды на человека в сетевом обществе.

Ключевые слова: информация, информационные технологии, информационное общество, сетевое общество, виртуальность, средства массовой коммуникации.

MAN IN ENVIRONMENT OF MODERN INFORMATIVE NETWORKS: PHILOSOPHICAL ASPECT

Jdanenko S. B.

It is shown that modern society is society of mass communications. Facilities of mass communication, constantly transformed under act of cultural changes, production of new styles of informative co-operation, localize or increase the social and spatial parameters and construct informative space of society. Basic social problems are distinguished, related to personality, in the conditions of informatization: problem of language communication and problem of informative safety of personality. It will be that the last problem means a human right on the receipt of objective information and assumes that got a man from different sources information does not prevent to the free forming and development of her personality.

Basic informative influences are distinguished on personality: purposeful informative pressure with the aim of change of world view, political looks and morally-psychological state of people; distribution of the unreliable, incomplete information distorted; use of inadequate perception by the people of reliable information. Informative influences are dangerous or useful not so much in itself, but those that manage mighty power for a substance processes.

It is shown that a modern man is directed to activity, and development of information technologies conduces to creation of open society. Communicative processes stipulate the display of new internals of human personality, that develop in the epoch of the «third wave», initiativeness, communicability, scalene development.

It is underlined that not only a technological base and informatively-technological possibilities of man but also man, his consciousness change. A modern man becomes unthinkable without information technologies that carry out enormous influence on all her existence — both biological and social. Becomes the article of discussions only that carry these changes and at all contradiction of points of view practically all scientists consent in one: the special role the modern world and becoming of new man are played by information.

Grounded, that modern technologies, joining in the environment of public relations, become the important factor of social transformations. In addition, fixed changes in the field of a spiritual culture, caused by the irresponsible actions of her creator; — man, and by impersonal logic of technical development, processes of self-organization of technogenic environment. For example, information technologies, by means of structurization of information and providing of her availability, carrying out deep transformations of individual and mass consciousness, unify social practices, provide plugging of people in a global informative exchange and become the instrument of psychological pressure, violently interfering in the emotionally-volitional sphere of man. It is shown that in modern informative society the sublimated forms of aggressiveness spread stormily. Today aggres-

sion and violence purchased a new kind, social aggression became an inevitable and appropriate result superfluously the protracted transitional period, that is accompanied by disintegration of economic connections, extraordinarily deep socio-economic stratification of population, regional conflicts, sharp falling of standard of living, technological changes substantially convert not only the place of existence of man the crisis of morality but also influence on a man, on organization of all types of her activity, on mutual relations between the associations of people at the market of raw material, commodity and service, on system education and, finally, on norm and law, that fixed and develop, judicial and executive legislature.

It will be that technical achievements in the field of communications determine the difference of new «network» man — environment of co-operation. A man lives in such of communication space the distinguishing features of that is absence of limits, and mutual relations differ in a number of new lines and descriptions that arise up on the basis of not horizontal connections. A network structure gets to all spheres of life of man and society: economy, politics and culture, and converts a man the same.

It is suggested to consider the possible loss of identity and possibility of anonymous access description of new «network» man to present information. It becomes firmly established that decentralizing, network and deeply engrained processes of human change, that use informative and of communication instruments and create a new man, are the new algorithm of social transformation. In this connection, personality acquires in modern society of all greater meaningfulness, productive, creative, special. Subjective, national, social, go out on the first plan. Concept of identity, that embraces and subjective time, and personal activity, and national features are one of major descriptions of «network» man.

Drawn conclusion, that grounding of modern man in informatively-network determinants of community development, no doubt, becomes an actual and topical problem. The modern stage in development of society is such, that to the man all quicker and quicker it will be passing from an usual method life to qualitatively new. Main changes must take place in consciousness of people, first of all, in relation to understanding of that basis of modern society is the developed person that has possibility to choose. A man must understand that modern knowledge of technology are basic potential of future innovations. Grounded, that Development of modern society, the technical equipped of institutes of humanitarian sphere gives an opportunity to develop to highly skilled universal personality. It will be that one of tasks of modern society, if it really cares of the future, forming of ability of search and selection of information that in unity with the newest technologies of her treatment comes forward as a strategic resource of social progress must become.

Key words: information, information technologies, informative society, network society, virtualness, facilities of mass communication.

УДК 008(477)

Л. В. Анучина, кандидат філософських наук, доцент;
В. Г. Грицаненко, доцент

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Зосереджено увагу на розгляді стану та проблем розвитку сучасної української культури. Зроблена спроба прослідкувати характер культурних процесів, визначити фактори, які впливають на особливості цих процесів. Підкреслюється значущість таких інститутів культури, як родина, мистецтво, освіта, телебачення для подолання тих негативних тенденцій, які присутні у вітчизняній культурі сьогодення. Зроблена спроба аналізу діяльності цих інститутів та визначені напрями, які пов'язані з підвищенням її результативності.

Ключові слова: культура, людина, родина, масова культура, освіта, мистецтво, телебачення.

Свого часу М. Грушевський зауважив, що фундаментальні процеси еволюції української культури значною мірою визначаються визнанням автотонності походження українців. Це положення вкрай важливе для життя вітчизняної культури в сучасних умовах. Саме воно закладається в основу політики підвищення значущості збереження та розвитку традиційних складових культурного процесу.

Не є таємницею, що сьогодні українська культура, яка подолала свою минулу закритість, увійшла до світового культурного простору і віддзеркалює особливості, що їй притаманні. Насамперед у вітчизняній культурі яскраво відбиваються наслідки глобалізації, яка є ознакою сучасності.

Очевидним є той факт, що відкриття духовних кордонів України стимулювало поширення, зміцнення зв'язків вітчизняної культури із сучасним світом культури. У цьому світі наша культура перш за все намагається продемонструвати власне обличчя, підкреслити свою самобутність, довести ті здобутки, які є значущими для людства. Задля реалізації цього завдання потрібно звернутися до скарбниці тих духовних надбань, які зроблені українцями. Звичайно це можливо тільки у випадку занурення у минуле, відродження в пам'яті народу, тих пам'яток, у яких втілена неповторність української духовності, сакральні змісти нації.

Іншими словами, українська культура повинна на основі збереження традиційного забезпечити продовження творіння цінностей, що є його органічним продовженням. Це складно тому, що сучасність — це нові реалії

життя, нові його темпи, орієнтири, спрямування, форми тощо. Спроба сьогодні виконати хоча б частково це завдання не може бути визнана успішною. Дійсно, існуюча серед широкого загалу інтелігенції ідея відродження української культури, на нашу думку, не тільки нереальна, а й оманна. По-перше, чомусь відродження української культури обмежується художньою культурою, а точніше винятково мистецтвом. Правда, в більшості випадків з народною художньою творчістю.

Але замислимося, чи може те, що відтворюється окремими митцями на сцені або у творах образотворчого мистецтва, зворушити душу пересічного сучасного українця. Народна творчість визначена ментальністю, яка детермінує, регулює універсальні змісти взаємин митця зі світом. Змісти ірраціонально-ментального інтегруються у відносно цілісні образи світу, його емоційно-почуттєві оцінки. У свою чергу оцінки виступають джерелом усталених уявлень краси, поезії, любові, ладу тощо. Істинне, природне присутнє у мистецьких народних твореннях.

Уміння народних майстрів зупинити або продовжити миттєвість, оживити її, гармонійно поєднати стихії народного життя, розчинені в ньому, об'єднати душу і тіло відрізняє залишену нам художню скарбницю.

Але відомо: ті, хто спілкується з будь-яким художнім твором, звичайно і народним, «бачить» у ньому не те, що з'явилося перед ним, а те, що він хоче «побачити». Кожен, хто стикається з художніми здобутками минулого (фольклором), бачить у них те, що сподівається бачити, що співзвучно його душі.

Душа ж нашого сучасника принципово інша, наповнена іншими змістами, живе в інших умовах, сповідує інші цінності, включена в різні темпи, ритми, життєві ситуації. Вона належить урбанізованій людині, технократично та технологічно спрямованій, для якої милування світанком, присмерками заступило милування дахами багатоповерхівок. Тому для такої людини, позбавленої можливості жити в природі, на землі, відчувати її, складно знайти співзвучне у тих художніх творах, в яких мова йде про «ніч таку місячну», або про те, як «орав мужик при дорозі», або про волів круторогих та ін.

Природно, автоматичне «перенесення» цінностей минулого в сучасний культурний простір не можна вважати вирішенням проблеми повернення української спільноти до національних джерел. Ці цінності не актуалізуються, якщо не зробити головного — змінити пересічного українця. Більше того, звернення тільки до художніх здобутків не приведе до очікуваних результатів. Головним для вітчизняної культури є відродження цінностей релігійного, морального роду.

Звичайно, провідна роль у цьому належить родині. Відомо, що швидкі темпи культурних змін, які відрізняють сучасне українське суспільство, прискорені процеси модернізації життя, кардинально змінили традиційну структуру та відносини у родині. Доказом цього може бути зниження авторитету батьків, загострення проблеми взаємин між батьками та дітьми. Батьки в умовах інтенсифікації професійної діяльності, а у зв'язку з цим і з підвищенням рівня завантаження, збільшенням робочого часу, значно менше спілкуються з дітьми, змушені відносно формально виконувати свої батьківські обов'язки, акцентуючи увагу на матеріальному комфорті дітей. У той же час значна кількість молодого покоління вважає своїх «предків» людьми «непросунутими», «застарілими», які не вписуються у сьогоденні ритми, цінності, особливості спілкування тощо. Практично поза участю у формуванні норм родинного життя залишаються сьогодні бабусі та дідусі, обов'язки яких залежать від того, чи продовжують вони працювати, чи кинули роботу. Якщо ті, хто ще працює, у більшості випадків підтримують онуків матеріально, то інші намагаються допомагати у вихованні. Але у більшості випадків очевидна розбіжність у поглядах, ритмах і темпах життєдіяльності, інформованості та орієнтованості, життєвих настановах тощо молодого покоління і покоління, позиції якого, занадто мірою, сформовані радянською системою. Наслідком цього є, по-перше, пошуки молодого авторитету або серед тих, хто поряд, або серед тих, хто існує у віртуальній реальності.

Прагнення «робити життя» зі зразків, що знайдені серед друзів, приятелів та інших, частіше за все закінчується негативно: зазвичай розчарування приходить дуже швидко, особливо з часом дорослішання. Але у будь-якому випадку навіть коли кумир залишає позитивний слід у долі молодого людини, вона віддаляється від родини, родинних традицій, від рідного кола.

Існує ще одне важливе джерело формування особистості — телебачення. Його значення складно переоцінити — телебачення володіє широкими можливостями впливу на весь спектр духовного життя своїх глядачів. Завдяки змістовній різноспрямованості, жанровому розмаїттю, технічному багатству телепередач тут створений потужний фундамент діяльності, спрямованої на створення, розповсюдження, поширення, споживання моральних, художніх, політичних, правових, релігійних, філософських, наукових цінностей. Недарма сьогодні саме телебачення визнається головною зброєю пропагандистської й агітаційної роботи.

Визначаючи високу значущість телебачення в сучасному духовному просторі, зазначимо, що цей інститут культури може виявляти себе як у позитивному, так і негативному сенсі. Так, вітчизняні телевізійні програми

насичені політичними ток-шоу, розповідями про світське життя, про «зіркові тусовки», комедійними програмами на зразок «Вечірнього кварталу», кулінарними порадами, пошуками естрадних «зірок» тощо, які можуть виявляти та розвивати в людині споживацькі якості, утверджувати впевненість у перевазі матеріального багатства над духовними якостями, фізичної сили над моральним світом та ін. Тому поширюється впевненість, що першочерговим у житті є пошук будь-якими засобами «теплого місця» під сонцем, у глядачів формується завищена самооцінка, у людини втрачається емпатія, з'являється байдужість до близьких і рідних тощо.

У цій ситуації складно говорити про збереження традиційних основ як родинного, так і суспільного українського життя, про підвищення національної самосвідомості, про піднесення патріотизму. Українське телебачення залишило поза увагою підготовку та трансляцію програм, присвячених історії країни, її духовним здобуткам, видатним діячам культури та ін. Так вже пішло — дійсно духовно наповнені, художньо цінні телетвори демонструються після опівночі, дивляться їх одиниці. Проте кулінарно-розважальні «творіння», бойовики з ментами та бандитами є тим самим «форматом», про який так піклуються керівники вітчизняних телеканалів.

Таким чином, можливості сформувані та закарбувані у душі пересічного українця, особливо у молоді, національно значущі духовні цінності, моральні орієнтири зусиллями родини, а також завдяки виконанню функціонального призначення телебачення не просто обмежені, а не результативні.

Залишається ще одне, нещодавно народжене в Україні явище, яке набуло широкої популярності серед населення, — Інтернет. Безумовно, багатofункціональність дозволяє використовувати його як джерело інформації, засіб спілкування, поле самовираження, самоосвіти, бази отримання новітніх знань з усіх життєвих сфер та ін. Але разом з такими значущими можливостями Інтернету загострюється проблема поширення кількості людей, які надають перевагу віртуальній реальності, відмовляючись від реального життя. Самовираження у віртуальному світі, віртуальне спілкування, віртуальне вирішення актуальних проблем тощо позбавляє людину бажання, потреби до входження в ситуації живого спілкування — родинного насамперед, а також прагнення повертатися до буття реального світу. Природними для людини стають рефлексії захисту та самозбереження, наявність атаків або агресії щодо тих, хто намагається повернути її до реальності чи навіть відвертати її від того, чим вона живе у віртуальному просторі.

Безумовно, у людей, які живуть віртуальним життям, накопичується негативне ставлення до тих питань, що народжуються в реальному світі, — економічних, моральних, професійних, політичних та ін. Викликає роздра-

тованість, агресія до тих, хто «навантажує» їх цими питаннями, вимагає участі в їхньому вирішенні. Натуральними у зв'язку з цим є прояви агресії стосовно навколишнього середовища, суспільства в цілому насамперед до рідних та близьких.

Закритість, прояви алармізма, орієнтація на непродуктивний тип особистості — особливості, які достатньо активно формуються, а також наочно представленні серед людей, які «замінюють» реальність життям у віртуальному просторі.

Традиційно в українському суспільстві важливе місце в системі культури належало системі освіти. Освітні заклади, починаючи з дошкільних, початкових і закінчуючи вищими не тільки виконували завдання формування системи знань, логічного, абстрактного мислення та, головне, виховання. В Україні вже з часів Київської Русі виховний процес мав велике значення для навчального процесу. Довгий час головною метою навчальних закладів було виховання християнина — людини, яка не тільки опанувала певну скарбницю знань, у тому числі теологічних, а й була сповнена християнського духу, християнської віри. У часи, коли вітчизняна освіта змістовно змінилася внаслідок віддання пріоритету світському знанню, її гуманістично-гуманітарна складова залишалася провідною. Доречно пригадати і про ту значущість гуманітарного спрямування освіти, яка відрізняла радянську освітню систему. І хоча в радянському суспільстві фундаментом гуманітарної підготовки була марксистсько-ленінська ідеологія, її класово-партійний фундамент, молоде покоління у процесі навчання мало змогу опанувати значний обсяг знань, які дозволяли усвідомити значущість не стільки класових морально-естетичних настанов, а й загальнолюдських ціннісних орієнтирів. Це було можливим завдяки обов'язковому включенню до навчального процесу у середній школі літератури, історії, малювання, співу тощо, а навчальні плани вищих навчальних закладів передбачали опанування студентами знань таких дисциплін, як філософія, естетика, етика, все-світня література, логіка та ін. Майбутні фахівці, які поповнювали лави інтелігенції, в тому числі й технічної, опановували скарбницю світового гуманітарного змісту. Звичайно, партійно-державний контроль стримував можливості життя за загальнолюдськими цінностями, їхню реалізацію у суспільному житті, вимагав обов'язкового дотримання ідеологічних настанов. Але вибудовувати власні стосунки з навколишнім світом людина мала змогу сама відповідно до загальнолюдських цінностей. Це залежало від того, наскільки відповідало виховання у родині саме традиційним українським началам. А у зв'язку з тим, що на той час авторитет сім'ї ще був високим, значна частка населення України не «випадала» з контексту загальнолюдської культури.

Сьогодні зміни, які характерні для української освіти, дозволяють констатувати таке. Освітній простір відрізняється значною демократизацією. Він позбавлений тієї догматичної одноманітності, що існувала у радянській освітній системі. Наслідком цього стало наповнення мережі освітніх закладів недержавними навчальними закладами загальноосвітніми та спеціалізованими, автономізація їхнього функціонування, відмова від стандартизованих навчальних планів, програм навчальних дисциплін, підручників, методики викладання, збільшення навчальних дисциплін за вибором учнів, авторських навчальних дисциплін тощо.

Водночас не складно помітити ті негативні явища, які супроводжують розвиток української системи освіти. Існуюча сьогодні можливість навчальним закладам самостійно вирішувати питання змісту та форми навчального процесу (особливо це стосується вищих навчальних закладів) обумовила підвищення суб'єктивності щодо визначення набору навчальних дисциплін у навчальному плані, обсягу годин, що визначені на вивчення кожної з них. Спостерігається тенденція значного скорочення кількості дисциплін гуманітарного циклу та обсягу годин для їхнього викладання. Якщо, наприклад, подивитися навчальні плани ВНЗ (не тільки технічних, а й гуманітарних), нескладно помітити, що головна увага в них приділяється набору дисциплін, які пов'язані з майбутньою спеціалізацією студентів. Іншими словами, для випускників ВНЗ пріоритетом виступає опанування технологією та технікою, навичками та вміннями професійної діяльності, часто-густо достатньо вузькою. Гуманітарна складова — вивчення філософії, історії культури, логіки, етики, естетики та інших дисциплін, опанування яких забезпечує формування світоглядних настанов, впливає на визначення ціннісних орієнтирів, спрямовує духовний потенціал людини — звужується до мінімуму. Здається, подібне змістовне наповнення навчальних планів загрожує перетворенню вищої освіти на такі собі професійні училища, що готують робітників для виконання суто технічних професійних функцій.

До цього слід додати те, що в сучасному світі спостерігається тенденція заміни знання інформацією. Поширення інформаційного простору стимулює опанування людиною (насамперед молодим поколінням) великим обсягом інформації, вміння орієнтуватися у її масиві, здібність засвоювати її у значній кількості. Разом з тим знижується, а інколи й втрачається здібність отриману інформацію узагальнювати, аналізувати, виокремлювати в її потоці головне та відмовлятися від другорядного тощо. Це можна розцінювати як обмеження розвитку особистісної форми культури, проявом чого стає неможливість актуалізації культурних цінностей не тільки загальнолюдського, а й національного звучання.

Реальністю сьогодення є факт вилучення функції виховання з функціональних складових освіти. Усе більш відчутна обмеженість діяльності освітніх закладів виключно задоволенням потреб населення в отриманні знань (а точніше, інформації). Це схоже на їхнє визнання такими собі комбінатами побутового обслуговування, в яких людина отримує якісну послугу, і які індиферентні стосовно людини, не пов'язані з вирішенням завдань її формування.

Свого часу В. Сухомлинський, дбаючи про виховання своїх учнів, склав так зване літературне ядро — список художніх творів, знайомство з якими потрібне людині, дозволяє сформувати її моральні якості. На жаль, сьогодні ані загальноосвітні, ані спеціальні, в тому числі й вищі навчальні заклади, виконуючи функцію надання освітніх послуг населенню, про це не тільки не пригадують, а й відмовляються від наповнення гуманітарними, а точніше, гуманістичними початками освітньої діяльності. Слушне твердження Н. Коржавіна: «Літературоцентричне століття, коли навколо всі читали, ...люди не престижними авто, а бібліотеками пишалися, закінчилося. Голос письменника, а тим більш поета, звучить щороку все приглушеніше». Одним із наслідків цього, як вважає Наум Коржавін, є сьогодні відчутне зниження можливості людини приборкати в собі звіра — темного, тваринного начала. Безсумнівно, за нехтування питанням формування духовного світу молодого покоління ми будемо розплачуватися у майбутньому.

Уже сьогодні помітним у суспільному житті є втрата таких фундаментальних цінностей, як справедливість, толерантність, порядність, чесність тощо. Для нашої країни нагальним слід вважати, на наш погляд, саме процес змінювання людини, надання їй поживи як для розуму, так і для почуття. О. Забужко, підкреслюючи факт пошуку населенням сучасної України опори для визначення громадянської ідентичності, говорить про наявність у країні «колосального та прекрасного людського ресурсу». Але загроза поповнення цього ресурсу реально існує, про що свідчить саме зниження гуманістично-гуманітарного змісту освітнього процесу.

Хотілося б звернути увагу ще на одну обставину, яка має значення для подолання існуючих проблем духовного життя в Україні. Справа в тому, що настанови постмодерністських поглядів, які сповідують наші співвітчизники, акцент роблять на грі як базовій особливості життєдіяльності. Якщо спробувати прослідкувати характер відбиття цієї світоглядної позиції в українському освітньому просторі, можна помітити таке. У системі освіти нашої країни гра стала головною формою навчання, на її основі укладається сучасна методика навчання, спрямована на пробудження інтересу до процесу гри. Звичайно, це сприяє підвищенню зацікавленості у надбанні

знань, опануванні навчальних дисциплін. Разом з тим захоплення ідеєю побудови навчального процесу на фундаменті гри та пробудженні в учнів інтересу до гри може сформувати уявлення про навчання як такий собі відпочинок, як розвагу, що не передбачає напруги, праці, зусиль. Природно, подібне відношення може бути «перенесено» в основу взагалі життєдіяльності. У результаті високий потенціал людини, її амбіційні настрої залишаються нереалізованими, тому що в ній не сформовані, не розвинені настанови на працю, на постійну роботу. Сприйняття життя як такого, що не вимагає зусиль, а навпаки «дарує» потрібне, бажане виступає причиною незадоволення, розчарування, а також робить людину агресивною, ображеною на весь світ, на тих, хто не визначив її значущості.

Іншими словами, орієнтація освіти на підготовку фахівця вузької спеціалізації з обмеженою професійною підготовкою є одним з виявів відчуження людини від культури — втратою людського в людині.

Як доводив свого часу А. Швейцер, рятування людини і культури забезпечує мораль. Учений-гуманіст стверджував, що добро — це те, що править збереженням і розвитком життя, а зло або знищує, або перешкоджає йому. Моральність є закликом Бога, на який людина повинна відповісти. Тому не є новиною, що сучасна Україна, відчуваючи наслідки процесу відчуження людини від культури, не може не помічати виявів морального зубожіння. Значна частина цінностей загальнолюдської моралі опинилася сьогодні не актуалізованою. У суспільстві потреба моральності постійно обговорюється, констатація її загострення звучить на всіх рівнях, але до реальних кроків вирішення проблеми справа не доходить. Сьогоднішня еліта України (точніше, ті, хто проголошує себе елітою) сама не демонструє наявних моральних якостей і не є прикладом моральності, а тому не переймається станом моралі в суспільстві.

Історія культури надає підстави звернути увагу на мистецтво як явище, головною функцією якого завжди була функція виховання. Класичне мистецтво і сьогодні не відмовляється від цієї функції, хоча поширюється упевненість в тому, що мистецтво нікому нічого не винне. Але, незважаючи на всі розмови, мистецтво залишається тією силою, яка відрізняється потужним впливом на духовний світ людини. Безперечно, художні творіння з давніх-давен характеризувала гармонія етичного й естетичного, вони завжди були джерелом формування почуттєвого світу людини.

Технократичному сьогоднішньому притаманне прагматично-технократичне начало, тому завдяки мистецтву можуть бути компенсовані втрати емоційно-почуттєвої складової людини. Художні твори відбивають всю гаму ідей, спрямувань, настроїв, настанов тощо, які панують у суспільстві або тільки з'являються у вигляді зародків, проявляються у тенденціях. У цьому явищі

поєднане об'єктивне та суб'єктивне, твориться новий світ — реально-ірреальний. Тому важливо переоцінити значущість мистецтва для реалізації завдань зміцнення людського в людині.

Мистецький простір сьогоденної України репрезентують художники різних поколінь, різних світоглядних орієнтирів, різних художніх уподобань тощо. Вони творять згідно з власним уявленням про сучасність, реалізують власне уявлення про прекрасне та потворне. Розмаїття присутнє в мистецькому українському колі, яке об'єднує митців, налаштованих на гармонію традиційно-національного та новаційного, художників, які відмовляються від національної спадщини і прагнуть творити виключно в модерністському контексті, або тих, хто втілює ідеї постмодерністських настанов тощо.

У будь-якому випадку нескладно помітити, що в художньому житті України все більше поширюється кількість стандартизованих, вторинних мистецьких творів, які інакше аніж продукцією назвати не можна. Цьому сприяє комерціалізація мистецтва, хаотичність арт-ринку, невибагливий естетичний смак значної частини населення. Тому суспільство «частують» витворами другорядними, зі зниженими естетично-етичними якостями, розрахованими на другорядну людину — представника масової культури. Їхнє споживання не забезпечує, не стимулює духовне вдосконалення, а, навпаки, як своєрідна «жуйка» здатна лише задовольнити невибагливі потреби населення. Власне, подібні мистецькі витвори дезорієнтують людину, поширюють розповсюдження псевдоцінностей, стимулюють процес розвитку масової культури та сприяють маргіналізації суспільства.

Сучасне українське мистецтво позбавлене інтегруючого начала. Йому загрожує втрата самобутності, гуманістичного потенціалу, усвідомлення відповідальності за збереження національної культури за затвердження людського в людині.

Динамізм, інтенсивність сучасного життя поєднані з підвищенням ролі техніки в усіх її сферах. Це супроводжується відвиканням людини від фізичних навантажень у повсякденній діяльності, що робить її достатньо анемічною фізично. Правда, частково це компенсується заняттям спортом, але це тільки частково. Тому сьогодні проблеми духовного порядку невіддільні від проблем фізичного розвитку людини, повернення її в лоно природи, гармонійність зв'язків з якою зруйновано.

Розвиток української культури, подолання негативних начал, які характеризують її сучасний стан, потребує: 1) визнання державою, державними мужами, елітою України значущості цього феномену для зміцнення держави Україна; 2) зосередження уваги на духовному оновленні людини; 3) повернення культурної пам'яті народу; 4) визначення шляхів подолання зниження рівня морально-естетичного стану суспільства; 5) активізації

процесу гуманізації людини та суспільства в цілому; 6) зосередження уваги на вирішенні проблем духовного порядку; 7) переосмислення змісту та форм життєдіяльності інститутів культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гачев Г. Национальный образы мира / Г. Гачев. – М., 1988.
2. Забужко О. Українка в конфлікті міфології / О. Забужко. – К., 2007.
3. Умберто Эко. История красоты / Эко Умберто. – М., 1989.
4. Умберто Эко. История людей / Эко Умберто. – М., 2013.
5. Хиллер Б. Стиль XX века / Б. Хиллер. – М., 2004.
6. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М., 1993.

ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ КУЛЬТУРЫ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

Анучина Л. В., Грицаненко В. Г.

Сосредоточено внимание на рассмотрении состояния и проблем развития современной украинской культуры. Сделана попытка проследить характер культурных процессов, определить факторы, влияющие на особенности этих процессов. Подчёркнута значимость деятельности таких институтов культуры, как семья, искусство, система образования, телевидение, для преодоления тех негативных тенденций, которые присутствуют в отечественной культуре. Кроме того, авторы обращаются к анализу деятельности этих институтов и определяют те направления работы, которые связаны с повышением их результативности.

Ключевые слова: культура, человек, семья, массовая культура, образование, искусство, телевидение.

PROBLEM FIELD OF CULTURE IN MODERN UKRAINE

Anuchina L. V., Gritchchenko V. G.

Authors of the article focuses on reviewing the status and challenges of the modern Ukrainian culture. They state the fact the output of the national culture into the world cultural space involvement it in the process of globalization. The article noted the desire to preserve their national cultural identity, find their niche in the world of culture. It underlined the importance of maintaining harmony of tradition and innovation in the development of national culture. Identify those cultural institutions that influence the direction and content of culture. Among them a special role played by the family. The authors point out the changes that are taking place in the modern Ukrainian family and attempt to reveal the consequences of these changes.

One of the sources of the individual authors define television. We give a characterization of the Ukrainian television, emphasizes the prevalence of televised entertainment programs, irrational use of television time. It is concluded that the prevalence in the television space gear shaping consumer sentiment from the audience.

The authors refer to the development and characteristics of spiritual guidance in terms of expansion of the population using the Internet.

Considerable attention is paid to issues of modern Ukrainian education system. It is stating a fact reduce its humanist and humanitarian component. It is a question of democratization of education, the expansion of autonomy of educational institutions at all levels. At the same time, the authors emphasize, education loses its educational focus, misses the tasks of improving meaningful beginning, gives preference to change forms of learning.

There is a threat of substitution of knowledge information. This greatly reduces the possibility of increasing the creative potential of the person, it focuses on the younger generation of narrow special training restricts the level of fundamental training.

One of the sources of the spiritual world of man and society is an art. The authors draw attention to the peculiarities of modern Ukrainian art. They see the negative phenomena that exist in the artistic life of Ukraine.

The article defines the direction of the ways to overcome the negative effects, there is in the culture of modern Ukraine.

Key words: culture, human, family, mass culture, education, art, broadcasting.

УДК 17(477)-044.922

О. А. Стасевська, кандидат філософських наук, доцент

РАЦІОНАЛІСТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНОЇ ДУМКИ НОВОГО ЧАСУ

Розглянуто розвиток філософсько-етичної думки України XVII–XVIII ст., яка в цей час позначена різноманітністю порушених проблем, що досягаються на основі складного переплетіння ірраціонально-ментальних власних традицій мислення та західноєвропейського раціоналізму.

Ключові слова: українська філософсько-етична думка, філософія розуму, філософія серця, раціоналізм, чуттєве пізнання світу, раціональне пізнання світу.

Актуальність дослідження. Проблема раціональності та ірраціональності є однією із знакових питань сучасності. Припинення людського ро-

зуму, надмірність в осмисленні ірраціональних начал, осягнення можливостей реалізації людським розумом свого призначення – такі питання постають як сучасний виклик філософській думці. Культурні реалії сьогодення актуалізують споконвічний вибір: орієнтуватися на універсальні цінності або на докази «прагматичного розуму». Втім історія доводить, що недооцінка раціональності так само як і підміна раціональністю інших людських цінностей однаково шкідливі для людства. Винайдення адекватної відповіді на цей виклик зумовлює апелювання до духовного (зокрема вітчизняного) спадку. Зверненість до української філософсько-етичної думки, яка є віддзеркаленням складного єднання раціонального та ірраціонального начал, не просто є цікавою темою дослідження, а й може стати шляхом відновлення втраченої у сучасному світі духовної цілісності людства.

Мета дослідження. Автор статті, продовжуючи дослідження специфіки історичного розвитку етичної думки України, зокрема трансформацій її проблемного поля в Новий час, робить спробу показати, як у часи становлення української філософсько-етичної думки XVII–XVIII ст., що пов'язано із діяльністю Києво-Могилянського колегіуму, згодом реорганізованого в Академію, вітчизняні мислителі широко використовували наукові надбання західноєвропейської філософії та природознавства, намагалися поєднати почуттєві та раціональні начала в людині, прагнули сформувати у своїх вихованців навички самостійного раціонального філософського мислення. Тогочасне завдання захисту православ'я шляхом його теоретичного обґрунтування не дозволяло вченим повністю відійти від схоластичного методу та зумовило специфіку використання ними філософських учень Нового часу.

Дослідження проблеми. Науково-методологічною основою цього дослідження є праці українських істориків філософії, філософів, культурологів А. Бичко, В. Горського, Я. Гнатюка, І. Захари, М. Кашуби, В. Малахова, Н. Мозгової, В. Нічик, І. Огородника, І. Паславського, М. Поповича, М. Симчича, Я. Стратій та ін., у яких міститься аналіз трансформацій національних філософських традицій в умовах поширення в європейській науці раціоналістичних тенденцій.

Виклад основного матеріалу. Розвиток української духовної культури XVII–XVIII ст. постає як процес послідовного, об'єктивно обумовленого продовження наслідування традицій власної старовини, а також як утвердження в українській культурі нових явищ, пов'язаних із впливом гуманістичних, а згодом і просвітницьких ідей. У руслі активного творення культури Нового часу ці ідеї на українському «духовному ґрунті» дали оригінальні зразки інтелектуальних надбань, нового осмислення місця та призначення людини і ролі розуму й почуттів у пізнанні світу. Зусиллями

викладачів Києво-Могилянської академії був створений потужний науковий осередок, обумовлений давньою традицією філософської освіти в Україні. У філософські курси було введено розділи етики як практичної філософії, в яких центральними були морально-етичні проблеми, що зумовлено потребою переосмислення людини, її місця у світі, пошуком шляхів до щастя в земному житті.

XVII ст. є часом становлення різних варіантів західноєвропейської раціоналістичної етики, яка утверджує розум засобом упорядкування світу, джерелом та основою людської моральності. Зокрема раціоналізм Р. Декарта стверджує примат розуму в пізнанні відносно почуттям (сенсуалізм) та досвідом (емпіризм). Сама віра в силу розуму проголошується моральним принципом і стає соціальною позицією. Раціоналізм XVII–XVIII ст. перелаштовує мислення людини, стає потужним засобом її звільнення від зафіксованих у традиції норм та заборон, дає розуміння того, що людина може пізнавати світ і саму себе, спираючись на свій розум.

Українська філософсько-етична думка Нового часу – доби, коли відбувається активне становлення національної самосвідомості – позначена різноманітністю порушених проблем, які досягаються на основі синтезу ірраціонально-ментальних власних традицій та західноєвропейського раціоналізму. Ознайомлення із курсами філософії (частиною яких була етика) XVII–XVIII ст. свідчить, що професори не обмежувались тлумаченням Святого Писання, активно використовували античну філософську спадщину, візантійські джерела, наукове надбання доби Ренесансу та Реформації. Отже, відбувалося творення нової філософської традиції, активний філософський пошук, який не позбувся своєї релігійної форми. Характерним для всіх представників філософсько-етичної думки є піднесення людини як активної, вільної особистості, яка сповнена оптимістичної віри у власні можливості пізнати себе і навколишній світ задля їх перетворення та покращення. В Україні філософсько-етичне знання кін. XVII – поч. XVIII ст. представлено в курсах філософії викладачів Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича, Георгія Кониського, Михайла Козачинського, Стефана Калиновського, Сильвестра Кулябки та ін. Вагомим їх досягненням було сутнісне визначення етики, виокремлення її як самостійної галузі науки. У своїх курсах вони знайомили слухачів із античною філософією, різними напрямками середньовічної філософсько-богословської думки, ідеями таких учених, як Декарт, Вольф, Лейбніц та ін.

Значний внесок в еволюцію філософсько-етичної думки України зробив Феофан Прокопович. Він відокремлює етику від богослов'я, називає самостійною наукою. Як справжній новатор демонструє відхід від схоластичної позиції, приділяючи багато уваги проблемі людини. У навчальних курсах

Ф. Прокоповича простежується подолання теологічного протиставлення земного і небесного, що привертає увагу до конкретної земної людини, до її внутрішнього світу, в якому вона здатна керувати своїми почуттями завдяки розуму. Просвітительська орієнтація вченого виявляється в заявах про самоцінність особистості, про значення освіти і знання у підготовці до діяльності. У своїй праці «Етика» Ф. Прокопович розкриває механізм та сенс людської діяльності: кожна людина діє, бо вона чогось прагне. Головними завданнями етики, за його визначенням, є: координація поведінки на основі людського розуму; надання знань про найвище добро; спрямування на добро людської дії. Раціоналізм Ф. Прокоповича також яскраво виявився в його концепції про пізнання. Він називає два засоби пізнання, які зливаються в єдиний потік досягнення знань: перший — чуттєвий, другий — використовує силу розуму, інтелекту людини.

Автор ґрунтовного курсу філософії С. Калиновський у своїй книзі «Десять книг Арістотеля до Нікомаха, тобто етика» визначає метою етики людину, яка має активно діяти, а не просто споглядати, вчинками утверджуючи добро. Учений осмислює низку філософсько-етичних питань, характерних для доби Просвітництва – свобода, свобода вибору, співвідношення волі та розуму. Він утверджує активну роль розуму у вольових спонуках, чим заперечує вроджену схильність людини до зла. Раціоналізм його філософсько-етичної позиції виявився у розумінні узгодження людської волі та розуму: воля є суб'єктом свободи, але вона не є вільною щодо розуму; розум випереджає волю, втім не керує нею; воля враховує поради людського розуму і постає як акт втілення його практичного рішення.

Схожа позиція висловлена С. Кулябкою у творі «Етика»: етика це наука, яка спрямовує вчинки людей, людина у своїх вчинках має керуватися власною розумною волею задля досягнення добра та утвердження основних добродійностей – справедливості, помірності, мужності. Він висловлює ідею «розумної волі», але воля може впливати на людський інтелект. Людина має спиратися у своїй діяльності на волю, спрямовувати себе, свої вчинки на досягнення поміркованості, справедливості. С. Кулябка високо цінував інтелектуальне пізнання, вважав природним для людини прагнути до знань: кожний повинен наповнювати свій розум знаннями і передавати їх іншим людям. Отримані знання людина спрямовує на власне благо, пов'язує його із душевними прихильностями, уподобаннями. Отже, учений наголошує на тісному зв'язку почуттів і пізнання.

Філософсько-етичні погляди М. Козачинського розвивалися у руслі тенденції етичних курсів «могилянців» – тенденції розриву моралі та релігії, піднесення цінності земного життя людини. Він стверджував, що етика є найголовнішою серед всіх складових філософії, істинно самостійною на-

ую, яка розробляє як конкретні, так і універсальні питання. Мислитель акцентує активну роль етики: вона не просто дає знання моральних законів і правил, а спонукає досягнення людиною моральних чеснот. Вчений розділяє етику на загальну та особливу частину: загальна вивчає моральні закони та чесноти поза реальним людським життям; особлива – концентрує увагу на конкретних умовах життя людини та його моральному підґрунті. Звертаючись до філософського доробку європейських мислителів, М. Козачинський підкреслював цінність людського розуму, який як «чиста дошка» наповнюється через впливи зовнішнього світу, наукового пошуку, що дає людині нові знання як засіб морального вдосконалення.

Яскравим представником вихованців Києво-Могилянської академії був Г. Кониський. Науковий доробок його свідчить про істотний прогрес у розвитку філософсько-етичних ідей в Україні XVIII ст. Він одним із перших включив етику до свого філософського курсу, визначаючи її як практичну науку, що навчає людей спрямовувати свої дії на добро, на досягнення щастя як вищої мети. У праці «Моральна філософія, або етика» Г. Кониський досить глибоко для свого часу досліджує природу людини, формулює складну концепцію людської активності. Раціоналізм етики Г. Кониського заперечує поширену на той час позицію індиферентності людини в суспільному житті.

У цілому його курс демонструє утвердження раціоналістичних та гуманістичних ідей. Людина для Кониського – особистість розумна, тобто здатна усвідомлювати цілі свого життя і спроможна до цілеспрямованої діяльності. Людина та її творчий розум є головною силою в процесі пізнання, а джерелом цих знань є природа. Відстоюючи силу розуму, він не заперечував значення чуттєвого пізнання світу та людини як його частки. Життєву активність Г. Кониський пов'язує із соціальною діяльністю й відповідальністю людини за свій вибір і вчинки, які залежать від свободи волі. Воля не є вільною від розуму, вона є втіленням практичного рішення розуму. Досконалість морального вчинку та внутрішня гармонія людини залежать від згоди між розумом і волею, від спрямованої на моральну мету діяльності, а такою моральною метою є благо. За висловами вченого, благо поділяється на вище, яке «приготував людині Бог», і земне, яке пов'язане з життєдіяльністю. Взагалі благом вважається все, що стало для людини бажаним: наявність здоров'я, відчуття доброї долі, відваги, продовження роду, почуттєві насолоди, але все це має бути помірним. Насолода від повноти життя людини не повинна перетворюватись на самоціль. Тільки діяльність скерована розумом, вільна та усвідомлена, може дати людині відчуття насолоди і повного щастя.

В етичному ученні Г. Кониського простежується певний елемент утилітаризму, загалом притаманний філософії XVII–XVIII ст.: моральна оцін-

ка завжди пов'язана із реальними людськими інтересами. Діяльність людського розуму, який обмежує свободу волі, завжди орієнтована на практичну користь, тобто поведінка людини обумовлена утилітарними мотивами, розумінням мети своїх дій як блага для себе. Однією із центральних проблем для Кониського є питання свободи, яка тлумачиться як здатність індивіда керувати собою, своїми діями, почуттями, пристрастями. Отже досягнення блага, щастя залежить від зусиль людини і пов'язане з інтелектуальною діяльністю. Він також був проти проповідування такого морального ідеалу, який здатен знищити цінність людського життя. Г. Кониський у дусі Просвітництва велику увагу приділяє моральному вихованню як процесу, в якому формуються і розкриваються найкращі якості людини.

Етика Г. Кониського – це учення, сповнене довіри до людини, утвердження значущості людського розуму як критерію моральної поведінки. Відповідно до філософської позиції Р. Декарта, учений визначає, що завданням етики є навчити людину керувати своїми діями та почуттями. Поряд із цим він підкреслює, що людина є чуттєвою істотою, оскільки тільки щастя і земні радощі постають смыслом людського життя. Таким чином, філософсько-етична позиція Г. Кониського суперечила релігійному засудженню земного життя людини, водночас протистояла раціоналістичному недооцінюванню чуттєвих начал людини.

Отже, розвиток філософсько-етичних учень XVII–XVIII ст. в Україні був співзвучний тенденціям духовного життя тогочасної Європи. Етика доби Просвітництва постає інтегративною наукою про розумну людину як духовну та тілесну цілісність. У творах українських мислителів етика також виявляє певний синкретизм – усі проблеми тогочасного суспільства розглядалися крізь призму моральних начал.

Такий злет філософсько-етичного знання, на жаль, не мав свого логічного продовження у вигляді створення інститутів професійного філософствування. Українська філософсько-етична думка була витіснена за академічні межі, але продовжила своє існування на індивідуальному рівні, що стало виявом специфічного індивідуалізму українського менталітету. Яскравим прикладом цього є постать Григорія Сковороди та його філософсько-етичне учення. Оригінальний та глибокий доробок вченого, присвячений людинознавчій, етико-гуманістичній проблематиці, засвідчує органічну єдність національної та західноєвропейської традиції філософствування. Філософію Сковорода розглядає як основу і центр освіти: вона є життям духу і постійний пошук істини. У вченні Г. Сковороди абсолютно віддзеркалений один із головних принципів європейського Просвітництва – наближення

людини до свободи через моральне самопізнання та вдосконалення внутрішнього світу.

Уся європейська філософська думка того часу проголосила людський розум раціоналістичним. Західноєвропейська філософська традиція доби Просвітництва демонструє раціонально-логічне осмислення серця та майже ігнорує його чуттєву складову. Представники європейського раціоналізму Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. В. Лейбніц розділяли віру та розум, абсолютизували логічне мислення, джерелом істин вважали людський розум із вкоріненими поняттями або із вкоріненими інтелектуальними потенціями. В той час як український філософ утверджував рівновагу між вірою, почуттями і розумом. На думку відомого історика філософії В. Ерна, творчість Г. Сковороди ознаменувала появу принципово нового самовизначення філософського розуму, незнаного в Європі. Вітчизняна філософсько-етична традиція, продовжувачем якої був Сковорода, «вимагала» пізнавати світ не тільки і не стільки розумом, а за допомогою віри, почуттів, серця. Сковорода намагається поєднати розум і віру: розум повинен прагнути до винайдення істини, яка не дається людині Богом, а поступово відкривається їй, але поряд із розумом має бути віра. Отже для раціоналізму скворородинівського учення не вистачає невіри. Раціоналістична етика говорить про відхилення людини від високоморального життя, якщо вона керується у своїх вчинках переважно волею. Головне правило волі полягає в узгодженості із розумом, що дає людині владу над пристрастями. В етиці Сковороди висловлюється інша думка: розум без підтримки серця, без керівництва духу в серці не може привести до морального вдосконалення.

Для того щоб пізнати Бога, світ і себе треба звертатися не до книжок, а тільки до серця. Ідея серця як засобу пізнання та критерій істини, в якому містяться емоційні та інтелектуальні сили людини, є центральною у вченні Сковороди. Він керується біблійним розумінням серця, ставиться до нього як до глибинного духовного центру людської душі, вмістилища думок і почуттів, основи духовного життя. Вислів Сократа «пізнай самого себе» Сковорода пояснює в сенсі пізнання своєї природи, духа, розуму. О. Ф. Лосєв, звертаючись до аналізу доробку Сковороди, відмічав своєрідність його поглядів, які полягають у поєднанні раціоналізму і містицизму. Відомий російський філософ вважав, що вчення Сковороди не можна повністю вважати раціоналістичним, оскільки розум він ототожнював із душею та серцем. Поряд із людським серцем не менш важливим джерелом пізнання є Біблія, в якій найбільше цінував не «символи», а ідею. Отже, вчений поєднував в єдине богослов'я і науку для винайдення істини. Великий мораліст

по суті створив учення, сповнене запозичень гуманізму, містицизму, про-світницького раціоналізму, емпіризму, складне переплетіння яких і визначає його оригінальність.

Висновки. Вітчизняна філософсько-етична традиція завжди вирізнялась зверненістю до проблем людського буття та засобів осягнення його сенсу. Новації в українській філософсько-етичній думці XVII–XVIII ст. щодо розуміння людини, її пізнавальних можливостей, значення людського розуму як засобу морального самовдосконалення абсолютно відповідають новоєвропейській раціоналістичній тенденції. Втім, на думку автора, специфічні раціоналістичні інтенції українських мислителів не можна характеризувати лише як оригінальне запозичення окремих ідей європейських філософів. Українська філософсько-етична думка стала віддзеркаленням контамінаційного поєднання раціональних та ірраціональних начал. Філософські пошуки Нового часу органічно «нанизані» на український менталітет з його індивідуалізмом, емоційністю, екзистенціальністю, релігійністю, та були обумовлені самою специфікою української духовної культури, яка стала шляхом утвердження духовної цілісності людини. Тому, на думку автора, можливо припустити появу в межах української наукової думки нової філософії розуму, яка базується не на визнанні примата розуму, а намагається знайти рівновагу між розумом і почуттями. Розум розглядається як «розум в серці людини», а тому він лише є інструментом людського духу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бычко А. К. Проблема иррационального и философский иррационализм / А. К. Бычко // Проблемы философии. – 1968. – Вып. 7. – С.123–128.
2. Гнатюк Я. С. Філософія українського кордоцентризму / Я. С. Гнатюк // Прикарпат. вісн. НТШ. Думка. – 2008. – № 3 (3). – С. 21–28.
3. Ільїн В. В. Український гуманізм: тотожність раціонального та ірраціонального (три ступені сходження до істини) / В. В. Ільїн. – К. : Київ. держ. торг.-екон. ун-т, 1999. – 411 с.
4. Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII века / В. М. Ничик. – Киев, 1978.
5. Памятники этической мысли на Украине XVII – перв. пол. XVIII ст. / составл., пер. с лат. вступ. статья и примечания М. В. Кашубы. – К., 1987. – 582 с.
6. Яковенко І. Проблеми християнсько-етичного вдосконалення людини в курсах етики діячів Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст. // Вісн. Мелітопол. держ. педагог. ун-ту ім. Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка. – 2013. – № 2. – С. 263–266.

РАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ УКРАИНСКОЙ ФИЛОСОФСКО-ЭТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ НОВОГО ВРЕМЕНИ

Стасевская О. А.

Рассматривается развитие философско-этической мысли Украины XVII–XVIII в., которая в это время характеризуется разнообразием затронутых проблем, осмысливаемых на основе сложного переплетения иррационально-ментальных национальных традиций мышления и заимствований положений западноевропейского рационализма.

Ключевые слова: украинская философско-этическая мысль, философия разума, философия сердца, рационализм, чувственное познание мира, рациональное познание мира.

RATIONALISTIC TRANSFORMATION OF UKRAINIAN PHILOSOPHICAL AND ETHICAL THOUGHT IN MODERN TIMES

Stasevska O.

The author, continuing to study the specifics of the historical development of ethical thought Ukraine, including its problem field transformations in Modern times, attempts to show how in the time of formation of the Ukrainian philosophical and ethical thought XVII–XVIII centuries, due to the activities of Kyiv-Mohyla Collegium, later reorganized into the Academy, domestic thinkers widely used scientific heritage of Western philosophy and science, tried to combine the sensual and rational principle in man, sought to form their self-management skills of students of philosophical thinking. Issues of protection of Orthodoxy by its theoretical justification for not allowing scientists to completely move away from scholastic method and led them use the specific philosophical doctrines of Modern times.

Ukrainian philosophical and ethical thought of Modern times — the time of active formation of national identity — marked diversity raised problems that are perceived based on the synthesis irrational mental own traditions and Western rationalism. This period is a characteristic elevation of man as active, free personality, which is full of optimistic faith in their own ability to know themselves and the world for their transformation and improvement. In Ukraine philosophical and ethical knowledge XVII – beginning XVIII century presented in the Philosophy course lecturers of Kyiv-Mohyla Academy Feofan Prokopovich, Georg Koneski, Michael Kozachynski, Stefan Kalinowski, Sylvester Kulyabko and others. Their main achievement was the essential definition of ethics, its singlig out as an independent branch of science.

National philosophical and ethical tradition has always distinguished turning to the problems of human existence and means of comprehension of its meaning. Innovations in

Ukrainian philosophical and ethical thought XVII–XVIII centuries for understanding man, his cognitive abilities, the value of the human mind as a means of moral self-improvement completely correspond to modern European rationalist tendencies. However, according to the author, the specific rationalistic intention Ukrainian philosopher can not be characterized only as the original borrowing some ideas of the European philosophers. Ukrainian philosophical and ethical thought was a reflection novel combination of rational and irrational elements. Philosophically search New time were «strung» on the Ukrainian mentality with its individualism, emotionality, existentiality, religiosity, and were caused by the specific character of the Ukrainian spiritual culture, which was by establishing spiritual integrity of man. Therefore, the author believes may suggest the emergence within Ukrainian scientific thought new philosophy of mind, which is not based on the primacy of reason, and tries to find a balance between the mind and the senses; represented mind of human as «mind in the human heart», and therefore is merely a tool of the human spirit.

Key words: *Ukrainian philosophical-ethics idea, philosophy of heart, rationalism, perceptual knowledge of the world, rational knowledge of the world.*

УДК 13:130.1

Л. М. Сідак, кандидат філософських наук, доцент

АДИКЦІЯ ЯК ФОРМА РУЙНАЦІЇ ДУХОВНОГО БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ

На прикладах виникнення та відтворення адикції розглянуто її егоїстичну природу, втрату свободи та руйнівний вплив на духовне буття особистості. Осмислено значення уяви для виникнення адикції.

Ключові слова: *духовне буття особистості, свобода особистості, руйнація особистості, адикція, ерос, егоїзм, уява.*

Актуальність проблеми обумовлена епідеміологічним поширенням сьогодні такої форми руйнації особистості, як адикція. Багато видів адикції сприяють втраті соціального статусу особистості, її здоров'я тощо, стають криміногенним фактором, але найбільшої загрози вони набувають як руйнівна сила руйнації духовного буття особистості. Тому й видається важливим осмислення антропологічної природи виникнення та відтворення адикції.

Зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Стаття є продовженням попередньої розвідки, присвяченої дослідженню природи егоїзму й любові у контексті руйнації особистості [1], у якій було доведено еросну природу егоїзму. Хоча визначення антропологічної сутності адикції вже само по собі є важливим дослідницьким завданням, ця розвідка проводиться з метою використання її результатів для дослідження феноменів саморозвитку та руйнації особистості.

Аналіз основних джерел і публікацій. Література, присвячена адикції (пристрасті, залежності), достатньо різноманітна. У ній переважно досліджуються психологічні, соціологічні, кримінологічні аспекти виникнення та існування адикції [2]. Але вони самі потребують філософсько-антропологічного методологічного підґрунтя. Антропологічно-богословський підхід щодо природи адикцій (пристрастей) досить повно викладено у працях християнських богословів [3]. Дослідження адикції у філософсько-антропологічній площині дасть змогу розкрити нові грані природи даного явища, а також по-новому осмислити феномен свободи особистості та її руйнації.

Формулювання цілей. Розглядаючи егоїзм як форму еросу, нескладно помітити, що найбільш характерним проявом дії егоїзму є адикція. Їх об'єднує спільне прагнення особистості залишати незмінним зміст свого буття, знову й знову повертатися до одних духовних феноменів. А спільним знаменником усіх адикцій є руйнація особистості. Тому дослідження егоїзму й еросу, з одного боку, та руйнації особистості — з другого, потребують вивчення процесів виникнення адикції.

Осмислення будь-яких духовних явищ повинно ґрунтуватися на певних онтологічних та антропологічних засадах. Потреби, сили й здібності особистості численні, багатогранні, різноманітні і за своїм достоїнством не однакові. Усе суще являє собою систему послідовного сходження сил, явищ, речей, істот до поступового вдосконалення та ускладнення, що і робить світ єдиним організмом, космосом. Це стосується й особистості-мікрокосму. Вищою силою особистості, котрій підкорені сили хімічні, фізичні, біологічні і психічні, є дух або розум, який насамперед проявляється у здатності оцінювати дійсність, тобто визначатися щодо значення тієї чи іншої реальності для повноти буття. Здатність до оцінювання вже є проявом (або носієм) свободи особистості (зокрема, в основі інтелектуальної діяльності, наприклад, логічного дискурсу, лежить оцінювання).

Але поняття «дух» слід розуміти ширше, як носій усіх проявів свободи, тобто й оцінювання, і волі, й еросу. Також проявом духу є свідомість, тобто не лише інтенції, оцінювання й пов'язані з ними відчуття, а й здатність повертатися до них у рефлексії [4, с. 49]. Більше того, головна функція духу — безпосереднє відчуття ступеня повноти власного буття, зокрема

його обмеженості, недосконалості. З ним пов'язані релігійні почуття, прагнення творчості і саморозвитку, які обов'язково потребують волі, любові й інших інтенцій. Тобто більш складні духовні феномени вимагають більш «елементарних» інтенцій. Наприклад, прагнення збагачення буття проявляється у бажаннях, любовній інтенції, оцінюванні наявного стану буття як неналежного і «передчутті» буття збагаченого. Таким чином, *духовне буття* – це єдність духовних феноменів, які існують не в ізоляції один від одного, а складають ієрархічну систему. Воля, ерос, оцінювання слугують безпосередньому відчуттю ступеня повноти буття і формують прагнення його збагачення. Вони й визначають події, творять зміст духовного буття, а отже, є проявами свободи. Якщо окремі прояви свободи виявляються антагоністами або якимось по-іншому порушують їх гармонію, слід говорити про недосконалість особистості. Тому її досконалість потребує спільного центру, регулятора, гармонізатора, адже свобода особистості одна, неподільна, і ми говоримо лише про її окремі прояви.

Якщо певні сили людини шкодять іншим, то цим її свобода пригнічується, а духовне буття збіднюється. Так, найчастіше ерос пригнічує інші носії свободи – відчуття цінності та волю. Це не означає, що бажання та відчуття цінності обов'язково втрачають свою яскравість, мотиваційну потужність, зникають. Вони можуть позбуватися своєї здатності бути проявами свободи, а все більше й більше спрямовуватися й визначатися еротичними інтенціями. Є люди, у яких духовне буття визначається власними оцінками, ціннісними орієнтирами, ідеологічними кліше, відповідно, можемо стверджувати, що вони свій ерос спрямували на певні відчуття цінності, щойно зазначені кліше тощо, намагаючись залишати незмінними пов'язані з ними духовні феномени у власному бутті.

Таким чином, один із проявів свободи – ерос у формі егоїстичного спрямування – перебирає на себе функцію регулятора духовного буття особистості, що й свідчить про його дисбаланс, адже нижчі феномени перебирають на себе функції вищих сил. При цьому руйнуються всі носії свободи, усі духовні функції. Наприклад, гіпертрофоване оцінювання, яке починає домінувати в особистості, виявляється недосконалим: зосередившись на оцінюванні за критеріями доцільності, особистість не помічає ані естетичних, ані моральних граней дійсності. Або надмірна естетизація особистості руйнує її моральну природу. Нерідко спостерігається безхарактерність, слабкість волі або надмірна воля, яка не керується відчуттям цінності: істини, добра, краси. Іноді почуття керує розумом, котрий стає упередженим, втрачає можливість істинного пізнання.

Власне, основою недосконалості особистості є не стільки і не лише слабкість, нерозвиненість, обмеженість її духовних сил і функцій, а їх не-

належне спрямування й координування, що вже у свою чергу збіднює буття особистості. Розлад та однобічність спрямування проявів свободи найбільш чітко проявляється в адикціях, які зажди свідчать про негармонійний стан духовного буття особистості і відносну або повну втрату нею свободи. Суть адикції полягає у тому, що деякий об'єкт (певна ситуація, активність, хімічна речовина тощо) викликає або сприяє виникненню певного духовного феномену, змінюючи, таким чином, зміст духовного буття, а особистість, втрачаючи свободу, прагне залишити без зміни цей феномен, пережити його знову й знову. А оскільки це не лише перешкоджає проникненню у духовне буття особистості буття іншого, виникненню нових духовних феноменів, а й сприяє пригніченню усіх подій духовного життя, то відбувається не лише гальмування розвитку особистості, а її руйнація, тобто збіднення буття.

Прагнення залишити незмінними певні духовні феномени, які переживає особистість, є спрямуванням еросу на своє буття, тобто егоїзмом. Отже, адикція (пристрасть, залежність) є проявом егоїзму. Навіть у тих випадках, коли в основі адикції є, наприклад, гіпертрофована воля, інші прояви свободи, основним важелем прагнення стає ерос, який обирає об'єктом власні бажання або інші духовні феномени. І в цьому випадку й в інших, наприклад, коли воля атрофована, а домінантним об'єктом еросу стають власні оцінки, відчуття, емоції, мусимо говорити про неналежне функціонування усіх проявів свободи. Це не обов'язково означає їх різне спрямування, найчастіше це підкорення одним з проявів свободи (гіпертрофованого) інших. Нерідко, коли йдеться про один і той же об'єкт адикції, вона описується або як потужне тривале бажання, або як «любов», або як осмислена потреба. Але завжди маємо справу з егоїстичним спрямуванням еросу і дисфункцією усіх проявів свободи. Найпомітнішою при адикції є недосконалість волі, але й вона обумовлюється неналежним спрямуванням еросу як найпотужнішого мотиватора. І завжди при порушенні гармонії проявів свободи (волі, еросу, оцінювання) маємо справу з їхнім хибним функціонуванням: недосконалою оцінкою, неналежним спрямуванням еросу, бажанням неналежного, втраченою мотиваційної потужності бажань. Дисфункція одного з проявів свободи тягне за собою дисфункцію інших.

Можна споглядати, наприклад, розлад волі й еросу, коли виникає бажання позбутися пристрасної залежності, яке не спроможне подолати опір еротичних устремлінь, або оцінки й еросу – відчуття неналежності адиктивного стану і неможливість позбутися пристрасності. Завжди ми матимемо справу з дегармонізацією свободи особистості. І лише у випадку абсолютної втрати свободи споглядаємо повну односпрямованість еросу, волі, оцінок

і підкорення їх пристрасті. Але це вже означатиме повну руйнацію особистості, максимальне збіднення її буття.

Будь-яка пристрасть має таку загальну картину виникнення і відтворення: звернення до деякого об'єкта, що викликає певний духовний стан, його уява, еротичне прагнення зазначеного стану, повторне переживання його, знову уява... У кожному конкретному випадку загальна структура адикції формується навколо зазначених елементів.

Незалежно від того, що є об'єктом адикції, — чи суто духовне явище (читання книг, інтелектуальна гра), чи певні фізіологічні потреби, чи психічні стани (наприклад, страх), — пристрасть завжди є духовним феноменом, дисфункцією духовного життя. Отже, адикція — це сильне і тривале прагнення, яке через егоїстичне спрямування еросу руйнує гармонію духовного буття особистості і пригнічує її свободу.

Духовна природа будь-якої адикції підтверджується багатим емпіричним матеріалом. Наприклад, про неї свідчить таке спостереження: «При розвитку наркотичної залежності в усіх хворих розвиваються психічні відхилення та зміни характеру, які у сукупності з наркозалежністю створюють особливий тип поведінки, характеру та соціального статусу хворого. Наркологи і психіатри говорять навіть про своєрідну “наркотичну особистість” або “особистість наркомана”. На особистість наркозалежного виявляють неабиякий вплив преморбідні особливості, тобто особливості, які залежать від тих захворювань нервової, психічної і соматичної сфер та рис характеру, які мав наркозалежний до періоду наркотизації» [2, с. 85]. Як бачимо, наркотична залежність викликає зміни характеру та інших духовних феноменів, і ці зміни у свою чергу залежать від особливостей духовного буття наркозалежного до періоду наркотизації. Зміну особистості у процесі наркотизації характеризують неправдивість, неорганізованість, жадність, нонконформізм або конформізм, почуття ворожості, агресивність до близьких, завищена або занижена самооцінка, афективні відхилення, соціально-психічна деградація [2, с. 85–87].

Розглянемо на прикладі окремі етапи та особливості виникнення й існування адикції. Вперше на телебаченні «нікому не відомий співак Елвіс Преслі з'явився у 1956 році. Він виконав хвацький рок-н-рол та зробив при цьому декілька обертальних рухів стегнами... Практично всі метри шоу-бізнесу, починаючи від Майкла Джексона та закінчуючи Михайлом Поплавським, стали повторювати на сцені рухи, які раніше вважалися припустимими лише в межах спальні. Цікаво, що у Преслі подібні рухи з'явилися під час одного з перших виступів спонтанно, за зразком рухових автоматизмів... Помітивши, який ефект все це справляє на жіночу аудиторію, Елвіс взяв “трюк” на озброєння» [5, с. 15]. Як бачимо, «трюк» виник спонтанно,

несподівано і для його автора, і для глядачів. Але реакція глядачів на нього — це вже прояв їхньої свободи. Можна констатувати, що ставлення глядачів до подібних рухів нагадує пристрась: вони роблять шалено популярними виступи шоумена, приховують огріхи, сприяють фанатичному поклонінню співакові, що само по собі є адикцією.

«Відчуття від них (легких наркотиків) були доволі дивними: істеричний сміх, який переходив у плач... Під дією цих наркотиків я довго сміявся, перебував у веселому, піднесеному настрої, що мені дуже подобалося... Мене підхопив потік нових відчуттів, незрозумілих і привабливих... Тверезого життя я вже не бачив, більше того, поступово відчуття кайфу повністю заволоділо мною, я не міг вже без нього жити. Іншого мене вже не було. Тверезість мене лякала... Декілька моїх товаришів почали тягтися до хлопців, які поволі "підсіли" на героїн та опій. Вони розповідали, які чудові відчуття отримують від цих наркотиків. І, незважаючи на те, що я боюся уколів, я спробував вколотися... Все це було новим і незрозумілим. А все незрозуміле і цікаве притягувало мене. Невдовзі виявилось, що я мушу колотися не для кайфу, а для того, щоб не ламало... Потім мене призвали в армію. З армії я прийшов міцним, здоровим, а головне, забув про наркотики... Але, зустрівши старих друзів, повернувся до старого» [2, с. 34–36]. Як бачимо, перше знайомство з наркотиками, як «легкими», так і «важкими», викликало незвичний стан, що зацікавило, привернуло увагу. Цей стан отримав позитивну оцінку (видавався «привабливим»). Цього виявилось достатнім, щоб сформувалася еротична інтенція до нього. Якщо молодик не перебував у наркотичному стані, він увесь час повертався до нього в уяві, що викликало еротичне устремління знову й знову пережити його. Спочатку це було проявом свободи. Але поступово особистість втрачає її. Також цікаво, що після того, як молодик позбувся залежності («забув» про наркотики), що можна інтерпретувати лише як втрату еросом усталеного об'єкта устремління, отже, й уява перестала відтворювати передчуття «кайфу»), повернення у звичне соціальне середовище відновило орієнтацію еросу. Отже, дійсно, уявні образи виникають, принаймні, досить часто, за законами асоціації. І вони можуть стати об'єктом устремління еросу, відіграючи важливу роль у формуванні адикції. Лише так можна пояснити феномен впливу звичного соціального середовища.

Ще одне зізнання: «Я зрозумів, що життя моє з кожним уколом, з кожним днем вкорочується. Ніяких інтересів, окрім героїнових, у мене не залишилося... Іноді я починав розуміти, що деградую..., життя втратило будь-який сенс» [2, с. 42]. Отже, у деякі періоди усі прояви свободи цілком узгоджені, ніяких конфліктів не виникає. Але одночасно споглядаємо повну деградацію особистості, тобто максимальне збіднення її буття. Жоден з об'єктів жит-

тєвого середовища (і духовного, і соціального, і природного) не піддається рефлексії, не тривожить уяву, не викликає прагнень. І лише коли особистість змогла оцінити свій стан як неналежний, як деградацію, виникли конфлікти проявів свободи. Але одночасно це означало, що людина повернула собі невеличку частку свободи.

І ще один приклад сили уяви у формуванні об'єкта еротичного устремління. «Першим моїм наркотиком був “план” (продукт коноплі)... Тоді рік я просміявся... та поїхав на канікули. Коли повернувся, виявилось, що всі мої друзі вже нюхали героїн. Я довго відмовлявся від героїну, вговорював взяти покурити план, а коли мій краший друг сказав мені: “Я вже не можу заснути”, — я все зрозумів і злякався. Але все-таки до зими почуття цікавості перебороло мій страх» [2, с. 47]. Оскільки особистість вже була знайома з дією «легкого» наркотику, вона могла уявити дію іншого наркотику як щось привабливе. Уява притягла до себе ерос, який цілком закономірно зламав опір волі, страху, розуміння згубності впливу героїну.

Багатий досвід як осмислення сутності пристрасті, так і боротьби з нею, накопичено християнством. Центральним пунктом християнського вчення про пристрасті є «помисел». Власне, це поняття описує і виникнення у свідомості образу (уява) і його оцінку та формування суджень про нього. Слід констатувати одностайну згоду християнських мислителів (наприклад, святих Єфрема Сірійського, Ісаака Сірійського, Іоанна Лествичника й ін.), що виникнення «помислу», тобто об'єктивація у промені свідомості певних образів (предметів, дій тощо) відбувається, як правило, поза свободою особистості за законом психічної необхідності (наприклад, асоціації) або внаслідок суто зовнішнього вторгнення [3, с. 250–255]. Але суб'єктивна реакція на уявні образи вже цілком є проявом свободи особистості. Християнські мислителі практично одностайно реакцію на помисли як прояв свободи пов'язують з волею [3, с. 250–258]. Але, описуючи психічні феномени, пов'язані з «помислом», вказують на виникнення того чи іншого відчуття, а також відповідь на «помисел» ненавистю або любов'ю. Це все спонукає розгледіти у реакції на уявний образ усі прояви свободи: його оцінювання та виникнення формальних критеріїв, потрібних для логічного осмислення; реакцію еросу і бажання (волю), пов'язані з уявою. І саме цьому реакція особистості на уявні образи (помисли), які виникли внаслідок взаємодії із життєвим середовищем, обов'язково має моральне забарвлення, а отже, і дає підстави для відповідальності (вже може бути гріхом). Вона може навіть визначити зміст подальшого духовного життя.

Наприклад, у свідомості виник певний образ (помисел). Якщо особистість має з ним спорідненість і не відторгне його тієї ж миті, то він залишається у її бутті, обумовлюючи виникнення тих чи інших психічних феноме-

нів, реакцію свободи особистості. Якщо уява, суб'єктивні оцінки, бажання створюють об'єкт захоплення еросу, то може виникнути умова для втрати свободи особистості. Таким чином, акт входження іншого буття у моє власне є проявом загальних законів буття. Я не можу абсолютно самоізолювати власне буття і локалізувати його у ньому самому. І цей акт є умовою, підставою і приводом прояву свободи особистості. Але водночас є викликом, може стати приводом і умовою втрати свободи. Як зазначалося вище, за змістом це буде спрямуванням еросу на залишення без змін власного духовного буття, звернення його на власне Я, тобто егоїзмом. Але зовнішній образ і відповідні реакції на нього можуть стати проявом свободи особистості, створити об'єкт любові, збагатити буття особистості.

Висновки. Отже, адикція — це сильне і тривале прагнення, яке через егоїстичне спрямування еросу руйнує гармонію духовного буття та пригнічує свободу особистості. Адикція (пристрасть, залежність) завжди є проявом егоїзму. Будь-яка пристрасть має таку загальну картину виникнення і відтворення: вторгнення у духовне життя особистості певного феномену, пов'язаного з тим чи іншим об'єктом і відповідним станом, повернення до нього в уяві, звернення до об'єкта, повторне переживання подібного духовного стану, знову уява... Слід наголосити, що не дисфункція волі (бажання), а саме дисфункція еросу лежить в основі будь-якої адикції. А уява та інтелектуальна діяльність (що ґрунтується на оцінюванні) створюють центр тяжіння еросу. Отже, якщо пристрасть не підсилюється уявою, вона втрачає свою силу. Цей висновок має практичне значення для боротьби з різними видами адикції. Дисфункція еросу як прояву свободи особистості тягне за собою дисфункцію інших проявів свободи, волі й оцінювання.

Оскільки такий прояв егоїзму, як адикція, не лише перешкоджає проникненню в духовне буття особистості буття іншого, виникненню нових духовних феноменів, а й сприяє пригніченню усіх подій духовного буття, то відбувається не лише гальмування розвитку особистості, а її деградація, тобто збіднення буття. Також при адикції завжди маємо справу не лише з егоїстичним спрямуванням еросу, а з дисфункцією усіх проявів свободи (волі, еросу, оцінювання), їхнім хибним функціонуванням: недосконалії оцінці, неналежному спрямуванні еросу, бажанні неналежного, втраті ними мотиваційної потужності. Дисфункція одного з проявів свободи тягне за собою дисфункцію інших. Перше знайомство з об'єктом пристрасті відбувається незалежно від свободи особистості, а подальша реакція на нього є проявами свободи.

Таким чином, руйнація особистості є наслідком дії її свободи. І особистість несе моральну відповідальність за саморуйнацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сідак Л. М. Антиномічність любові й егоїзму в контексті саморозвитку особистості // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Х. : Право, 2014. – Вип. 4(23). – С. 66–76.
2. Берестов (ієромонах Анатолій). Возвращение в жизнь / Берестов (ієромонах Анатолій). – Краматорск : Изд-во ЗАО «Тираж – 51», 2004. – 296.
3. Зарин С. Аскетизм по православно-христианскому учению. Этико-богословское исследование / С. Зарин. – М. : Паломник, 1996. – 693 с.
4. Лосский Н. О. Типы мировоззрений / Н. О. Лосский // Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция. – Книжный клуб ; Республика, 1999. – С. 4–135.
5. Сегалов М. Колокола рока / М. Сегалов. – Симферополь : Н. Орианда, 2010. – 160 с.

АДДИКЦИЯ КАК ФОРМА РАЗРУШЕНИЯ ДУХОВНОГО БЫТИЯ ЛИЧНОСТИ

Сідак Л. Н.

На примерах возникновения и воспроизводства аддикции рассмотрено ее эгоистическую природу, потерю свободы и разрушительное влияние на духовное бытие личности. Осмыслено значение воображения для возникновения аддикции.

Ключевые слова: *духовное бытие личности, свобода личности, разрушение личности, аддикция, эрос, эгоизм, воображение.*

ADDICTION AS A FORM OF DESTRUCTION SPIRITUAL BEING OF PERSONALITY

Sidak L. M.

This investigation has an aim to assist a studying phenomenon of destruction of personality in philosophical-anthropological plane.

To examine selfishness as special form of eros is not difficult to see relationship with addiction. Common for them is a striving to stay invariable its being, again and again going back to the same spiritual phenomenon.

Personality as independent microcosm in ideal be a harmonic hierarchic system of strengths and skills. Eros, will, ability to value different things serve to immediate of level of fullness of being and make a striving of enrich it. Those factors to define the events, compose spiritual being of personality. So it manifestation of freedom be an antagonist or their harmonic disturb in some another way we must say about imperfection of personality. So, very often one of manifest of freedom — it's an eros of egoistic form take the function of governor of spiritual being personality which lead to disbalance, become low phenomenon take the functions higher strings.

Disorganization of manifestation of freedom most bright shown in addictions. Passion always show a single-side enharmonically condition of spiritual being of personality and relative or full loss of freedom. The essential of passion (addiction) to be composed that some object (some situation, activities, chemical substance ect) to call out of appearance some special spiritual phenomenon, change in this way maintenance of spiritual being, and personality strive to leave unchangeable this phenomenon, to experience again and loss the freedom.

Striving to stay unchangeable some spiritual phenomenon's which experience personality is a direction of eros on their own being, to the concrete, by egoism. So, addiction not only related with egoism but it is its manifestation. But with addiction always have a matter not only with egoistic direction of eros and with dysfunction all manifestation of freedom, their false function not perfection appraisal, wrong direction of eros, wishing of a wrong things. Dysfunction of one manifestation of freedom lead to dysfunction another. But we must say, that not dysfunction if will or wrong appraisal, but dysfunction of eros lay in construction of every passion. Another spiritual phenomenon, for example, imagination, make a centre of eros, make possible addiction dependence.

First acquaintance with object of is carry out not in dependence of freedom personality, and next reaction on it is motivated by manifestation of freedom. Unusual reaction on object forming dependence, addiction. Personality is leave the freedom, so addiction (passion) — it is strong and long striving, which due to egoistic direction of eros destroy the harmony of spiritual being and oppress freedom of personality.

Material which expose in this article confirm by empirical material, which show spiritual processes of appearance of addiction, loose of personality freedom disharmonic of spiritual being addiction's personality, in this case drug-dependent.

Key words: *spiritual being of personality, freedom of personality, destruction of personality, addiction, eros, egoism, imagination.*

УДК 008.17

М. Б. Ценко, кандидат філософських наук, доцент

МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ ДІЛОВИХ ВІДНОСИН ВИКЛАДАЧІВ І СТУДЕНТІВ

Розглядаються питання взаємодії викладачів і студентів у навчальному процесі в період реформування системи освіти. Обґрунтовується необхідність перегляду характеру відносин між викладачем і студентом, пропонується розглядати їх як ділові відносини, тобто відносини рівноцінних партнерів співробітництва, що

мають спільні цілі і завдання. Аналізуються моральні настанови, які мають культивуватися у вищому навчальному закладі і повинні бути ідеологічною основою оптимізації навчального процесу.

Ключові слова: відносини «викладач — студент», ділові відносини, моральні засади ділових відносин, моральні принципи, норми, вимоги співробітництва викладачів і студентів.

Актуальність проблеми. Проблеми якості вищої освіти, що постали в нашому суспільстві, обумовили реформування самої системи освіти. Відбулися значні зміни у навчальних програмах, планах практичних занять, були здійснені: конкретизація змісту знань, уточнення переліку умінь та навичок, що повинні набути майбутні спеціалісти, вироблення критеріїв оцінювання знань студентів тощо. Усі нововведення, пов'язані з Болонським процесом, досі широко обговорюються в наукових колах і викликають неоднозначне ставлення.

Безумовно, можна по-різному оцінювати кредитно-модульну систему освіти. З одного боку, негативно, адже дієвого ефекту вона не дала, не відчувається суттєвого підвищення якості підготовки молодих фахівців. З другого боку, гіпотетично — позитивно, адже для досягнення мети реформи потрібні час і достатні, повноцінні умови її здійснення, яких на сьогоднішній день критично недостатньо.

За таких обставин, коли формально-змістовні засади освітньої реформи ще вдосконалюються і дуже повільно забезпечуються матеріальними складовими, виникає потреба більш раціонального використання тих можливостей і ресурсів, які має навчальний заклад.

Одним із найвагоміших чинників, що впливають на якість освіти, є діяльність викладача і його взаємодія зі студентами. Слід зазначити, що в процесі реформування системи освіти відносини «викладач — студент» зазнали певних змін тільки з формального боку і майже не змінилися за своєю сутнісною характеристикою. Велика значущість цих відносин у навчальному процесі та недосконалість їхнього здійснення у сучасній вищій школі вимагають перегляду характеру взаємодії викладачів і студентів і вироблення орієнтирів більш плідних таких відносин.

Метою статті є спроба розглянути відносини «викладач — студент» у сучасних умовах соціально-економічних і освітніх реформ і з точки зору новітніх концепцій взаємодії викладача і студентів, та обґрунтувати моральні засади, які б створювали необхідні і достатні умови оптимального досягнення завдань навчання.

Аналіз основних джерел і публікацій. Проблеми відносин між викладачем і студентом досліджуються в контексті проблем педагогічної етики. Останнім

часом об'єктом активного обговорення фахівцями — педагогами, філософами, соціологами, психологами стала концепція співробітництва, згідно з якою навчання набуває особистісно-орієнтованого характеру, а суб'єкти навчального процесу виступають як однаково значущі, активні співробітники процесу навчання. Різні аспекти цієї концепції стосовно вищої школи розробляють такі науковці, як О. Л. Балан, С. М. Дмитрієва, І. Берьозкіна, Н. Кардаш, Л. Л. Товажнянський, О. Г. Романовський, В. В. Бондаренко, О. С. Пономарьова, З. О. Черваньова, Л. В. Долінська та ін.

Підтримуючи в цілому вихідні позиції розглядуваної концепції, разом із тим деякі аспекти співпраці викладача і студентів виявляються недостатньо дослідженими, зокрема моральні засади цих відносин як ділового співробітництва.

Виклад основного матеріалу. Природно, викладач є ключовою постаттю навчального процесу у вищому навчальному закладі. Традиційно на нього покладені всі навчальні функції і відповідальність за їхнє виконання. Власне, в цьому полягає сутність його професійної діяльності. Викладач повинен досконало знати свій предмет, володіти методикою викладання теорії та організації практичної роботи щодо засвоєння навчального матеріалу, забезпечувати перевірку знань, отриманих протягом семестру, здійснювати рубіжний контроль.

Студент у традиційній системі освіти сприймався як недостатньо свідомий, недосконалий підопічний, якого потрібно спрямовувати на виконання вимог навчального плану і завдань викладача, зміст, форми, послідовність викладу і здійснення яких заздалегідь передбачені та встановлені. Викладач виступав як провідник конкретно визначеного обсягу інформації, суворий екзаменатор і людина, від якої студент повністю залежав. Зазначимо, що відносини підлеглих, залежності студента від викладача існують і сьогодні, незважаючи на певні формальні зміни у навчальному процесі. Проте такий стан не задовольняє потребам сучасного часу і не відповідає вимогам, що висуваються до сучасної освіти.

Процеси реконструкції економіки на ринкових засадах, що відбуваються в нашій країні, перебудови політичних, правових, інших суспільних відносин, розвиток ринку праці обумовили не тільки потребу в спеціалістах більш високого рівня освіти, а й необхідність удосконалення сфери освітніх послуг. В цьому контексті вищі навчальні заклади надають такі послуги та виступають як виконавці замовлення на фахівців, а відносини «викладач — студент», на наш погляд, набувають статусу ділових відносин.

Ділові відносини — це особливий вид відносин, що виникає між людьми в процесі виконання трудової діяльності. Отже, певна справа, з приводу якої виникає взаємодія суб'єктів діяльності, цілі та завдання, що постають у про-

цесі виконання спільної трудової діяльності, — є передумовами формування ділових відносин.

У вищому навчальному закладі і викладач, і студент об'єднані однією метою — навчання і набуття вищої фахової освіти молодими людьми. Студент у досягненні цієї мети виступає як споживач послуг навчального закладу, а викладачі — як виконавці завдань, що забезпечують цілі навчання. Такий погляд на діяльність вищого навчального закладу сьогодні є дійсним, актуальним і таким, що потребує суттєвих змін внутрішньовузівських відносин.

Взаємодію між викладачем і студентом слід розглядати як ділову співпрацю, в якій суб'єкти відносин діють як партнери, мають права та обов'язки щодо виконання своєї діяльності.

Зрозуміло, що студент не може виступати як повноцінний діловий партнер, адже він не є матеріально самостійним суб'єктом. Його контракт з навчальним закладом забезпечений державними чи батьківськими коштами. Але в процесі навчання його діяльність повинна сприйматись як трудова діяльність і насамперед самим студентом. В такому разі змінюються основні орієнтири навчальної діяльності, яка набирає форм повноцінного співробітництва викладачів і студентів, а їхні відносини набувають характеру ділових.

Такий характер відносин можливий за умов трансформації і свідомості викладачів щодо своїх професійних обов'язків, і свідомості абітурієнтів щодо ставлення до навчання. Молоді люди, що бажають отримати вищу освіту, — це достатньо дорослі, свідомі особи, які розуміють мету навчання і мають усі передумови для усвідомлення не тільки завдань навчання, а також своєї відповідальності за навчання. Абітурієнти повинні вступати до вищого навчального закладу з настановою «працювати», виконувати трудові обов'язки студента, розуміючи при цьому, що, після завоювання права вчитися, вони набувають права отримувати якісні, необхідні, корисні, цікаві для них знання, можливість вибирати той чи інший навчальний предмет для розширення знань, мати право обговорення або критичних зауважень щодо навчального процесу тощо.

Ділові відносини — це відносини рівноправні перш за все в тому сенсі, що вони виникають на основі рівності інтересів, цілей, потреб у спільній діяльності. При таких відносинах викладачі зобов'язані ставитися до студентів як до співпрацівників, рівних за своєю особистісною значущістю і вмотивованою цілеспрямованістю. Незважаючи на те, що викладачі старші за віком і більш освічені та досвідчені, студенти для них є клієнтами, споживачами їхніх послуг, тобто такими, що забезпечують виконання професії, відповідних цілей і завдань.

За стійкою орієнтацією у розвитку економіки, яку обрала наша країна, якою й обумовлюється стратегія підвищення якості освіти, відносини викладача і студента як ділові мають плідні перспективи. Викладач є власником інтелектуального продукту, що виник як результат складної діяльності: засвоєння, переробки значної кількості інформації. Цей продукт у теперішній час виступає як символ «засобів виробництва» та умова отримання певного прибутку.

Діяльність сучасного викладача суттєво змінилась. Якщо раніше йому було достатньо професійних знань та умінь організувати виконання навчального плану, то в умовах ділової співпраці до нього висуваються додаткові вимоги. Викладач повинен бути не тільки високим професіоналом, добрим організатором, а й здатним враховувати зміни, що відбуваються у сучасній науці, політиці, праві, економіці тощо. Він повинен постійно акумулювати нове знання, знайомити студентів з новими ідеями, розкривати плюралізм думок, сприяти всебічному розгляду дискусійних проблем, бути самостійним та ініціативним.

Викладач повинен витратити значно більше часу і зусиль, аніж раніше, на підготовку, самоосвіту і саморозвиток, щоб відповідати вимогам сучасної освіти, що має на меті формування фахівця новітнього часу, нового стилю мислення, соціальної поведінки і громадянської відповідальності. За таких умов викладач стає конкурентним і може діяти як повноцінний партнер ділових відносин.

Ефективність ділових відносин «викладач — студент» обумовлюють, з одного боку, потребу і здатність сторін до співпраці, а з другого — характер цієї взаємодії, що створюється моральними чинниками.

Ділові відносини базуються на моральних засадах, які становлять систему моральних вимог, норм, принципів, що забезпечують «життєздатність» ділових контактів, сприяють їхньому здійсненню. Моральний зміст ділових відносин у вищому навчальному закладі має свою специфіку, який полягає в сумарній дії етики викладача та етики студента.

Через більшу увагу до конструктивних елементів освітньої реформи, питання моралі у відносинах студентів і викладачів останнім часом відійшли на другий план. Вважається, що моральне навантаження щодо створення робочої атмосфери навчання та морального виховання виконує тільки викладач. Він повинен діяти в межах існуючої педагогічної етики. Втім деякі позиції традиційної педагогічної етики сьогодні виявляються застарілими. До того ж багато викладачів — молодих фахівців із професійних дисциплін взагалі не вивчали педагогічну етику і у своїй діяльності спираються на практичний досвід свого навчання та відвідування занять інших викладачів. Складно передбачити наслідки негативного ставлення до проблем моралі

і моральності у навчальному процесі. Отже, важливим кроком до розвитку відносин «викладач — студент» є необхідність усвідомлення їх як ділових відносин, виокремлення та обґрунтування основних моральних складових цього виду ділової етики.

Діяльність викладачів і студентів у навчальному процесі має базуватися на таких моральних принципах і нормах, які б забезпечували необхідні умови співробітництва, тобто створювали сутнісну основу ділових відносин. Трудова активність, що потрібна у навчанні, можлива за умов докладання колективних зусиль усіх сторін відносин. Продуктивність таких зусиль залежить від змісту правил, норм, що прийняті в цьому оточенні. Головне, щоб вони були спільними, такими, що визнаються обома сторонами.

Передумовою плідного співробітництва є обов'язкова взаємна повага насамперед мети і завдань сторін. Це вихідна позиція у процесі формування ставлення один до одного у ділових відносинах. Викладач повинен поважати мету студента вчитися і отримати вищу освіту. Студент, у свою чергу, поважно має ставитися до праці і професійних завдань викладача.

Укріпленню ділових відносин сприяє також взаємна повага особистості один до одного. Це передбачає свідому настанову, що інша особа, чи то викладач, чи то студент, насамперед — людина зі своїми інтелектуальними, почуттєвими, психологічними та іншими особливостями, які заслуговують на толерантне визнання і, незалежно від особистого ставлення, заслуговують на повагу в партнері людської гідності, достоїнств тощо.

Вагомою складовою співпраці викладача зі студентами є з'ясування змісту спільних ціннісних орієнтирів діяльності. Процес навчання викладач починає з розповіді студентам про вимоги щодо вивчення предмета. Разом із тим він має ознайомити їх і з моральними засадами, на яких будуватимуться їхні відносини. Така вимога не є обов'язковою. Завжди вважалося, що викладачі і студенти існують в одній системі моральних цінностей, до того ж студенти повинні вже бути морально вихованими і в цьому сенсі підготовленими до взаємин між собою і з викладачами. Це хибне уявлення серйозно ускладнює соціальну адаптацію молоді у дорослому житті, початком якого є студентські роки. Обговорюючи зі студентами моральні умови співпраці, викладач тим самим формує спільну систему моральних знаків і символів, які мають не тільки визнаватися обома сторонами, а й дійсно гармонізувати навчальні ділові відносини. Загальноприйняті моральні настанови відіграють важливу роль у подальшій роботі. Вони утворюють моральну атмосферу групи, її моральну думку, оцінку. Стосовно цих цінностей відбувається моральний вибір щодо дій в усьому навчальному процесі, а також укріплення життєвих орієнтирів.

Ділові відносини викладачів і студентів мають свої конкретні завдання, ефективне виконання яких обумовлюється моральними засадами. Результативність можлива насамперед, коли сторони сумлінно виконують умови контракту, усвідомлюючи їхнє виконання як власний моральний обов'язок. Це означає, що і професійна викладацька діяльність, і навчальна студентська робота виконуються неухильно, точно, відповідально за власним бажанням, як власна потреба, а не тому, що за невиконання загрожує покарання. Це одна з найскладніших і найважливіших настанов моральної свідомості. Важливість цієї моральної цінності полягає в тому, що якщо у ділових відносинах зобов'язання виконуються як моральний обов'язок, то такі відносини набувають сталого характеру, «цементуються» довірою, бажанням співпрацювати, взаємно допомагати, підтримувати.

Поряд із цим моральний обов'язок, який не є природною властивістю людини, формується протягом життя за наявності певної мотивації і є результатом саморозвитку, морального самовиховання особистості. Це складний процес, що відбувається у внутрішньому духовному світі людини, і який повинен торкнутися і студентів, і викладачів. Примусити виробити моральний обов'язок неможливо. Проте можливо мотивувати і стимулювати.

І мотиви, і стимули відносин моральної відповідальності можуть знаходитися і поза безпосередньою діяльністю «викладач — студент». Для викладача це можуть бути матеріальні і моральні стимули від керівництва, особистісні сенсожиттєві настанови та орієнтації тощо. Студента можуть мотивувати і стимулювати батьки, деканат, студентський колектив тощо. Проте найбільш дієвим механізмом формування взаємного морального обов'язку є потреба та вимога з обох сторін відповідати один перед одним за дії та вчинки.

За умов, коли суб'єкти відносин повинні безпосередньо нести відповідальність за порушення вимог співпраці, тоді встановлюються моральні та практичні бар'єри для досягнення стратегічної мети. Так, якщо викладач постійно запізнюється на заняття, чи з неповажних причин не приходять на заняття, він має відповідати перед студентами — пояснювати причини, проводити додаткові заняття тощо. В іншому випадку він втрачає моральне право вимагати від студентів дисциплінованості і поваги, а студенти можуть заявляти про незадоволення своїм викладачем. Відповідати має і студент у разі, якщо пропускав заняття, якщо не готувався і не виконував завдань. Викладач і своїм ставленням до роботи, і вимогою відповідально ставитись до навчання не тільки стимулює формування морального обов'язку у студента, а й вказує на дійсну загрозу щодо можливостей подальшого навчання у вищому навчальному закладі.

Отже, змістовною складовою морального обов'язку і викладання, і навчання є відповідальне виконання сторонами своїх обов'язків. Це включає таке поведіння, в якому передбачені наслідки його, в тому числі й негативні.

Моральними складовими розглядуваних відносин є дисциплінованість, пунктуальність, обов'язковість. Ділові партнерські відносини неможливі без підтримування обумовленої дисципліни під час виконання завдань діяльності, без своєчасного виконання справ, без цінування часу, без дотримання слова, обіцянок, зобов'язань тощо. Своєрідність цих моральних вимог щодо розглядуваних відносин полягає в тому, що вони не можуть однаково висуватися як до викладачів, так і до студентів. Якщо викладач повною мірою має відповідати цим вимогам ділових відносин, то студенти, особливо перших курсів, мають навчитися цим якостям, зрозуміти моральний і практичний сенс їх виконання і знаходитися в умовах жорсткого дотримання вимог дисципліни, пунктуальності тощо.

Викладач повинен вимагати від своїх студентів точності, акуратності щодо виконання завдань, обов'язкового відвідування занять, вчити умінню керувати своїм часом, зосереджуватися на головному, контролювати зовнішні почуттєві прояви, підкоряти свої дії встановленим правилам і порядку навчання. Такі вимоги мають виступати не як свавілля викладача, а бути обґрунтованими як умови плідної співпраці у процесі навчання, а також підґрунтям здобуття професіоналізму та запорукою життєвої успішності.

Вимогливість викладача матиме відповідний ефект тільки у тому разі, коли він однаково поважно ставиться до студентів, незалежно від рівня їхньої освіченості, кмітливості та успіхів у навчанні. Перешкоди, що виникають у відносинах, коли відсутнє рівнозначне ставлення до всіх студентів, знижують авторитет викладача, унеможливають бажання і потребу студентів активізувати свою навчальну діяльність, досягати результатів. З іншого боку, студенти також повинні поважно ставитися до людини у викладачеві, незалежно від оцінки його як професіонала. Іншими словами, розрізняючи честь і людську гідність, сторони повинні віддавати належне людським засадам один одного, зважати на це. Така настанова дозволяє спокійно, вдумливо і зосереджено працювати, без побоювань щодо особистого неприйняття та можливих суперечок.

Висновки. Удосконалення й оптимізація навчального процесу у вищому навчальному закладі є одним із найактуальніших завдань вищої освіти. Якісний рівень випускників не є сьогодні таким, який відповідає потребам сучасної вітчизняної та європейської культури і цивілізації.

Значущим чинником виконання завдань навчання є переорієнтація і трансформація відносин між викладачем і студентами. Характер цих від-

носин повинен відповідати економічним, політичним, соціальним умовам розвитку суспільства, також створювати необхідні передумови плідного навчання, забезпечувати потребу подальшого розвитку і саморозвитку майбутніх фахівців.

Кожна успішна самореалізація молодого спеціаліста можлива за умов дотримання моральних принципів, норм, які сприяють виконанню справи, встановленню гармонійної комунікації і ділових відносин. Через відносини «викладач — студент» мають бути закладені моральні основи професійної кваліфікованості випускників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балан Е. Л. Дидактическое взаимодействие преподавателя и студента как фактор оптимизации процесса обучения : дис. ... канд. пед. наук: 13.09.01 / Е. Л. Балан ; Южноукр. пед. ун-т им. К. Д. Ушинского. – Одесса, 1994. – 173 с.
2. Буланова-Топоркова М. В. Педагогика и психология высшей школы : учеб. пособие / М. В. Буланова-Топоркова, А. В. Духовнева, Л. Д. Столяренко. – 2-е изд., доп. и перераб. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – 544 с.
3. Берьозкіна І. Про роль педагогічної взаємодії / І. Берьозкіна // Вісн. Львів. ун-ту. Серія педагогічна. Вип. 19. – Львів, 2005. – С. 32–37.
4. Булах І. С. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів : навч.-метод. посіб. / І. С. Булах, Л. В. Долінська. – К. : НПУ ім. Н. П. Драгоманова, 2002. – 114 с.
5. Дмитрієва С. М. Психологічні особливості співтворчості викладача і студентів : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / С. М. Дмитрієва ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 1996. – 20 с.
6. Кардаш Н. Творча співпраця викладача і студентів як необхідна умова навчання народним ремеслам / Н. Кардаш // Вісн. Львів. ун-ту. Серія педагогічна. Вип. 19. Ч. 2. – Львів, 2005. – С. 160–164.
7. Основы педагогики высшей школы / Л. Л. Товажнянский, О. Г. Романовский, В. В. Бондаренко, О. С. Пономарева, З. О. Черванева. – Х. : НТУ «ХП», 2005. – 600 с.
8. Смыслы и цели образования: инновационный аспект : сб. науч. тр. / под ред. А. В. Хуторского. – М. : Науч.-внедрен. предприятие «ИНЭК», 2007. – 300 с.

ПРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ ДЕЛОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ И СТУДЕНТОВ

Ценко М. Б.

Рассматриваются вопросы взаимодействия преподавателей и студентов в учебном процессе в период реформирования системы образования. Обосновывается

необходимость пересмотра характера отношений между преподавателем и студентом, предлагается рассматривать их как деловые отношения, то есть отношения равноценных партнеров сотрудничества, которые имеют общие цели и задачи. Анализируются нравственные установки, требования, которые должны культивироваться в высшем учебном заведении и быть идеологической основой оптимизации учебного процесса.

Ключевые слова: отношения «преподаватель – студент», деловые отношения, нравственные основы деловых отношений, нравственные принципы, нормы, требования сотрудничества преподавателей и студентов.

THE MORAL FOUNDATIONS OF THE BUSINESS RELATIONSHIPS BETWEEN TEACHERS AND STUDENTS

Tsenko M. B.

The author considers the interaction between teachers and students in the teaching process during the reform of the education system. The need to review the nature of the relationship between teacher and student is justified and proposed to consider them as business relationships, e. g. relationships between equal cooperation partners with common goals and objectives. Moral guidelines which are cultivated in higher educational establishment and should be the ideological foundation of learning process optimization are analyzed.

Key words: relationships «teacher — student», business relationships, moral principles of business relationships, moral principles, norms, requirements of teachers and students cooperation.

УДК 340.12

О. В. Шапаренко, кандидат філософських наук, доцент

ПРИНЦИП ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНОСТІ В ОСМИСЛЕННІ ОНОВЛЕННЯ ПРАВА В УКРАЇНІ

Розглянуто засоби обґрунтування права: об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність; розкриваються їх методологічні відмінності; доводиться, що принципи інтерсуб'єктивності найбільш ґрунтовно відображають реалії сьогодення та мають велике значення у переосмисленні права в сучасній філософії й в осмисленні оновлення права в Україні. Наголошується, що відповідно до інтерсуб'єктивного

підходу сенс права не розчиняється у свідомості суб'єкта або в зовнішньому соціальному світі, а розкривається у взаємодії (комунікації) суб'єктів. Основною конструкцією в інтерсуб'єктивності філософської методології праворозуміння є договір.

***Ключові слова:** право, інтерсуб'єктивність, політичний об'єктивізм, культурно-історичний об'єктивізм, екзистенціалізм, теорія інтеперсональності.*

Актуальність теми зумовлена значними трансформаційними процесами, що відбуваються в глобалізованому світі та зокрема в Україні. Важливі геополітичні та внутрішні зміни в Україні потребують оновлення правової системи країни. Необхідність розробки цієї проблематики продиктована й сучасною культурологічною кризою, яка не оминула і нашу країну [1].

Великий тлумачний словник сучасної української мови надає такі загальноживані значення слова «право»:

1) законодавство; здійснювана державою форма законодавства, залежна від соціального устрою країни;

2) система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю панівного класу або всього народу;

3) обумовлена певними обставинами підстава, здатність, можливість робити, чинити що-небудь, користуватися чим-небудь;

4) наука, що вивчає юриспруденцію; правознавство; суд [2].

У вітчизняній юриспруденції термін «право» також є полісемантичним, проте кількість його значень є більш обмеженою. Юридична енциклопедія за загальною редакцією Ю. С. Шемшученка наводить таке визначення права: «Право — система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечуються державою» [3].

Мета цієї роботи — зробити огляд засобів обґрунтування права: об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність; розкрити їх методологічні відмінності; довести, що принципи інтерсуб'єктивності найбільш ґрунтовно відображають реалії сьогодення та мають велике значення у переосмисленні права в сучасній філософії.

Вищезазначені дефініції права відображають його основні прояви, які у вітчизняній юридичній науці отримали назву об'єктивного та суб'єктивного права і визначаються таким чином:

– об'єктивне юридичне право — система діючих у державі правових норм і принципів. Вони встановлені (або визнані) державою як регулятор суспільних, забезпечені нею. Термін «об'єктивне» означає, що вони одер-

жали об'єктивацію в офіційних державних актах і тому є незалежними від індивідуального інтересу (волі) та свідомості суб'єкта права;

– суб'єктивне юридичне право — правові норми і принципи як певні юридично визнані можливості (свободи) суб'єкта права задовольняти власний інтерес. Термін «суб'єктивне» означає, що наданими можливостями (правами і свободами) суб'єкт на свій розсуд може скористатися або не скористатися. Інтерсуб'єктивність в осмисленні права досліджували такі вчені, як М. Мюллер, Е. Фехнер, Е. Левінас, В. Майхофер, А. Кауфман, В. Гассемер, П. Рікер, К.-О. Апель, Ю. Габермас та ін.

У класичній філософській традиції розрізняються дві групи філософсько-правових теорій, які надали поштовх розвитку інтерсуб'єктивності: об'єктивістські (матеріалістичні) та суб'єктивістські (ідеалістичні). Терміни «об'єктивізм» і «суб'єктивізм» у цьому разі є похідними від категорій об'єкта і суб'єкта, що дають можливість розрізняти правові концепції залежно від уявлень про те, чи набуває правосвідомість правових смислів з об'єкта, об'єктивних відносин, чи із суб'єкта, самої свідомості. Інтерсуб'єктивність — філософське поняття, що означає: 1) особливу спільність; 2) певну сукупність ідей, установок і переконань, що характеризуються спільністю; 3) узагальнений досвід представлення предметів [4].

Розглядаючи історико-правові підвалини інтерсуб'єктивізму, насамперед треба зазначити правовий об'єктивізм, світоглядно-методологічною підставою якого виступає матеріалістична установка виведення всіх ідеальних смислів із життя, об'єктивної реальності. Тому правовий об'єктивізм розглядає право як частину іншої, ніж вона сама, реальності. Правова реальність виступає як реальність суспільних відносин, у глибині яких слід шукати підстави права, його сутність. Залежно від того, які відносини вважаються основними, виділяють різні об'єктивістські теорії: юридичний біологізм, юридичний економізм, політичний об'єктивізм, культурно-історичний об'єктивізм, соціологічний об'єктивізм.

Прихильники юридичного біологізму вважають право біологічно зумовленим, а фундаментальні біологічні потреби такими, що задовольняються за допомогою права (фрейдизм, біологічна антропологія, соціобіологія та ін.). Юридичний економізм (марксизм) виходить із того, що існуючі економічні відносини відбиваються в людській свідомості і становлять сенс правопорядку. З точки зору політичного об'єктивізму правовий порядок виступає як вираз існуючих владних відносин (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс). «Влада, а не істина творить закон» — такою є думка мислителів цього напрямку [1].

Представники культурно-історичного об'єктивізму — це насамперед відома «історична школа права» (Г. Гуго, Ф. Савіньї, Г. Пухта). Відповідно

до цієї школи право виникає спонтанно з народного духу та є невід'ємною частиною цілісної культури народу. Об'єктивізм, що перебільшує роль соціальних відносин, отримав назву соціологічного об'єктивізму, або соціологізму. Представники цього напрямку джерелом правосвідомості вважають виключно реально існуючі відносини, що вивчаються соціологією. «Похідний пункт і центр права розглядається не в законодавстві, а в суспільних відносинах» [1]. У цьому полягає особливість соціологічного об'єктивізму.

Позитивною стороною правового об'єктивізму є те, що він звертає увагу на той безперечний факт, що правопорядок включений до актуально існуючих відносин і немислимий без їхнього урахування. Завдяки цьому ставиться і вирішується питання про те, за яких умов правопорядок може бути справедливим. Однак об'єктивізм абсолютизує роль існуючих умов (соціальних і культурно-історичних) як джерело правосвідомості, перетворюючи правосвідомість і правопорядок на дзеркальні відображення цих умов. Таким чином, безперечна ідея про те, що суб'єкт не може бути самодостатнім у створенні правопорядку, виходити лише із самого себе, обертається розчиненням суб'єкта в суспільних відносинах, недооцінкою його творчої активності.

В об'єктивній філософській методології парадигматичним принципом дослідження права, його норм і правил є принцип об'єктивності, тобто нейтрального, неупередженого їх вивчення. Але в такому випадку філософи (зі своєї волі, або мимоволі) абсолютизували власне пізнання права і його проявів. Тому принцип об'єктивності обумовлює використання у філософському розумінні права і таких похідних принципів, як принцип детермінізму (загальної обумовленості всіх правових норм і правил) і принцип історизму, т. зв. розвитку, що припускає якісну зміну права. Не випадково дана форма філософської методології у дослідженні правових норм і правил базується, головним чином, на методах пояснення [5].

Протилежним засобом обґрунтування права є правовий суб'єктивізм, який являє собою найбільш розвинену форму природно-правового мислення (у його класичному варіанті). До нього можна віднести ті концепції природного права, що звільнилися від натуралізму і в обґрунтуванні права зосередилися на суб'єкті як носії «належного» [5]. В основному це морально-філософські концепції, що підкреслюють деонтологічну природу права і пропонують більш адекватний цій природі метод обґрунтування права. У спробах обґрунтування права вони виходять із суб'єкта, його свідомості, орієнтуються на свободу і творчу активність суб'єкта.

Однак суб'єктивізм абсолютизує роль суб'єктивності, унаслідок чого втрачається зв'язок права з життям, ускладнюється врахування актуально існуючих умов у даному суспільстві. Проте позиція суб'єктивізму, що орі-

ентується на суб'єкта як на категорію, з якою безпосередньо корелює поняття права, є кращою, ніж позиція об'єктивізму, для якої характерна зневага до суб'єкта, саме суб'єкт як носій ідеї права, сенсу справедливості є джерелом правопорядку. Основними формами прояву суб'єктивізму в правовій філософії виступають раціоналізм і філософія цінностей. Раціоналізм відстоює позицію, згідно з якою джерело правопорядку повинно бути знайдене в ідеї права. Ідея права відкривається в глибинах людської свідомості. Вона має надчасову цінність і розвивається завдяки внутрішнім імпульсам. Історично раціоналізм існував як догматичний раціоналізм (С. Пуфендорф, Х. Вольф), що намагався вивести з ідеї права всю правову систему, і як критичний раціоналізм (І. Кант, Р. Штаммлер), що виводить з ідеї права тільки основні принципи правопорядку.

Фундаментальне положення філософії цінностей (М. Шелер, М. Гартман) полягає в тому, що цінності існують як незалежні сутності в автономній ідеальній сфері, вони даються людині в акті емоційної інтуїції і мають чіткий ієрархічний порядок. У філософії права провідна ідея цього напрямку (Г. Коїнг, Г. Хубман) припускає можливість встановлення ідеальних, але в той же час об'єктивних і фіксованих норм для організації суспільства. Унаслідок ідеально існуючого сенсу права людина інтуїтивно й емоційно відчуває, що в цих умовах є справедливим чи несправедливим. Це почуття — джерело правопорядку.

Таким чином, завдяки звертанню до ідеї права, суб'єктивізм легко вирішує питання про підстави та критерії права, нормативність правопорядку. Однак недостатня увага до існуючих умов робить проблематичним його застосування до формування законодавства.

У суб'єктивній філософській методології застосовуються відмінні від об'єктивної філософії принципи філософського пізнання права, а саме: в ній парадигматичним принципом виступає принцип суб'єктивності [5]. Використання принципу суб'єктивності у філософському розумінні права вело до виявлення нелінійної логіки у правотворчості, до розгляду різних тенденцій у ньому, до своєрідної відмови від лінійної логіки в дослідженні права, його норм і правил, до обмеження абсолютизації в рамках конкретної філософської позиції. Разом з тим це зумовило виведення інших похідних методологічних принципів філософського осягнення права — принципу індетермінізму і принципу антиісторизму, протилежних принципам детермінізму та історизму (розвитку). Тому суб'єктивна філософська методологія ґрунтується переважно на методах розуміння [6].

Інтерсуб'єктивність як спосіб обґрунтування права може бути представлена як парадигма (зразок) сучасних концепцій природного права. Серед сучасних теорій обґрунтування права, які існують у парадигмі інтерсуб'єк-

тивності, виділяються онтологічні та комунікативні концепції. Перші представлені правовим екзистенціалізмом, або екзистенціальною феноменологією (М. Мюллер, Е. Фехнер, В. Майхофер), і правовою герменевтикою (А. Кауфман, В. Гассемер, П. Рікер). Другі — комунікативною філософією (К.-О. Апель та Ю. Хабермас) [6].

Концепції вищевказаних дослідників прагнуть подолати характерне для класичної філософії права протиставлення об'єкта та суб'єкта, і буття свідомості, а отже, урахування об'єктивних умов і ідеї права в процесі створення і застосування законів. Принцип інтерсуб'єктивності означає, що сенс права не розчиняється у свідомості суб'єкта або в зовнішньому соціальному світі, а розкривається у взаємодії (комунікації) суб'єктів (принаймні двох, а у принципі — всіх). Основною конструкцією праворозуміння тут виявляється договір.

Характерний для некласичних концепцій природного права принцип інтерсуб'єктивності висловлює такі риси сучасного соціогуманітарного пізнання: а) перехід від концепції моносуб'єкта (індивіда або суспільства) до концепції полісуб'єкта, що проявляється у дискурсі; б) визнання мови як справжньої реальності, завдяки яким право дано людині і виявляються можливими комунікація та дискурс як способи обґрунтування правових норм та принципів; в) постметафізичний підхід до обґрунтування ідеї права у формі різних теорій справедливості.

У теорії інтеперсональності за «Фактами свідомості» від 1810 р. Фіхте тематизує необхідність граничного обґрунтованого принципу, який являв би собою основу життя свідомості, що є умовою можливості співтовариства розумних індивідів. Говорячи про систему багатьох Я як кількісну варіативність якісно єдиного життя, Фіхте відкриває інтерсуб'єктивну, практичну сферу розуму, яка є первинною за значущістю і є умовою можливості теоретичних і спекулятивних здатностей. Первинною реальністю виявляється не світ об'єктів, а світ інших суб'єктів, що визначає об'єкти, а, отже, і теоретичну настанову. Саме тому для Фіхте виявляється необхідним знайти не умови можливості знання про об'єкти, а умови можливості єдиного життя свідомості, тобто знання про інший суб'єкт [7].

Е. Левінас намагається зрозуміти основи комунікативного досвіду Я щодо Іншого. Він створює власну концепцію відповідальності. Зустріч Іншого є одразу моя відповідальність за нього [8]. Тобто Левінас подає власний параметр культури — етичний вимір інтерсуб'єктивного.

У рамках екзистенційно-феноменологічної онтології справедливості як підставу права вважають формою людського співіснування, способом буття з іншими. Вищий критерій справедливості вбачається в екзистенції як вільній самореалізації людини.

Комунікативна парадигма в сучасній філософії права акцентує увагу на дискурсі, тобто обговоренні всіх проблем у рамках громадянського суспільства. Як зазначає Рікер, «Кожній з історичних спільнот властиві свої традиційні оповіді, які складаються з народних, літературних та історичних оповідей. Їхня сукупність становить оповідальну основу культури народу» [9, с. 112]. Жодна людина не конститує власну ідентичність на самоті, власна оповідь завжди вже переплетена з оповідями Інших про себе, про світ, про чужі історії. Отже, ідентичність Я невіддільна від ідентичності Іншого, тому що вони перебувають в неперервному інтерпретативному відношенні: власний нарратив вже несе в собі фрагменти чужих нарративів і сам включається в них. Ця інтерсуб'єктивність є основою переходу від «Я» до «сам».

Морально-правовий дискурс дає змогу зіставити всі наявні ціннісні орієнтації, а тим самим врахувати виражені в них соціальні умови, втілюючи цей процес у системі процедур як правил «мовної гри». Забезпечуючи «умиротворення», вона сприяє актуалізації справедливості і як надпозитивна інстанція обмежує і контролює владу. Яскравий приклад тому відмова міністра МВС України А. Авакова від спроби включити в нове законодавство, що регулює діяльність правоохоронних органів, норму про презумпцію правоти поліцейського, таку що більшість журналістів та частина експертів зрозуміли як спробу скасування презумпції невинуватості [10].

У зв'язку з цим сьогодні вітчизняні вчені роблять спроби збагнути сутність права через його конфліктне призначення. У цьому сенсі зазначається, що право може розглядатися як інструмент урегулювання різноаспектних конфліктів. Причому право відіграє суттєву роль на всіх стадіях розвитку конфлікту, а також виступає превентивним засобом для пом'якшення наслідків конфліктів. Відповідно до цього правові конфлікти вирішуються в різний спосіб: конституційними процедурами, судовим і господарським розглядом справ, адміністративними процедурами. Ці процедури сприяють прийняттю рішення на основі права, що виключає його безпідставність і суб'єктивізм, а виправлення можливих помилок здійснюється завдяки відповідним юридичним процедурам (оскарженню рішення, перегляду рішення тощо).

За допомогою цих заходів конфлікт набуває чітких рис, інституціоналізується, формалізується як формалізується і процедура його розв'язання. Як превентивний засіб право передбачає запобіжні заходи, спрямовані на збереження та зміцнення нормального стану юридичних відносин. На правовому рівні застосовуються такі соціально-правові заходи профілактики юридичних конфліктів: формування поваги до права і закону з боку особи, суспільства і держави; удосконалення законодавства, врахування суспільних інтересів і громадської думки в правотворчості; розвиток і підвищення

суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості й правової культури; активізація діяльності ЗМІ з правової пропаганди; зміна ціннісно-правових настанов населення в напрямі дотримання законів; зміцнення режиму законності й правопорядку.

При прийнятті такого рішення відбувається становлення постійно мінливого права. При цьому право регулює поведінку в процесі правової взаємодії, а типові ролі визначає індивідуалізована норма поведінки, яка виводиться з розуміння суб'єктів взаємодії. Головна проблема при актуалізації цих ідей полягає у поєднанні буття окремо взятого індивіда, апріорного буття взагалі й буття права, опосередкованого нормами, об'єктивного права як сукупності правових норм, які встановлюють правові повноваження, заборони й обов'язки, і суб'єктивного права як сукупності правових повноважень, заборон та обов'язків, що належать конкретному індивіду.

Даному підходу також властиві недоліки. Виходячи з договірних концепцій права, інтерсуб'єктивності підхід як основний елемент правової реальності розглядає правовідносини. Проте сутність правового суб'єкта із правовідносин безпосередньо не виведена. Якщо не постулюється права людини, то всі правовідносини виявляються фрагментарними. При цьому слід мати на увазі, що найменш вивченими в сучасній філософії права є інтуїтивні і духовні види правової практичної діяльності.

Таким чином, інтерсуб'єктивність передбачає осмислення права як способу людського буття, заснованого на співіснуванні суб'єктів. Головною ж властивістю суб'єкта, яка уможливорює його існування в юридичному просторі, є здатність до визнання – особливого інтенціонального акта, що виражається в спрямованості на іншого, при цьому інший розглядається як цінність, що заслуговує на захист з боку права, незалежно від міри його чеснот. Саме така «орієнтація на іншого» становить антропологічну умову можливості розуміння права.

Висновки. Виходячи з вищевказаного, слід зазначити, що методологія філософії права включає критичний аналіз конкуруючих і взаємодоповнюючих засобів осмислення права: правового позитивізму; правового об'єктивізму; правового суб'єктивізму (класичних концепцій природного права); правової інтерсуб'єктивності (не-класичних концепцій природного права). Розглянуті основні методологічні підходи до осмислення права є відображенням його різних сторін: техніко-юридичної, соціальної, духовно-моральної, антропологічно-комунікативної. У суперечностях між даними теоретичними позиціями виражається внутрішньосуперечлива природа самого права.

У той же час у сучасних умовах пріоритетним є інтерсуб'єктивний підхід, відповідно до якого сенс права не розчиняється у свідомості суб'єкта

або в зовнішньому соціальному світі, а розкривається у взаємодії (комунікації) суб'єктів. У інтерсуб'єктивності філософської методології як найголовнішого (парадигматичного) принципу дослідження права виступає принцип інтерсуб'єктивності. Основною конструкцією праворозуміння тут є договір. Це означає прагнення співвіднести лінійну і нелінійну логіку, розуміння взаємозв'язку і взаємопроникнення принципів об'єктивності та суб'єктивності. Інтерсуб'єктивний підхід найбільш повно виражає тенденції сучасного розвитку соціо-гуманітарного знання середовища, отже, є найбільш ефективним. Інтерсуб'єктивність як спосіб обґрунтування права є парадигмою сучасних концепцій природного права. Ці концепції намагаються подолати характерне для класичної філософії права протиставлення об'єкта і суб'єкта, буття і свідомості, а отже, прагнуть до урахування об'єктивних умов та ідеї права у процесі створення і застосування законів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – М., 2000. – С. 52.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел. – 2-ге вид. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1440 с.
3. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2. – 744 с.
4. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль. – М. : Дом интеллектуал. книги, 1999. – Т. 1. Общее введение в чистую феноменологию. – 232 с.
5. Левинас Э. Избранное: Тотальность и бесконечное / Э. Левинас. – М., 2000. – С. 77.
6. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль. – СПб. : Наука : Ювента, 1998. – 316 с.
7. Рікер П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість / П. Рікер ; пер. із фр. – К. : Дух і літера, 2002. – 114 с.
8. Марчук О. В. Інтерсуб'єктивний вимір процесу ідентифікації особистості / О. В. Марчук // Мультиверсум – Філософський альманах. – К. : Центр духов. культури. – 2006. – № 57. – С. 61–69.
9. Рикёр П. История и истина / П. Рикёр. – СПб. : Алетейя, 2002. – 400 с.
10. УНИАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/1077502-v-mvd-reshili-otkazatsya-ot-nashumevshey-idei-prezumptsiigravoty-politseyskogo.html>.
11. Данильян О. Г. Філософія права : підручник / О. Г. Данильян ; за ред. д-ра філософ. наук, проф. О. Г. Данильяна. – Х., Право, 2002.

12. Рікер П. Сам як інший / П. Рікер. – К. : Дух і літера, 2000. – 450 с.
13. Рікёр П. Герменевтика. Этика. Политика / П. Рікёр // Московские лекции и интервью. – М. : Академия, 1995. – 160 с.
14. Фихте И. Г. Факты сознания / И. Г. Фихте // Назначение человека. Наукоучение : пер. с нем. – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – С. 495.
15. Manzi Y. Habermas is Right in Arguing that Liberalism Needs to Move From a Subjective to an Intersubjective Paradigm / Yvonne Manzi / Iain Mackenzie Date. – University of Kent. – 2012.
16. O'Neill S. Impartiality in Context: Grounding Justice in a Pluralist World / S. O'Neill. – Albany: State University of New York Press, 1997. – 288 p.
17. Powell J. The Challenge of Modernity: Habermas and Critical Theory [Електронний ресурс] / J. Powell // Theory and Science 2003. – 2003. – Режим доступу: http://theoryandscience.icaap.org/content/vol4.1/01_powell.html (accessed April 11, 2012).
18. Rasmussen D. Reading Habermas. / D. Rasmussen. – Oxford, UK: Blackwell, 1990. – 140 p.
19. Rawls J. A theory of justice / J. Rawls / Revised ed. Cambridge. – Mass : Belknap Press of Harvard University Press, 1971. – 560 p.
20. Sandel M. The Procedural Republic and the Unencumbered Self / M. Sandel // Political Theory 12. – No. 1. – 1984. – P. 81–96.
21. Taylor C. Atomism / C. Taylor // Philosophical Papers – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 187–210.
22. Інтерсуб'єктивність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://all-filosof.ru/filosofija-prava/63/725-intersubtyektivnist>.

ПРИНЦИП ИНТЕРСУБЪЕКТИВНОСТИ В ОСМЫСЛЕНИИ ОБНОВЛЕНИЯ ПРАВА В УКРАИНЕ

Шапаренко Е. В.

В статье рассматриваются способы обоснования права: объективизм, субъективизм, интересубъективность; раскрываются их методологические различия; доказывается, что принципы интересубъективности наиболее основательно отражают реалии и имеют большое значение в переосмыслении права в современной философии и в осмыслении обновления права в Украине. Отмечается, что в соответствии с интересубъективным подходом, смысл права не растворяется в сознании субъекта или во внешнем социальном мире, а раскрывается во взаимодействии (коммуникации) субъектов. Основной конструкцией в интересубъективности философской методологии понимания права является договор.

Ключевые слова: право, интересубъективность, политический объективизм, культурно-исторический объективизм, экзистенциализм, теория интерперсональности.

THE PRINCIPLE OF INTERSUBJECTIVITY IN UNDERSTANDING THE UPDATE LAW IN UKRAINE

Shaparenko O. V.

Actuality of the article is caused by the significant transformation processes that occur in a globalized world and in particular in Ukraine. Important geopolitical and internal changes in Ukraine require updating of the legal system.

The purpose of this work is to overview various foundations of Law: objectivism, subjectivism, intersubjectivity; to reveal their methodological differences; to prove that the principles of intersubjectivity most thoroughly reflect the realities of today and are important in rethinking law in modern philosophy. The term Law is understood here as the system of mandatory social standards the implementation and compliance of which are provided by the state.

It is pointed out that in classical philosophical tradition there were two groups of philosophical and legal theories that have provided impetus to the development of intersubjectivity: objectivistic (materialistic) and subjectivist (idealistic).

Disclosing positive features of legal objectivism it should be noted that it draws attention to the fact that the rule of law is included in the relevant existing relationships and is impossible without their consideration. This enables to raise the question under what conditions the rule of law can be fair. However objectivism absolutizes role-existing conditions (social, cultural and historical) as a source of justice, making justice and order mirroring these conditions. Thus, the idea that the subject can not be self-sufficient in creating law and order, causes dissolution of the individual in public relations, underestimation of his creative activity.

Regarding this, the position of subjectivity that focuses on the subject as the category, which directly correlates concept of law is better than the position of objectivism. The main forms of manifestation of subjectivity in the legal philosophy are rationalism and philosophy of values. However, subjectivity absolutizes the role of subject, resulting in lost connection between law and life.

It is emphasized that the principle of intersubjectivity which is inherent to non-classical concepts of natural law expresses the principle of the following features of contemporary social and humanitarian knowledge: a) transition from concept of a single monoindividual (or society) to the concept of polyindividual, manifested in discourse; b) recognition of language as a true reality through which individual is given the right and communication and discourse appear as a means of justification of legal norms and principles; c) post metaphysical approach to support the idea of law in the form of various theories of justice.

It is noted that according to the intersubjective approach, the meaning of law does not dissolve in the mind of the individual or the external social world, but it is revealed in the individuals interaction (communication). The main structure of intersubjective thinking in philosophical methodology is contract. This means striving to relate the linear and nonlinear logic, understanding of the relationship and interpenetration of the principles of objectivity and subjectivity. The fact that intersubjective approach most fully expresses

modern tendencies of socio-humanities environment, and therefore is most effective, allows to conclude that intersubjectivity as a way to study law is the paradigm of modern conceptions of natural law and the principles of intersubjectivity, which most thoroughly reflect the current reality, are significant in rethinking of law in modern philosophy and in the renewal of law in Ukraine.

Key words: *law, intersubjectivity, political objectivism, cultural-historical objectivism, existentialism, theory of interpersonalitity.*

УДК 124.4

Т. О. Чернишова, кандидат філологічних наук

ТВОРЧІСТЬ ЯК ГАРМОНІЗАЦІЯ ВІДНОСИН ЛЮДИНИ ТА СВІТУ

Здійснено змістове окреслення феномена творчості через рецепцію історико-філософських парадигмальних засад. Охарактеризований підхід до розуміння творчості в межах персоналістичної парадигми, зокрема, філософії Г. С. Батищева. Доведено, що філософська парадигма, яка ґрунтується на діалогічних стосунках людини та Універсуму та стверджує основоположне значення творчості в існуванні особистості, сьогодні стає пріоритетною у філософській антропології. Наголошено на розумінні людської креативності як духовної перетворювальної діяльності людини, орієнтованої на гармонізацію «людиносвітлових» відносин та такої, що може врятувати людство від катастрофи.

Ключові слова: *творчість, персоналізм, гармонізація, діалогізм, «людиносвітлові відносини», антропокосмізм.*

Актуальність проблеми визначається необхідністю пошуку такої світоглядної парадигми, яка б, задовольняючи потенції сучасної людини у постійному самовдосконаленні та покращенні свого суспільного буття, врівноважувала її стосунки із земною природою та Універсумом взагалі. Тільки загроза самогубства внаслідок подальшого розвитку екологічної кризи, використання термоядерної енергії та генетичної інженерії змушують людство по-новому поглянути на свою творчу діяльність всередині земної біосфери. Творчість повинна сьогодні мислитися як перетворення особистості на шляхах органічного зв'язку людини з нескінченним полем свідомості (універсальним розумом чи космічною свідомістю), тобто виходом конкрет-

ної особистості за просторово-часові та причинно-наслідкові межі. Відшукати себе можна лише у світі, безмежно довірившись відкритому динамізму творчих змін світу. Самоусвідомлення, самостворення, самовдосконалення можливі лише на шляхах виходу із себе, як відповідальність за свій шлях, за себе як за іншого.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Феномен творчості має багатовікову історію досліджень у різних аспектах: культурологічному, історичному, естетичному, особистісному, психологічному. Філософське осягнення починається у творах Платона, Геракліта і має своє логічне продовження у творчості середньовічних філософів, найяскравіших представників класичної філософії (Г. В. Ф. Гегеля, І. Канта) та філософії Новітнього часу (М. Гайдеггера, Ж. Дельоза, М. Фуко, К. Ясперса, О. Афанасьєва, Н. Лумана та ін.). Особлива увага приділялася проблемам творчості людини у філософській антропології, філософії екзистенціалізму та персоналізму — фундаментальних філософських парадигмах ХХ ст., специфікою яких було розуміння відношення людського буття до трансценденції. У сучасній зарубіжній та вітчизняній філософській, психологічній, педагогічній літературі знаходимо чимало наукових праць, які безпосередньо чи опосередковано стосуються проблеми самотворення особистості (Е. Л. Носенко, С. Я. Подопрігора, С. Л. Рубінштейн, М. В. Савчин, В. Т. Циба, Н. В. Чепелева, А. Менегетті та ін.). Проблеми, пов'язані з феноменом творчості, залишаються актуальними доти, доки існуватиме пізнання як таке, можливість пізнання і створення нового. Проблема творчості належить до числа так званих «вічних», або класичних тем філософії. Такі теми ніколи не втрачають гостроти й життєвості, будучи невичерпними в розвиткові своєї проблематики. Не випадково багато мислителів вважають творчість не просто питанням, що очікує вирішення у більш-менш віддаленому майбутньому, а таємницею, розгадка якої завжди буде вислизати від людини. Тому найбільше, на що може розраховувати дослідник, який має на меті теоретичний розгляд творчості, це вчинення лише ще одного кроку на минаючому в нескінченність шляху осмислення цього феномену.

Метою статті є розкриття творчості як самотворення особистості.

Виклад основного матеріалу. Змістове окреслення феномена творчості необхідно здійснювати через рецепцію історико-філософських парадигмальних засад, які постають смисловим та концептуальним виявом культурно-історичних традицій та індивідуально-авторських новацій, заснованих на вимірах буттєвої укоріненості особи в об'єктивний зміст соціального буття та процес творення суцього як світу культури. У ХХІ ст. дедалі очевиднішим стає той факт, що людина вичерпала кредит, наданий їй природою: необхідно повертати тисячолітні борги, відшкодовувати завдані збитки, а саме —

відновлювати сумісність і з біосферою Землі, і з Універсумом взагалі. Але ж таке завдання неможливо розв'язати з позиції антропоцентричних інтересів. «Суспільна людина може й повинна це зробити, позитивно втілюючи в усій повноті своє творче покликання... Це означає безумовне прийняття й беззаперечне дотримання нею ціннісних критеріїв... своєї присутності та свого права жити всередині земної біосфери й перед лицем усієї безмежної і невичерпної об'єктивної діалектики» [1, с. 28]. Це визначення належить відомому радянському філософові Г. С. Батищеву, для якого творчість була не просто однією із характеристик людини, а її основним способом буття.

Подібний підхід до розуміння творчості формується в руслі філософії персоналізму (і, звичайно, персоналістичного способу розуміння), яка головною буттєвою цінністю утверджує вільну особистість, що творить. Творчість у такому контексті трактується як творення себе, перетворення свого буття за образом і подобою Бога, в ході чого людина набуває рис Боголюдини. Таким чином, вихідним для персоналізму є особистісне начало в єдності з Абсолютною Особистістю, а отже, — визнання мікрокосмічності людини. Останнє, безумовно, не є новим для персоналістичної парадигми філософування, але ж принципово новою (що важливо для нас в аспекті розуміння творчості) є інтерпретація ідеї паралелізму між макро- й мікрокосмосом.

Отже, уявлення про людину як малий космос з'являються (якщо не брати до уваги прадавню міфологію народів світу) ще в античних філософів. Проте в їхньому розумінні, зважаючи на особливості античного світогляду (а саме — визнання статичності, сталості, завершеності світу), людина не дорівнює, не тотожна Космосові: вона, швидше, являє собою частину космічного порядку. Як доречно зауважують сучасні дослідники творчості, «концентрованим вираженням уявлення про світ у греків може служити театральна сцена. <...> Люди з'являються на сцені цього світового театру та зникають, відігравши свою роль. Приходять вони з неба, як еманція космосу, й повертаються до світового потоку» [2, с. 49–50]. Антична філософія, таким чином, вважала людину (як і весь людський рід) епізодичним проявом світового процесу, який вершиться за своїми вічними й однаковими законами. Цілком зрозуміло, що в межах філософського дискурсу античності творчість людини зводиться до наслідування того, що створено Деміургом, до копіювання його зразків. А, отже, для людини-творця фактично не залишається місця: справжнє творення є прерогативою Абсолюта.

Ініційована Платоном тенденція винесення духовних основ творчості в потойбічний для людини та її свідомості світ успадковується й середньовічними філософами, які також розуміють Бога як «ідеального Митця». Проте середньовічний Бог (на противагу античному Космосові) — це вже

Особистий Бог-Творець, зацікавлений (!) у долі кожної людської особистості. Таким чином, обговорювана ідея мікрокосмічності тут постає в іншому ракурсі, оскільки людина, створена за образом і подобою Бога, вважається посередником між царством духа й царством матерії. Таке, дво-світове розуміння людини вже не передбачає розчинення неповторності особистості в Божественному началі, а навпаки, обґрунтовує її привілейованість у створеному для неї світі (отже, можна стверджувати, що середньовічна філософія характеризується певним антропоцентризмом). Більше того, людина в християнській антропології вперше відчуває себе історичною, оскільки прихід християнства ознаменував собою появу часу як онтологічної одиниці. Початок людської (і світової) історії пов'язується із гріхопадінням Адама: подальший хід світового процесу отримує сенс у зв'язку з можливістю спасіння людського роду. Таким чином, у Середньовіччі змінюється онтологічний статус людини, і, отже — погляди на її творчість. «Творчість у цей період розкривається не як діяння людської особистості, справа не в цьому, — все твориться Богом, — річ у відкритті в сутності творчості того, що воно є породженням можливості створення нового статусу в бутті конкретної особи» [2, с. 91]. Тут творчість людини трактується як її «співпраця» із Богом, адже людина є настільки, наскільки вона віддана Божественній волі.

Мислителі епохи Відродження дали новий поштовх розвитку уявлень про творчість. Так, велике значення мають ідеї Миколи Кузанського, Дж. Піко делла Мірандоли, М. Фічіно, Леонардо да Вінчі, Дж. Бруно та ін. Антропоцентризм доби Відродження явив собою суттєве зміщення акцентів у творчому «дуеті» людини й Бога, його секуляризацію. Людина уподібнилася Богові (й посіла внаслідок цього центральне місце у світобудові) в результаті власних творчих зусиль¹. Творча властивість людини, яка вважалася дотепер еманациєю Божої креативності, абсолютизувалася мислителями Ренесансу: маленька людина Середньовіччя перетворилася на титана, який у творчості долає свої межі і голос якого зливається з Божественним голосом. Стало можливим і необхідним уявити, що людина теж творить світ (звичайно ж, іманентний — світ речей), тобто виявляє здатність, яка дотепер вважалася притаманною лише Абсолютові. Отже, мікрокосм з відкритими ним самим у ньому ж самому якостями макрокосму проголошує себе вінцем світобудови. «Людина як необхідна частина природи зажадала свободи та самостійності, суб'єктивно й довільно поставила себе метою у природі», — зазначав М. О. Бердяєв, який вважав ренесансний антропоцентризм суб'єк-

¹ Слід зауважити, що домінування творчого начала людини є особливістю романського варіанта філософії європейського Відродження, в той час як філософи германського Відродження звужували межі творчих властивостей людини на користь віри й інтерпретації.

тивно-психологічним, тобто таким, що боготворить людину як емпіричний об'єкт [3, с. 80]. Гуманізм і антропоцентризм доби Відродження, на думку мислителя, призводять до «людиновбивства», оскільки відкидають понад-природне в людині на користь її пристосування до природи й, головне, — панування над нею. В бердяєвському дискурсі антропологічна свідомість ренесансного гуманізму виявляє свою неспроможність вже у ХІХ ст., коли призводить до позитивізму, який примусово розміщує людину на обмеженій території даного природного світу. До такого вироку важко апелювати, адже розвиток поглядів на людину та її межі, започаткованих мислителями Ренесансу, дійсно, призводить до поступового збільшення дистанції між мікро- й макрокосмосами.

Уже картезіанська філософія обґрунтувала, що людина з її здатністю мислити є впевненим у самому собі законодавством. Думка у вченні Декарта отримала буттєвий статус, тобто людською сутністю віднині стала не буттєва віднесеність, а пізнання. Людина, з позиції раціоналізму, існує не завдяки своєму відношенню до Абсолютного буття, а завдяки руху думки. Творчістю ж у такому контексті стає власне творення думкою (яка завжди є новою) свого місця у світі, адже людина, як доречно вважає Мераб Мамардашвілі, щоразу народжується актом *cogito*. Картезіанський припис сумніватися в усьому, окрім власної здатності сумніватися, таким чином підпорядковує світ самовласній волі людського суб'єкта, який, виявившись першим і останнім у структурі світу, замикає суще на самому собі.

Німецька класична філософія (в особі І. Канта) доводить гносеологізм Нового часу до логічного завершення. Для нього творчість є «нове правило, якого не можна вивести з жодного попереднього принципу чи прикладу» [4, с. 246]. Розвиваючи впевненість раціоналістів в існуванні вроджених, або апріорних джерел знання, Кант обґрунтовує, що достовірний характер наукового знання обумовлюється лише апріорними формами чуттєвості й апріорними формами розсудка. Таким чином, поняття науки є не копіями властивостей самих речей, а категоріями, що накладаються розсудком на матеріал, який «поставляється» розсудку відчуттями. Отже, якими є речі самі по собі, незалежно від чуттєвих і логічних форм, людина з'ясувати не здатна. Так розсудок стає «законодавцем» природи, й об'єкт остаточно підкорюється суб'єктові. «Він вже не вбудований у всеповноту, а бачить себе таким, що буде її своєю власною, неперевершеною міццю. Світ тепер починає саме конструюватися, а не вбачатися...» [2, с. 159]. Д. Д. Пронкін вважає, що непізнаванність ноуменального світу, відкрита кенігсберзьким філософом, призвела до заперечення буттєвої віднесеності речей взагалі. Дослідник вказує, що в такій ситуації «принципового забуття буття» творчість, яка завжди спрямована на буттєве, втрачає свій сенс і перетворюється

ся на суто утилітарну діяльність: людина облаштовує світ для себе й навколо себе. Якщо в попередні часи вона опікувалася зв'язком зі Всесвітом, гармонічними відносинами з ним, то тепер вбачає своє завдання лише в забезпеченні найвищого розвитку людства для безумовного панування над Землею.

Подолання гносеологізації людської сутності відбувається у межах не-класичної та новокласичної традицій XIX ст., а також трьох фундаментальних парадигм філософії людини XX ст.: філософської антропології, екзистенціалізму та персоналізму. В ідейній спадщині Ф. Ніцше, зокрема, в його філософській поемі «Так казав Заратустра», однією з ключових є проблема людини-творця. «Я — від нинішнього, і я — від минулого..., але є в мені щось і від завтрашнього, і від прийдешнього», — так говорив Заратустра, поет і філософ. «Ви — творці — вищі люди!» — стверджував він про надможливості творчої особистості, доводячи, що творча інтуїція здатна дати абсолютне знання [5, с. 113, 260].

В екзистенціалізмі насамперед звертається увага на суб'єкт творчості, яким виступає особистість, що обумовлює певний ірраціональний початок свободи, своєрідний прорив розумної доцільності і природної необхідності, через який тільки й можливий акт справжньої творчості. Екзистенція, як вихід за межі соціального та природного, реалізує у світі щось нове, яке зазвичай і називають творчістю. Взагалі в екзистенціалізмі (як і у філософії життя) феномен творчості, як правило, трактується через протилежність його технічним і інтелектуальним формам, сутність творчості визнається через свою інтуїтивну природу. Вона здійснюється через екстатичні духовні акти, за допомогою яких сама особистість проявляється як щось неподільне, цілісне і неповторне. Наприклад, за Ж. П. Сартром, найнеобхіднішою умовою всілякої творчості є вільність свідомості стосовно будь-якої реальності, й ця свобода повинна визначатися її «буттям-у-світі», яке полягає одночасно і в конституюванні світу, і у його ж зверненні у небуття. Конкретна життєва ситуація свідомості у світі має бути єдиною мотивацією для творення чогось нового. На думку А. Камю, саме творчість є «найефективнішою школою терпіння і ясності. Вона є блискучим свідченням єдиної гідності людини: затятого бунту проти своєї участі, наполегливості в безплідних зусиллях» [6, с. 297]. Адже лише у творчості людина має можливість приносити в абсурдний світ дещо визначене власною свободою волі, хоча б у формі вигаданого світу: «Творити — означає надавати форму своїй долі» [6, с. 296]. Творчість — це унікальна можливість людини в абсурдному світі підтримувати свій особливий людський статус. Вона дає змогу людині фіксувати свої переживання. «Творити — означає жити двічі» [6, с. 254]. Отже, сенс творчості полягає у тому, щоб у глибинах власного духу знайти

ту абсолютну опору, яка дасть змогу долати муку власної неспроможності і слідувати вибраному шляху всупереч усім перешкодам, щоб виконати високе призначення — бути людиною.

Для персоналістів людське «Я» визначається вже не як індивідуальне буття, а як нерозривно пов'язане з іншими самосвідомостями, з множиною «Ти», отже справжньою первинністю володіє певне духовне співтовариство у вигляді «Ми». За висловом персоналістів, має місце «обопільність свідомостей»: у сприйнятті та бутті «Я» завжди присутні сприйняття та буття «Іншого». Тема творчості є центральною у філософії М. Бердяєва. Творчість розуміється російським філософом як співпраця людини і Бога. Творчість — це людська дія, відгук Богу, а не божественне дроблення в людині, не пасивне сприйняття божественних енергій і не відтворення, втілення наперед-заданого зразка.

Сучасна ситуація у філософії являє собою кардинальне переосмислення поняття творчості. Наприклад, А. Бергсон у своїй праці «Творча еволюція» розуміє творчість як безперервний процес народження чогось нового, і сама ця процесуальність становить, на думку філософа, сутність життя. Творчість тут інтерпретується як те, що об'єктивно відбувається у природі у вигляді процесів зародження, розвитку, дозрівання, росту, а у свідомості — як формування нових переживань, зразків діяльності та інших феноменів. Сама ж розумова робота, так звана діяльність інтелекту, не спроможна створювати нічого нового, а завжди лише комбінує старе.

Після А. Бергсона проблема творчості розглядається, в основному, з естетичних позицій. Так, наприклад, проблема творчості та мистецтва у М. Гайдеггера є похідною від проблеми Істини і Сущого. У постмодерністській філософській літературі проблема творчості замінюється проблемою Автора. Проголошена Р. Бартом «смерть автора» є «смертю Творця» і творчості як появи нового. Творчість у такому контексті не припускає новизни, але являє собою комбінацію відомих текстів, знаків. Це творіння гіпертексту. Правда, поняття інтертекстуальності (введене Ю. Кристевою не без впливу бахтінської ідеї поліфонічності) допускає появу нового сенсу, коли старе розуміється по-новому і сенс гіпертексту виявляється нетотожним змісту складових його текстів.

Цікаве рішення досліджуваної проблеми наприкінці ХХ ст. запропонував радянський філософ Г. С. Батищев, шукаючи відповідь на запитання: як можливе і чим має бути людська творчість в її відношенні до потенцій всієї «безмежної об'єктивної діалектики, що панує у Всесвіті» [7, с. 438]. Філософ указує на те, що творчість не можна розглядати як діяльність або акт; творчість — це міжсуб'єктне відношення: «...сутнісним вектором, що конститує справжню творчість, є не “акт”, тобто не дія, а перш за все від-

ношення, конкретніше — спрямованість креативної волі, що зорієнтована міжсуб'єктно» [7, с. 24]. Проте міжсуб'єктне відношення можна вважати видом діяльності суб'єкта, нехай і гранично духовним, необ'єктивованим. До того ж наявність діяльності вказує на наявність суб'єкта як якогось центру діалогічного відношення. Така вказівка на діяльність (нехай навіть і необ'єктивовану) і на її суб'єкта не вирішує проблеми походження творчої діяльності в самому суб'єкті. Крім того, поки існує центр діалогічного відношення в «Я» або в «Ти», немає самого діалогу, оскільки справжній діалог можливий тільки тоді, коли «Я» перестає вважати себе центром, суб'єктом діалогічної активності. Таким центром стає «Ми» як особливе існування двоєдності «Я-Ти».

Отже, філософ вважав основоположним у творчості спілкування особистості та світу. Людина не просто присвоює чи освоює світ, але вбирає в себе смислотворчі змісти духовної культури та будує себе з них. В такому творчому акті одна людина відкрита іншій як така, що ставить себе на місце іншої в усьому, включаючи й авторство іншої у своєму житті. Якщо кожен є автором своїх учинків, думок та ідеалів, то це відкриває його кожному іншому як суб'єкта, причому вся успадкована кожним минула культура тут відроджується до нової участі в живому творчому житті в ансамблі з новими рішеннями. Подібна співтворчість повинна існувати й між людиною та Універсумом, оскільки, захопившись побудовою штучної техноцивілізації та пишаючись своєю творчістю, своїм авторством, людина «ще не почала осягати в навколишній природі справжнього буття з його нерукотворною Красою та Добром, з його Надгармонією, в яку потрібно було би належним чином увійти» [8, с. 105]. Лише креативна участь у вирішенні дедалі складніших завдань універсального Космогенезу, універсальна взаємна співпричетність кожного всім суб'єктам в Універсумі і всіх — кожному, пріоритет безумовно-ціннісного ставлення до світу над будь-якими умовно-локальними та історично обмеженими цілями, інтересами тощо становлять сутність «глибинного спілкування» з Універсумом, самотворення людини на шляхах наближення до Абсолюту. Отже, творчість в такій концепції є акт, по-перше, конструктивного сприйняття будь-якої життєвої ситуації як буттєво укоріненої (тобто обумовленої причинно-наслідковими закономірностями буття Всесвіту), а по-друге, устремління людського життя до максимального вдосконалення, що полягає в найповнішій актуалізації абсолютної креативної потенції буття на всіх рівнях багатовимірного простору й часу.

Вважається, що саме подібне усвідомлення проблеми творчості як основного способу справжнього людського буття у світі може забезпечити людству перспективи його подальшого розвитку. Фундаментальна співпричет-

ність не лише людини — людині, але й людині — Всесвітові. Людина має реалізувати своє призначення, виступаючи співтворцем буття. Стратегія співтворчості, це, власне, реалізація покликання людини — зберігати цілісність та єдність світу, перетворюючи його, вдосконалюючи стосунки «людина — світ» на різних рівнях буття. У творчості відбувається процес «збирання» фрагментарної людини в організовану структуру, й показником духовного благополуччя людини, що реалізує себе у творчій діяльності, є відчуття повноти буття, почуття єднання зі світом, тотожність, гармонія, «благоговіння перед життям» (А. Швейцер).

Подібна філософська парадигма, яка ґрунтується на діалогічних стосунках людини та Універсуму і стверджує основоположне значення творчості в існуванні особистості, сьогодні стає пріоритетною у філософській антропології. Погляди Г. С. Батищева, М. М. Бахтіна, М. Бубера, М. О. Бердяєва, Е. Левінаса, С. Франка та ін. набувають особливої актуальності саме зараз, в період загострення глобальних проблем людства. Розуміння людської креативності як духовної перетворювальної діяльності людини, орієнтованої на гармонізацію «людиносвітових» відносин, дає орієнтири принципово нового світогляду, що може врятувати людство від катастрофи. В понятті «людиносвітові відносини», яке належить російському філософові ХХ ст. В. М. Сагатовському [9], закладено розуміння того, що специфічні якості людини вкорінені у світі, мають загальну основу в сутності світу, його універсальних характеристиках. Це дозволяє подолати акцентуацію крайніх позицій в дихотомії «людина — світ» та усвідомлювати людську творчість не просто як предметну діяльність, а як перетворення людиносвітових відносин.

Світ як цілісність, що містить людину, — одна з найбільш обґрунтованих сучасних моделей світобудови. Цілісність людського буття ґрунтується на принципі домірності його внутрішньої організації універсальним закономірностям розвитку природи, соціуму, культури, людського роду. Людина як одиничне та кінцеве включена у всезагальність та нескінченність цих процесів і «здатна виявляти в собі творчі сили, які роблять її домірною цій всезагальності, утримують у ній, оберігаючи водночас унікальність та неповторність індивідуального буття» [10, с. 40].

Саме такого світогляду, антропокосмічного за своїм підґрунтям, ноосферним за своєю направленістю та православно-християнського за спадкоємністю духовних традицій, катастрофічно не вистачає як домінантного у сучасному суспільстві. Антропокосмізм, за В. М. Сагатовським, проявляється в єдності людини та космосу, а не в їх чужості та протистоянні один одному; він бачить людину не центром світу, а його органічною частиною, відповідальною за становлення світової єдності. Ноосферою є такий стан

динамічної світової єдності, в якому оптимальна взаємодія всіх рівнів буття досягається за відповідної участі людської діяльності, розуму та серця.

Отже, як **висновок**, зазначимо, що сучасне дослідження людської творчості має обов'язково враховувати аксіологічний аспект, що його ігнорує розсудливе пізнання, стимульоване успіхами науково-технічного прогресу. Слід визнавати творчістю духовну перетворювальну діяльність людини, орієнтовану на гармонізацію людиносвітових відносин. Повернути собі екологічну сумісність із біосферою Землі, а через її посередництво — з Універсумом взагалі людство не зможе лише з позицій односторонньо людських інтересів, з позицій антропоцентризму, лише задля себе. «Суспільна людина може гідно це зробити, лише втілюючи в усій повноті своє універсальне, створювально-творче покликання, що відповідає її місцю в безмежній космічній еволюції» [1, с. 29].

ЛІТЕРАТУРА

1. Батищев Г. С. Введение в диалектику творчества / Г. С. Батищев. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1997. – 464 с.
2. Пронкин Д. Д. Одиссея творчества: К бытийности сущего через осуществление бытия / Д. Д. Пронкин, С. В. Пронкина. – СПб. : Алетейя, 2005. – 229 с.
3. Бердяев Н. А. Смысл творчества. Опыт оправдания человека / Н. А. Бердяев. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; Харьков : Фолио, 2004. – С. 15–335.
4. Кант И. Критика способности суждения / Иммануил Кант. – СПб. : Наука, 2006. – 512 с.
5. Ницше Ф. Так говорил Заратустра: Книга для всех и ни для кого / Ф. Ницше. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 302 с.
6. Камю А. Миф о Сизифе / А. Камю // Сумерки богов. – М. : Изд-во полит. лит., 1990. – С. 222–318.
7. Батищев Г. С. Творчество с собственно философской точки зрения. (К вопросу о созидательном назначении человека во Вселенной) / Г. С. Батищев // Наука и научное творчество. Методологические проблемы : сб. науч. тр. – Ярославль, 1986. – С. 20–27.
8. Батищев Г. С. Найти и обрести себя / Г. С. Батищев // Вопр. философии. – 1995. – № 3. – С. 103–109.
9. Сагатовский В. Н. Философия развивающейся гармонии (философские основы мировоззрения) : в 3 ч. / В. Н. Сагатовский. – СПб. : С-Петербург. ун-т, 1999. – 269 с.
10. Краева О. Л. Диалектика потенциала человека / О. Л. Краева. – Н. Новгород ; Москва : Нижегород. гос. с.-х. акад., 1999. – 192 с.
11. Мамардашвили М. Введение в философию // Философские чтения / Мераб Мамардашвили. – СПб. : Азбука-классика, 2002. – С. 7–172.

ТВОРЧЕСТВО КАК ГАРМОНИЗАЦИЯ ОТНОШЕНИЙ ЧЕЛОВЕКА И МИРА

Чернышова Т. А.

Содержательно очерчен феномен творчества посредством рецепции историко-философских парадигмальных оснований. Охарактеризован подход к пониманию творчества в рамках персоналистской парадигмы, в частности, философии Г. С. Батищева. Доказано, что философская парадигма, основывающаяся на диалогических отношениях человека и Универсума и утверждающая основополагающее значение творчества в существовании личности, становится приоритетной в современной философской антропологии. Акцентировано внимание на понимании человеческой креативности как духовной преобразующей деятельности, ориентированной на гармонизацию «человекомировых» отношений и способной спасти человечество от катастрофы.

Ключевые слова: творчество, персонализм, гармонизация, диалогизм, «человекомировые отношения», антропокосмизм.

CREATIVITY AS HARMONIZATION OF PERSON–WORLD RELATIONS

Chernyshova T. O.

Background determined by the need to find such ideological paradigm that would balanced the relationship of person with nature and earth universe in general. Proved that creativity should now be thought of as the transformation of the individual in ways organic connection of person with the universe, that the release of a specific person on spatio-temporal and causal boundaries.

Content outline the phenomenon of creativity made through reception paradigmatic historical and philosophical foundations. It traces how varied the realization of human creativity from antiquity to the present. Emphasized that special attention was paid to the problems of human creativity in philosophical anthropology, philosophy of existentialism and personalism — fundamental philosophical paradigms of the twentieth century, which was specific understanding of the relation of human life to transcendence. It is shown that an understanding of creativity as the main mode of being is formed in line with the philosophy of personalism, which establishes the main existential value of free personality that creates. The analysis approach to understanding the work of Soviet philosopher of the twentieth century. G. Batyshev who understood work as intersubjective relation — co-creation of the universe, the self-creation of person in the ways of approaching the Absolute. Actualized the concept of «deep communication» as a creative human intervention in solving increasingly complex problems of universal cosmogenesis, universal mutual communion of each to all subjects in the universe and all – to each; the priority of the valuable relation to the world.

Substantiated that the strategy of co-creation, is, in fact, the realization of the human vocation – to maintain the integrity and unity of the world, transforming it, improving «person-world» relations and different levels of being. Supported understanding of human creativity as a spiritual transformational human activity targeted harmonization «person-world» relations. It is believed that such awareness creativity as the main way of genuine human being in the world can provide mankind the prospects for its further development.

Developing the concept anthropocosmism of Russian philosopher V. Sagatovsky, which laid the understanding that the specific qualities of the person rooted in the world have a common basis in the essence of the world, its universal characteristics. Author maintained that the integrity of the human being based on principle of proportionality of its internal organization to the universal laws of nature, society, culture and the human race. It is shown that the public man can regain ecological compatibility of the biosphere of the Earth and the universe in general, only in its entirety embodying its universal creative vocation corresponding to its place in the limitless cosmic evolution.

Key words: *creativity, personalism, harmonization, dialogism, «person – world» relations, anthropocosmism.*

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 347.13.37

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТА ПРАВА

Здійснено соціально-філософський аналіз соціальної відповідальності суб'єкта права. Досліджено соціальну відповідальність як універсальну, всезагальну форму зв'язку і взаємозалежності суб'єкта права та суспільства. Обґрунтовано, що соціальна відповідальність суб'єкта права пов'язана з виконанням особистістю соціально-правових норм, встановлених у суспільстві, готовністю до виконання прав і обов'язків у процесі діяльності, спрямованих на благо суспільства.

Ключові слова: соціальна відповідальність, суб'єкт, особистість, суспільство, право, діяльність, обов'язок.

Актуальність проблеми. За сучасних змін, які відбуваються в Україні в різних сферах життєдіяльності суспільства, актуальною проблемою є аналіз соціальної відповідальності суб'єкта діяльності. Особливої актуальності в умовах фінансово-економічної, політичної кризи набуває формування соціальної відповідальності суб'єктів права.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Основні аспекти питання соціальної відповідальності розглядали такі дослідники, як А. Андрущенко, В. Афанасьєв, Д. Акімов, І. Бех, Д. Бернштейн, А. Буслов, А. Башняк, М. Василько, В. Давидович, В. Ільїна, В. Козирьков, М. Краснов, В. Корнієнко, В. Лазарєв, О. Малько, Ю. Мигаль, А. Плахотний, І. Рябець, А. Шабурова, О. Татаренко та ін.

Аналіз змісту проблеми соціальної відповідальності свідчить про те, що такі її аспекти, як соціальна відповідальність суб'єкта права, залишаються ще не повною мірою розглянуті в соціально-філософській літературі.

Отже, **метою** статті є аналіз існуючих підходів до проблеми соціальної відповідальності суб'єкта права, визначення власного підходу до сутності цього поняття та формування такої відповідальності у суб'єктів права в сучасних умовах в Україні.

Виклад основного матеріалу. Проблема соціальної відповідальності особистості є предметом аналізу вчених різних галузей науки. Основи відповідальності як соціального явища спостерігали ще в Античності. Так, у працях Платона було сформульоване питання про те, якою мірою людина свідомо і добровільно є творцем своїх учинків і якою мірою вона за них відповідає. Філософ таким чином визнавав за людиною можливість вільного вибору і свідомої відповідальності за свої вчинки. Крім того, він побачив корені відповідальності, які полягають у такому взаємозв'язку між людьми, яка покладена на конкретну людину, визначені обов'язки, виконання яких і характеризує її відповідальність.

Арістотель також у своїх працях приділяв проблемі відповідальності значне місце. Так, у праці «Никомахова етика» він характеризував етику і політику як науки про діяльність, пов'язану з вільним вибором, котрий здійснює відповідальна за свої вчинки людина [1].

В епоху Середньовіччя відповідальність людини пов'язувалася з ідеєю гріховності людини від народження, джерелом якої є Новий Заповіт. Слідуючи принципам всепрощення та милосердя, людина в змозі пронести тягар відповідальності за гріх першої людини та його спокутувати, результатом чого буде блаженне життя в іншому світі (А. Августин).

Аналізували поняття відповідальності відомі філософи і в епоху Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм), німецької класичної філософії (І. Кант), західної філософії (Т. Адорно, О. Лейст, Х. Ленк, К. Митчем, Г. Зиммель, Д. Нейсбітт, Г. Йонос). Сучасні дослідники проблеми соціальної відповідальності базуються на широкому тлумаченні категорії «соціальне», отождненні її із суспільством. Так, А. Плахотний аналізує соціальну відповідальність як соціальний механізм контролю, користуючись яким суспільство забезпечує узгодження особистісних і суспільних інтересів, спрямовує поведінку людей у необхідне, суспільно корисне русло. Зворотний напрям цього зв'язку (від особи до суспільства) характеризує відповідальність як найважливішу моральну і соціально-психологічну якість особи. В цьому, на думку А. Плахотного, проявляються об'єктивна й суб'єктивна сторони соціальної відповідальності. Крім того, філософ розподіляє соціальну відповідальність за способами регулювання і забезпечення (права і моралі), а також у часовому вимірі, а саме: відповідальність за минуле, за вже вчинене діяння – ретроспективна сторона, і відповідальність за майбутні дії – перспективна сторона. А. Плахотний також пропонує класифікувати

соціальну відповідальність за видами соціальних ролей, тобто кожній ролі притаманна своя форма відповідальності, наприклад, виробнича, професійна, політична, партійна, цивільна, сімейна [2, с. 74].

Інший сучасний дослідник А. Шабуров розглядає соціальну відповідальність як вольове соціально зумовлене ставлення суб'єкта до панівних у суспільстві норм і цінностей, що виражаються в обранні суспільно значущого варіанта поведінки і його активної реалізації [3, с. 68].

В. Хомич, аналізуючи соціальну відповідальність, вважає, що це складне суспільне відношення, яке полягає у свідомо вольовому самообмеженні особою суб'єктивної свободи згідно з вимогами схваленої суспільством необхідності, а також у суспільному осуді пов'язаного з ним впливу на особистість, яка припустилася безвідповідальності у здійсненні суб'єктивної свободи [4, с. 26].

Виходячи з цих підходів можна стверджувати, що соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особи та суспільства, вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства. Соціальна відповідальність – це додержання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм, а у разі безвідповідальної поведінки, що не відповідає вимогам соціальних норм, чи порушення суспільних порядків, вони зобов'язані нести додатково й обов'язок особистого чи майнового характеру. Тобто це обов'язок суб'єкта соціальних відносин оцінити власні наміри та обрати поведінку стосовно норм, що відображають інтереси суспільного розвитку, та нести відповідальність за свої вчинки.

Що стосується соціальної відповідальності суб'єкта права, то, на наш погляд, вона є вужчим поняттям. Юридична відповідальність може розглядатися як частина соціальної відповідальності суб'єкта діяльності. Наприклад, відповідальність за порушення вимог соціально-правових норм означає обов'язок суб'єкта відповідальності прийняти на себе негативні наслідки невиконання або неналежного виконання вимог соціально-правової норми, тобто стати об'єктом осуду, об'єктом застосування заходів вправного впливу (заслати їх з боку суспільства, держави, колективу, соціальної групи і т. д.) і своїми діями відшкодувати, компенсувати спричинену шкоду [5, с. 35–36]. Крім того, на нашу думку, у соціальній відповідальності суб'єкта права присутні такі аспекти взаємодії соціальних суб'єктів, як: характер виконання суб'єктом права законодавчих актів, які діють у суспільстві; суспільно-правове оцінювання дій або бездіяльності суб'єкта права; соціально-правові санкції, що застосовуються суспільством до суб'єкта права за соціально-правові наслідки діяльності або бездіяльності.

Отже, соціальна відповідальність суб'єкта права на особистому рівні стикається з правом. Вона є правовою та державно-управлінською катего-

рією, що відображає ціннісно-правовий аспект соціальних відносин. Крім того, якщо розглядати правові аспекти відповідальності суб'єкта права, то можна стверджувати, що така відповідальність є універсальним поняттям для усіх видів діяльності соціального суб'єкта. Водночас залежно від обставин мотиви відповідальної діяльності можуть бути різними. Наприклад, для когось важливим є те, за що він відповідає; для когось – перед ким він відповідає; для одних важливо, що їм загрожує за порушення; для інших – усвідомлення суспільної необхідності певних дій; хтось бажає уникнути лише негативного оцінювання своїх дій, а хтось на перший план ставить результати своєї роботи [6].

Отже, соціальна відповідальність суб'єкта права завжди пов'язана з необхідністю додержання правових приписів, встановлених у суспільстві, і виникає тоді, коли дії індивіда мають суспільне значення і регулюються соціально-правовими нормами.

Таким чином, на наш погляд, соціальну відповідальність суб'єкта права можна визначити як вид відповідальності, який пов'язаний з виконанням соціально-правових норм, встановлених у суспільстві, готовність до виконання прав і обов'язків у процесі діяльності з метою ненанесення шкоди як суспільству, так і окремим індивідам.

Соціальна відповідальність суб'єкта права має бути невід'ємним атрибутом сучасного розвитку суспільства. Так, у сучасній Україні, коли панують економічні, політичні, соціальні і територіальні проблеми, коли держава не в змозі вирішувати і половини цих проблем, та покращити суспільне життя, велика відповідальність в цих умовах покладається на суб'єктів права. Вони повинні діяти відповідно до соціально-правових норм і сприяти укріпленню морально-правових основ суспільства. Більше того, оскільки закони не можуть охопити всі випадки життя, суб'єкти права повинні виходити із відповідальної поведінки, щоб підтримати суспільство, сприяти його розвитку у бік зазначених в Конституції України – **стаття 1**. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава [7, с. 7].

Становлення демократичного, правового суспільства в Україні нерозривно пов'язане з необхідністю виховання громадянськості нової генерації, становлення нової правосвідомості, нового мислення, нової людини з такими найважливішими рисами, як визначеність, самостійність, соціальна відповідальність та соціальна активність. Для цього потрібне сприяння формуванню спроможності людини самостійно осмислювати об'єктивні процеси в макросоціумі, усвідомлено брати на себе відповідальність за обрання індивідуально і суспільно значущих принципів, цінностей, цілей, форм і засобів поведіння в соціальній та політичній сферах [8, с. 2–6].

Таким чином, у правовій державі соціальна відповідальність суб'єкта права, на нашу думку, як внутрішня особливість індивіда є складним соціально-правовим явищем, що включає усвідомлення необхідності діяти згідно із встановленим у суспільстві законодавством та соціальними цінностями, усвідомлення своєї суспільної ролі, критичність і постійний контроль за своїми соціально-правовими діями, готовність відповідати за свої правові вчинки та соціально значущу діяльність.

Відповідальна діяльність як сутнісна характеристика індивіда, що розкривається через володіння ним достатніми знаннями і волею, здатність протистояти зовнішнім обставинам та визначати свої можливості, постає процесом як опанування природи, так і створення світу предметів культури [9].

Тому умовою досягнення всіх соціальних цілей у правовій державі є високий рівень соціальної відповідальності суб'єктів права.

Отже, формуючи правову державу, необхідно утворити й громадянське суспільство, в якому б кожний суб'єкт права розумів своє значення для держави і суспільства. Соціальна відповідальність суб'єкта права щодо цього являє собою пої фундамент правових перетворень держави і суспільства, ту відправну точку, з якої саме і починається формування громадянського суспільства і правової держави.

Висновок. Соціальна відповідальність суб'єкта права на особистісному рівні стикається з правом. Вона є правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правові аспекти соціальних відносин. Вона виникає тоді, коли поведінка та діяльність особистості має суспільне значення і відповідає соціально-правовим нормам, встановленим у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. : пер. с древнегреч. / общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – С. 53–293.
2. Плахотный А. Ф. Проблемы социальной ответственности / А. Ф. Плахотный. – К. : Вища шк., 1981. – 191 с.
3. Шабуров А. В. Социальная ответственность личности и уголовное право / А. В. Шабуров // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1986.
4. Хомич В. М. Социальная ответственность и право / В. М. Хомич // Право и демократия. – 1989. – № 2.
5. Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д. И. Бернштейн. – Ташкент : ФАН, 1989. – 145 с.

6. Мануйлов Є. М. Правові аспекти проблеми соціальної відповідальності особистості / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 2(16).
7. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30.
8. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання / І. Д. Бех // Почат. шк. – 1994. – № 9–10.
9. Кант И. Критика чистого раз ума / И. Кант ; пер. с нем. Н. О. Лосского. – М. : Мысль, 1994. – 591 с.
10. Йонас Г. Принципи відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації : пер. з нім. / Г. Йонас. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
11. Мигель Ю. С. Відповідальність соціального суб'єкта як чинник у формуванні громадянського суспільства: постановка питання / Ю. С. Мигаль // Філософ. альм. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. Влях. – К. : Укр. Центр духов. Культури, 2004. – Вип. 39. – С. 106–115.
12. Несбитт Д. Что нас ждет в 90-е годы: Мегатенденции. Год 2000: Десять новых направлений на 90-е гг. / Д. Нейсбитт : пер. с англ. ; предисл. И. Т. Фролова). – М. : Республика, 1992. – 414 с.
13. Савченко І. Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні / І. Г. Савченко // Актуальні проблеми державного управління : наук. пр. – Х. : НАДУ «Магістр», 2005. – № 2(24). – Вип. 1. – С. 454–461.
14. Тітаренко О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. Г. Тітаренко ; ХУПС ім. І. Кожедуба. – Х., 2006. – 178 с.

СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ СУБЪЕКТА ПРАВА

Мануйлов Е. Н.

Осуществлен социально-философский анализ социальной ответственности субъекта права. Исследовано социальную ответственность как универсальную, всеобщую форму связи и взаимозависимости субъекта права и общества. Обосновано, что социальная ответственность субъекта права связана с выполнением личностью социально-правовых норм, установленных в обществе, готовностью к выполнению прав и обязанностей в процессе деятельности, направленной на благо общества.

Ключевые слова: *социальная ответственность, субъект, личность, общество, право, деятельность, обязанность.*

SOCIAL RESPONSIBILITY OF LEGAL SUBJECT

Manuilov E. N.

Done socio-philosophical analysis of the social responsibility of an entity. Studied social responsibility as universal, universal form of communication and interdependence entity and society. Proved that social responsibility is an entity linked to the performance of individual social and legal norms established in the community, willingness to perform the rights and obligations in the activities aimed at the public good.

Different approaches to the concept of social responsibility in general, since antiquity. Based on the different approaches concludes that social responsibility is the observance of public relations requirements of social norms, rotate some form of activity and behavior in relation to these rules reflect the interests of social development, and be responsible for their actions.

Social Responsibility entity analyzed as part of the social that on a personal level encounters with law. It is a legal and public-managerial category, reflecting the value and legal aspects of social relations.

It is alleged that the social responsibility of an entity is always connected with the need to observance of the laws established in society and occurs when the actions of the individual public interest and regulated by social and legal norms.

Substantiates the position that the social responsibility of an entity must be an inherent part of modern society. Social Responsibility entity should contribute towards the social development of the rule of law and civil society.

It is proposed to implement social responsibility entity under current conditions, the education of the new generation of individuals of citizenship, formation of a new consciousness, new thinking, new man with such important features as self determination, autonomy, social responsibility and social activity.

It is concluded that the rule of law Social Responsibility entity as an internal feature of the individual is a complex social and legal phenomenon that involves awareness of the need to act in accordance with established laws in society and social values, awareness of their social role, criticality, constant monitoring their social and legal actions willingness responsible for legal actions and socially important activities.

Key words: *social responsibility, subject, individual, society, legal, activity, norm.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321.7(477)

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор

ПРОБЛЕМА ВИБОРУ ЕФЕКТИВНОЇ «МОДЕЛІ» ДЕМОКРАТІЇ В ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ПРАКТИКАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено теоретико-праксеологічному аналізу найбільш значущих «моделей» і концептів демократії, необхідних для політичної модернізації України. Адже у надскладних пост-революційних, воєнних умовах виникла потреба ґрунтовного відбору змісту і переоцінки траєкторії демократичного розвитку, яка може бути найефективніше реалізована у державотворчому процесі нашої країни.

Ключові слова: ідентитарна, представницька, елітарна, ліберальна, соціальна «моделі» демократії, демократичні принципи, народовладдя, політичний плюралізм, парламентаризм, правова соціальна держава.

Демократія — це політичний механізм, здатний гнучко пристосовуватися до зміни форм організації суспільства, до системних реформ, вона забезпечує конкуренцію ідей, альтернативних соціополітичних проєктів, що зменшує ризик незворотних помилок. Демократія гарантує представництво інтересів різних соціальних груп при ухваленні політичних рішень, що підвищує легітимність влади і керованість політичної системи в цілому. Як наголошує Всесвітня енциклопедія (The World Encyclopaedia) в ціннісному контексті, демократія — це форма правління, образ життя, мета або ідеал, політична філософія. Але, вибудовуючи стратегію вирішення назрілих проблем української держави, слід враховувати, що режим демократії досить суперечливий за своєю суттю, оскільки вимагає постійного узгодження інтересів груп впливу, опрацювання різних суспільно-політичних альтернатив, захисту прав

меншин, толерантності тощо. Це *актуалізує* необхідність глибше переглянути концептуальні засади розвитку демократії (особливо її моделей перехідного періоду), уточнити їх герменевтику і практичний потенціал можливого впровадження у державницькі практики сучасної України.

Ключові ознаки, що характеризують демократичну державу, загальновідомі — це народовладдя, парламентаризм, вертикальний і горизонтальний поділ гілок влади, ідейно-політичний плюралізм, світський, правовий і соціальний характер держави, соціальна справедливість, здійснення без обмежень громадянських, соціально-економічних, політичних прав і свобод тощо. Україні, яка майже чверть століття долає шлях від авторитарно-бюрократичної до демократичної, прогресивної системи влади, життєво необхідно не тільки формально закріпити принципи демократії, але й реально втілити її матеріальні та інституційні форми, найбільш ефективні механізми, щоб на цьому ґрунті модернізувати політичні, правові та соціально-економічні відносини. В той же час державі, яка будує демократичну систему, не слід забувати вислів Карла Поппера: «Демократію ми обираємо не тому, що вона багата чеснотами, а тільки для того, щоб запобігти тиранії. Обираємо з розумінням її недоліків і пошуками, як їх подолати».

Звідси, дослідницькою *метою* статті вбачається — здійснення герменевтичного і праксеологічного аналізу найбільш значних концептів і «моделей» демократії для політичної модернізації України, бо у надскладних постреволюційних, воєнних умовах виникла потреба ґрунтового відбору і переоцінки змісту траєкторії демократичного розвитку, яка може бути найефективніше реалізована у державотворчому процесі нашої країни.

І у спадку класичних мислителів (Сократ, Арістотель, Цицерон, Локк, Монтеск'є, Кант, Гегель), і в сучасному теоретичному дискурсі (А. де Токвіль, Р. Даль, Р. Арон, К. Поппер, Й. Шумпетер та ін.) *демократія* та її цінності представлені як найбільш прогресивний, магістральний напрям суспільного розвитку, що підтверджується політико-правовими практиками розвинених країн світу. В науці склались класичні розуміння «демократії» як способу суспільного буття, що створює найбільш сприятливі умови для життєдіяльності й реалізації прав і свобод людини; як відкритої суспільної системи з високою політичною культурою еліти та соціуму; як найбільш ефективної форми організації політичної (державної) влади в умовах природного соціального розшарування.

Сучасні вітчизняні науковці в конституційно-політичній парадигмі енциклопедично визначають демократію «формою організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності й свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави й суспільства» [1, с. 61–62]. На

нашу думку, найбільш універсальним є трактування демократії в політико-правовому аспекті, як певного порядку суспільних відносин, що визначає відносини держави, влади і громадянина, його правове становище у суспільстві; це — порядок, заснований на певній системі цінностей, ідеалів конкретного суспільного устрою та панівного гуманістичного світогляду [2, с. 68–69].

Поступальна еволюція людської цивілізації дійсно нерозривно пов'язана зі становленням і поглибленням процесів демократизації політичних систем, це — найбільш стійка тенденція розвитку сучасних суспільств. У наш час у більшості держав Європи, американського континенту, в Австралії, провідних країнах Азії та Близького Сходу демократія стала політичним фундаментом державного устрою. Вона, як правило, забезпечує досить високий рівень соціально-економічного добробуту громадян, наявність стійких духовних традицій, гідних політико-культурних ознак. Демократичні процедури сприяють просуванню найбільш здатних і енергійних людей до влади, підвищуючи якість політичної еліти та її конкурентоспроможність. Останні десятиліття виявили іще такий могутній чинник демократизації, як «демонстраційний ефект» західних демократій, чий економічні й соціальні успіхи викликають повагу інших країн, та сприймаються як прямий наслідок демократичного політичного порядку.

Демократичні практики сучасних держав не можуть обмежуватись лише однією вибірковою соціально значущою метою (співучасть або ефективність, правова або соціальна держава, захист меншості або влада більшості, автономія або авторитет). Навпаки, прагнучи стабільного розвитку або еволюційного прориву, необхідно стратегічно комбінувати якомога більшу кількість уявлень про суспільні цілі, що викристалізувалися не тільки в ідеях демократії, але й у сучасному політико-правовому процесі.

Стосовно процесу демократизації суспільного життя у суверенних пост-соціалістичних країнах науковий дискурс виявив ряд універсальних ознак:

- 1) утвердження в політичній свідомості людей ставлення до демократії як до безальтернативної мети суспільного розвитку;
- 2) послідовна делегітимізація тоталітаризму й авторитаризму;
- 3) закріплення в конституційному порядку демократичних прав і свобод людини та громадянина;
- 4) чітка ідентифікація режиму демократії з ринковою економікою, свободою підприємництва та приватною власністю;
- 5) масова підтримка демократичного курсу реформ, який відповідає національно-історичному досвіду країни;
- 6) становлення «середнього класу»; консолідація громадянського суспільства, розбудова його інституцій та структур;

7) міжнародна підтримка ліберально-демократичних перетворень в економічній, політичній і правовій сферах.

Україна в процесі «демократичного транзиту» і революцій Майдану, як уявляється, вже подолала тоталітарну й автократичну епохи, нині перспективи її еволюції спрямовані на більш прогресивну модель політичного розвитку. Сучасній науці та державницьким практикам країн світу відомі різні політико-правові «моделі» (форми) демократії, зміст яких ґрунтується на певних теоретичних концептах [3]. Політичний істеблїшмент України має відповідальну місію: здійснити досконалий «український вибір» із цих альтернатив, який би не суперечив суспільним очікуванням, і на глибоко свідомих позиціях, відповідно до представницького мандату, впроваджувати демократичні засади та механізми в державотворчу практику країни.

«Модель» *ідентитарної демократії* (Ж.-Ж. Руссо, К. Шмітт) виходить з ідеї цілісності народу, нації, класу як політичної нації; наявності в них єдиної волі та спроможності до її публічної демонстрації. Домінує принцип належності всієї влади народу, що утворився шляхом добровільного злиття атомізованих індивідів в єдине ціле; це формування передбачає повне відчуження кожного члена асоціації з усіма правами на користь общини. Народ, як колективна істота, — представлений тільки самим собою, а не вибраними представниками; його загальна воля виражається безпосередньо на зборах, визначає закони і діяльність влади. Таким чином, передбачається ідентичність (тотожність) безпосередньої, колективної волі нації та діяльності державної влади (особливо, уряду), який технічно реалізує рішення народу. Але український досвід із поч. 2000-х рр. засвідчує певний ідеалізм цієї «моделі»: ідентитарні принципи автоматично не забезпечують соборності політичної нації; не виключають суперечностей у відносинах «індивід — суспільство — держава», влада й політична опозиція; і тому не усувають підґрунтя для конфліктів і протесту громадян проти дій злочинної влади.

«Модель» *представницької демократії* (Ш. Монтеск'є, М. Олсон, Ф. Хайек, Ф. Ешер), як відомо, передусім забезпечує опосередковану участь громадян у державних справах усіх рівнів через обраних представників. Конституційність і обмеження політичного панування — це основні принципи представницької демократії. Її механізми здебільшого пропагує ліберальна ідея, ставлячи за мету створити умови чіткого забезпечення принципу відповідальності, але при цьому дещо ігнорується принцип співучасті. Воля народу виражається не прямо, а через інститут посередників, делегується представникам, які самостійно формують народне волевиявлення при ухваленні політичних рішень, і під власну відповідальність. Отже, в цій моделі превалює ідея централізму влади, проте, на наш погляд, відповідальне виконання уря-

дом своїх зобов'язань все ж пов'язане з використанням процедур співучасті громадськості у владі.

Представницька демократія пов'язана з практиками парламентських або парламентсько-президентських республік; абсолютна більшість сучасних демократій є представницькими [4, с. 120–124]. До цієї форми правління нині повернулася й Україна, згідно з відновленою конституційною реформою 2004–2006 рр. В той же час, особливо після революційних подій 2013–2014 рр., нашій державі необхідно в аспекті дійсної представницької демократії суттєво реформувати інститути парламентаризму, представництва інтересів (зокрема, виборче право) і розширити місцеве самоврядування. Форми безпосередньої демократії, що передбачають пряму участь громадян у виробленні й прийнятті рішень, майже не реалізуються в українській політиці (за винятком вимог — наказів Майдану під час Революції Гідності). Плебісцитарна ж демократія, як право громадян шляхом референдумів, плебісцитів і опитувань висловлювати своє схвалення або заперечення певних законопроектів, нормативних актів або соціально-правових рішень, використовується в Україні дуже рідко, швидше як політична спекуляція, бо не забезпечена юридичним механізмом імплементації.

Останніми роками актуалізувалась «модель» т. зв. *елітарної демократії* як правління політичної еліти, що є носієм демократичних цінностей завдяки своїй компетентності, професіоналізму, толерантності, урівноваженості [5]. У розробленій Й. А. Шумпетером «моделі еліти» критерії демократії досягаються лише завдяки такому методу відтворення влади, коли діє певний порядок (інститут) реалізації політичних рішень, за якого окремі соціополітичні сили одержують право на ухвалення рішень у боротьбі за голоси народу. Отже, роль громадян практично зводиться до відбору правлячої еліти шляхом виборів, тобто фактично відбувається латентне відсторонення мас від влади. За цією «моделлю» диференційовані співтовариства не мають постійного вирішального голосу із питань політики (як суб'єкти), а здійснюють це право через специфічний «розподіл праці», коли вибрана на певний термін пануюча еліта отримує делеговані функції політичного представництва від більшості населення [6].

Ця модель знайшла у роки незалежності все більше прихильників в українській політичній верхівці, які впевнені, що конкурентна змінюваність (циркуляція) еліт за допомогою виборів може забезпечити Україні стабільність; народні ж маси вважаються некомпетентними, заідеологізованими, схильними до політичного радикалізму. Цей маніпулятивний дискурс і практики електоральних фальсифікацій продемонстрували президентські вибори в Україні 2004 і 2010 рр. та парламентські — 2002, 2006 і 2012 рр., які швидше були внутрішньо-елітарною, корпоративною справою політичних партій

(що не гребували «брудними» політтехнологіями), а не дійсно народним волевиявленням. За цих умов елітарна «модель» політичного процесу призвела до встановлення в Україні т. зв. «гібридної» демократії, з відчуженням громадян від реальної влади, «тінізацією» політики, породила економічну й політичну корупцію, апаратну бюрократизацію чиновництва і, врешті, «номенклатурний» капіталізм на чолі з олігархами.

Безумовно, більш прогресивною є «модель» *ліберальної демократії*, сутність якої Альбер Камю вбачав не у владі більшості, а у захисті меншості. В ліберальній моделі сама демократія постає атрибутом цивілізованого суспільства, цінності демократії поза людським буттям не існують; вони є орієнтирами і принципами поведінки людини та спільнот, завдяки суспільній свідомості, усвідомленню власних інтересів і здатності їх захищати та реалізовувати. Через негативний попередній досвід і проблеми України ця форма європейської демократії є достатньо привабливою для нашої держави, адже в її основі лежать — гарантії та захист прав і свобод особистості, правова держава, чіткий функціональний розподіл гілок державної влади, ідейно-політичний плюралізм, автономія громадянського суспільства від державного втручання, свобода підприємництва, недоторканість приватної власності, обмеження панування більшості над меншістю тощо [7, с. 5–9]. Крім того, в аспекті неоліберальних ідей ця «модель» демократії вимагає наявності свідомого й активного громадянина, здатного до самоорганізації та самоуправління.

Зрештою, не менш важливого значення для України, яка конституційно закріпила курс на побудову соціально орієнтованої, демократичної, правової держави, набуває «модель» *соціальної демократії*. Цей демократичний формат (притаманний країнам Північної й Центральної Європи) проголошує пріоритет людини як головної цінності суспільства і держави, передбачає не тільки політичну рівноправність громадян, а й визначає їх джерелом влади, забезпечує соціально-правову рівність як гарантію використання прав особистості у сфері політики, економіки, духовності [8, с. 38–50]. Це не зводиться до примітивно-егалітарного зрівняння у доходах, а передбачає забезпечення громадянам рівних стартових можливостей у реалізації своїх сил і здібностей. В умовах європейського політико-ідеологічного плюралізму, завдяки соціальній демократії сформувався потужний середній клас, який контролює владу, не допускає її надконцентрації та, водночас, надмірного соціального розшарування.

Воля більшості в демократичному суспільстві інституціоналізована досконалою системою представництва; поєднання ж плюралізму і консенсусу в «моделі» соціальної демократії забезпечує прийняття рішень більшістю при дотриманні прав меншості. Власне із цим принципом асоціюється така цін-

ність демократії, як народовладдя. Так, у розвинених країнах Європи парламентська меншість надійно захищена не тільки конституцією і демократичними традиціями, але й регламентами представницьких органів. Наприклад, регламент парламенту Франції передбачає, що під час дебатів на пленарних засіданнях суворо дотримуються неписаного правила «трьох третин»: згідно з яким у виступах одна третина часу призначена уряду, друга — урядовій більшості, а остання — опозиції. Виступи в дебатах обмежені часом, який надається не окремому депутату, а його групі. Отже, чим повніше захищені права меншості, тим ефективніше розвиваються демократичні процеси в соціумі. «Питання у тому, — зазначає Роберт Даль, — чи справедливе використання більшістю своїх основних політичних прав, щоб позбавити таких прав меншість? Відповідь, звичайно, повинна бути негативна. . . Адже так більшість заперечує права меншості, необхідні для здійснення демократичного процесу; тим самим більшість розписується у неможливості самоврядування за допомогою демократичного процесу для співтовариства у цілому» [9, с. 29–30].

Найбільш цілісну точку зору щодо процесів трансформації та демократичної модернізації сформулював С. Хантінгтон у праці «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються». Ключовим чинником успішної соціально-економічної й політичної модернізації перехідних суспільств він визначив здатність владних структур та інститутів держави забезпечити керованість даного процесу і мінімізувати неконтрольовану участь у політиці суспільства в цілому та окремих радикальних груп [10]. Під «демократичною модернізацією» в українській політичній дійсності можна розуміти різні явища — від впровадження передових технологічних інновацій до процесу переходу країни в сучасний стан, який передбачає запозичення або створення базових інститутів за західним зразком. У межах цього дискурсу «вестернізація» є невід'ємною частиною процесу модернізації. По суті, цей процес містить як соціально-економічну складову (індустріалізація, урбанізація, зростання рівня освіти, доходів і мобільності населення, зменшення нерівності), так і політичну — реалізацію політичних прав і громадянських свобод, децентралізацію і дійсний поділ влади, емансипацію національних меншин, удосконалення партійної й виборчої систем, вплив незалежних ЗМІ, чесну електоральну конкуренцію тощо.

Втім інституціоналізація демократичних цінностей не передбачає їх одновимірного бачення усіма членами соціуму, специфіка людської свідомості не може забезпечити ідентичне для всіх сприйняття принципів демократії, а прагнення політичної ідентичності — прямий шлях до суспільної стагнації чи, навіть, диктатури. На думку О. В. Скрипнюка, в ефективних демократіях між соціальною, правовою державою та громадянським суспільством виникає

«позитивний баланс стримування» [11, с. 429], коли держава перебуває під пильним наглядом соціуму, що має можливість діяти в межах чинного законодавства.

Слід визнати, що суспільні очікування в транзитивних, постсоціалістичних країнах (до яких належить Україна), пов'язані з крахом тоталітаризму і швидкою соціально-політичною трансформацією, виявилися дещо надмірно завищеними. Це змусило теоретиків «транзиту» уточнити позиції щодо розвитку «моделей» демократії перехідного періоду. В результаті процес демократизації було диференційовано на етапи, що мають власну логіку та специфіку: *перший* — вихід із авторитарного режиму (Д. Растоу, К. Поппер); *другий* — створення дійсного демократичного режиму (А. Пшеворські, Г. О'Доннел).

Перший етап — перехід до демократії (*transition*) — передбачає встановлення демократичного уряду і супроводжується формуванням інституціональних засад демократичної системи, що забезпечує змінюваність політичних лідерів шляхом демократичних процедур; але він не захищений від ризиків політичної «реставрації» колишньої системи влади. Другий етап — зміцнення (*consolidation*) демократичної системи — означає стійке утвердження демократії, ефективне функціонування цього режиму влади. Йдеться про укріплення демократії як суспільно-політичної системи, консолідацію більшості громадян навколо демократичних ідеалів, принципів і цінностей, активізацію громадянського суспільства, про дієвість механізму «зміни еліт», формування високої політичної культури суспільства.

Демократичний європейський вибір сучасної України, як вбачається, має ґрунтуватися на **комбінації** ліберальної та соціальної «моделей» демократії. Розбудова ефективної демократичної держави, удосконалення її функціонування пов'язане із наявністю *внутрішніх* політико-економічних, соціокультурних та *зовнішньополітичних* чинників. До політичних належать: стабільність політичної влади, стійке функціонування інститутів демократії (зокрема, політичних партій і рухів як важелів впливу на суспільно-політичні процеси), розвинене громадянське суспільство, впливові та незалежні ЗМІ, політичний плюралізм. Економічні чинники — це ринкова конкурентна економіка, плюралізм форм власності й бізнес-прорив, високий рівень економічного (зокрема, індустріального) розвитку, прогресивна урбанізація, розвиненість інфраструктури масових комунікацій. Соціальні умови передбачають соціальний плюралізм, відносно високий рівень добробуту громадян, згладжування соціальної нерівності, розосередження в суспільстві різних соціальних благ (декомпозиція соціальної нерівності), наявність численого і впливового середнього класу. Культурні чинники — це освіченість і культурна ідентичність населення, громадянський тип його політичної культури, сталість демократичних традицій. Особливістю духовно-релігійних умов є

наявність релігії, що не обмежує індивідуальну свободу, рівність, а дає установки на працьовитість, моральність, не фетишизує церковну ієрархію. Нарешті, сприятливий зовнішньополітичний фактор передбачає відсутність ризиків воєнної агресії, прямий вплив прикладів демократичних країн у сфері стабільних політичних, економічних, гуманітарних, культурно-інформаційних, військових й інших зносин дружнього характеру.

Україна майже за чверть століття незалежності здолала перший етап демократичної модернізації, але швидше не у форматі реалізації певної «моделі», а через спроби інституційної розбудови основ демократії: конституційне закріплення та апробації демократичних механізмів; спроби реформ і контрреформ у галузі політичного представництва, форм правління, державного управління, місцевого самоврядування (не завжди успішні). Втім ці зрушення дозволили сформувати лише «гібридний» демократичний режим; і при входженні у другу фазу демократизації перед країною актуалізувались такі завдання:

- закріпити ціннісні й соціально-психологічні засади демократії; розвинути суб'єктивний фактор демократичних перетворень і демократичні традиції;

- більш скоординовано здійснювати економічне та політико-правове реформування країни, щоб демократична модернізація національної державності набула поетапного характеру;

- долаючи корупцію, модернізувати й «оздоровити» систему державного управління від центру до регіонів, створивши можливість публічному менеджменту держави набути структурної легітимності;

- стимулювати інститути ринку та приватної власності, потужність середнього класу, де складаються «групи інтересів» і партії, які на демократичних засадах захищають автономію особистості від тотального державного втручання;

- сприяти емансипації та легалізації різноманітних громадських ініціатив, контролю соціуму над владою, демократичним практикам нових і сталих структур громадянського суспільства, особливо за допомогою реформи місцевого самоврядування;

- послабити гостроту протиборства еліт й інших політичних сил за владу; забезпечити «рекрутування» нової, демократичної політичної еліти, здатної до модераторства у процесі демократизації України;

- активізувати політичний вплив незалежних мас-медіа та експертно-наукового середовища, наближаючи українську демократію до меритократії.

Таким чином, процеси демократизації, поступово набуваючи характеру закономірної тенденції, стали властивими змісту політичної дійсності Укра-

їни. Але їх протікання є, безперечно, проблемним і кризовим, має соціально невпорядкований характер, поки слабо кероване з боку державних структур на фоні політичної боротьби із сепаратизмом та необхідності військового захисту цілісності й суверенітету країни від зовнішньої агресії. Тому прогресивна європейська «модель» соціально-ліберальної демократії може бути реалізована в державі Україна виключно шляхом збалансування і гармонізації розвитку об'єктивних і суб'єктивних чинників демократизації суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 1999. – Т. 2. – 744 с.
2. Цветков В. Демократія. Управління. Бюрократія / В. Цветков, В. Горбатенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 346 с.
3. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку / К. С. Гаджиев. – М. : Логос, 1997. – 540 с.; Даль Р. О демократии / Роберт Даль ; пер. с англ. А. С. Богдановского. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.; Цветков В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти : монографія / В. Цветков, І. Кресіна, А. Коваленко. – К. : Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 496 с.
4. The World Book Encyclopedia. Vol. 5. – P. 120–124.
5. Дай Т. Демократія для еліти. Введение в американскую политику / Т. Дай, Х. Зиглер ; пер. с англ. – М. : Юрид. лит., 1984. – 320 с.; Глухова А. В. Элиты в современных политических процессах (опыт сравнительного исследования) : монография / А. В. Глухова и др. – Воронеж : Науч. кн., 2009. – 177 с.; Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – 158 с.
6. Шумпетер Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия / Й. А. Шумпетер ; пер. с англ. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.
7. Нудненко Л. А. Теория демократии / Л. А. Нудненко. – М. : Юристь, 2001. – 96 с.
8. Основи демократії : посібник. – К. : Ай Бі, 2002. – 684 с.
9. Даль Р. Введение в экономическую демократию / Р. Даль ; пер. с англ. – М., 1991. – 126 с.
10. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс – традиция, 2004. – 480 с.
11. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2000. – 600 с.

ПРОБЛЕМА ВЫБОРА ЭФФЕКТИВНОЙ «МОДЕЛИ» ДЕМОКРАТИИ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРАКТИКАХ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

Герасина Л. Н.

Статья посвящена теоретико-праксеологическому анализу наиболее значимых «моделей» и концептов демократии, необходимых для политической модернизации Украины. Ибо в сверхсложных пост-революционных, военных условиях возникла необходимость глубокого отбора содержания и переоценки траектории демократического развития нашей страны, которое может быть наиболее эффективно реализовано в государственно созидательном процессе.

Ключевые слова: идентитарная, представительская, элитарная, либеральная, социальная «модели» демократии, демократические принципы, народовластие, политический плюрализм, парламентаризм, правовое социальное государство.

PROBLEM OF CHOICE OF EFFECTIVE «MODEL» OF DEMOCRACY IN STATE PRACTICES OF MODERN UKRAINE

Gerasina L. N.

The article is devoted to the theoretical-practical analysis of the most meaningful «models» and conceptions of democracy, necessary for political modernization of Ukraine. Because in difficult after-revolutionary, soldiery terms there was a necessity of deep selection of maintenance and overvalue of trajectory of democratic development sew on countries, which can be it is most effectively realized in a state creative process.

Democracy is a form of rule, offenses of life, purpose or ideal, political philosophy. It guarantees the representative office of interests of different task forces at acceptance of political decisions of, which promotes legitimacy of power and dirigibility of the political system on the whole. It topically a necessity deeper to revise conceptual principles of «models» of democracy of transitional period, specify them practical potential for introduction in state practices of modern Ukraine.

Most universal, to our opinion, there is interpretation of democracy in a political-legal aspect, as set procedure of public relations of, which determines the relations of the state, power and citizen, him legal position in society; to the order, to based on the certain system of values and dominating humanism world view. Democratic procedures are instrumental in moving of the most capable and energetic people toward power, promoting quality of political elite and his competitiveness. Wants stable development or evolutionary breach, it must Ukraine strategically combine as most of public pictures of democratic aims and prospects.

Modern science and state practices of the world countries knows different political-legal «models» democracies maintenance of which is based on certain theoretical concep-

tions: identical, representative, elite, liberal, social «models» of democracy. Sure progressive is a «model» of liberal democracy, where a democratic line-up is considered the attribute of the civilized society. The form of European democracy is given appears attractive enough for Ukraine, in fact in its basis lie are guarantees and defence of rights and individual freedoms, legal state, functional distributing of branches and levels of state power, ideological and political pluralism, autonomy of civil society from state interference, freedom of enterprise, inviolability of peculiar, limitation of domination of majority above a minority and others.

No less important value in Ukraine, which constitutionally fastened a course on the democratic legal state socially oriented, the «model» of social democracy, which proclaims priority of man as a main value of society and state acquires, foresees not only political equality of rights of citizens but also determines them the source of power, provides socially legal equality as guarantee of the use of rights for personality and to the sphere of policy, economy, spirituality. In the conditions of European political pluralism, due to social democracy a powerful middle class, which controls power, shuts out it superconcentration and surplus social stratification, was formed.

The processes of democratization purchased character of appropriate tendency in maintenance of political life of Ukraine, but these changes allowed for 25 years to form only «hybrid» democratic mode. In addition, their flowing objectively is a problem and crisis, has character of socially lacking amenities, and until now poorly guided from the side of state structures. At included in the new phase of democratization important tasks appeared before a country: to develop the human factor of democratic transformations and democratic traditions; more co-ordinated to carry out economic and political-legal reformation of country; overcoming a corruption, to modernize and «to renew», system of state administration from a center to the regions; to stimulate the institutes of market and peculiar, power of middle class; to weaken the sharpness of opposing of elites and other political forces for power; instrumental in control of society above power, to democratic practices of structures of civil society; and others like that.

In science under «democratic modernization» of political reality understand the different phenomena – from introduction of front-rank technological innovations to passing of country to the modern state, which foresees borrowing or creation of base institutes on a western standard. Appears us, that the democratic European choice of modern Ukraine, must be based on combination of liberal and social «models» of democracy, taking into account a presence and action of internal political, economic, social, cultural and foreign-policy factors. Therefore, the progressive European «model» of socially-liberal democracy can be realized in Ukraine exceptionally by balanced and harmonization of development of objective and subjective factors of democratization of society.

Key words: identical, representative, elite, liberal, social «models» of democracy, democratic principles, democracy, political pluralism, parliamentarism, legal social state.

УДК 324

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ: СУТНІСТЬ ТА РІЗНОВИДИ

Розкрито зміст поняття «виборчі технології», сучасні підходи до його інтерпретації. Здійснюється аналіз різновидів сучасних виборчих технологій на основі досвіду сучасної України. Зроблено висновок, що прикладна політологія, яка займається дослідженням, прогнозуванням конкретних політичних подій, надає можливість суб'єктам політичної діяльності за допомогою технологій досягати поставлених завдань.

Ключові слова: виборчі технології, електоральний процес, політичні вибори, політична культура, Україна.

Актуальність проблеми. Застосування у політичному процесі незалежної України демократичних виборів інститутів державної влади на конкурентній основі спонукає більшість суб'єктів політики, які беруть участь у змаганнях з приводу виборення владних посад, все більш професійно включатися у комунікації політичного маркетингу. Феномен виборчих технологій виникає як наслідок розвитку демократичного способу правління та належить до невід'ємного інструментарію народоправства.

Демократія як фундаментальна засада здійснення владарювання в суспільстві поступово стає нормою життя для всіх країн, які ідентифікують себе з цивілізованим, розвинутим світом. Політичні вибори — «привідний пас» демократії поступово перетворилися на загальновизнану, універсальну процедуру легітимізації державної влади. Головна суть політичних виборів не зводиться лише до самого голосування.

Ступінь розробленості наукової проблеми у літературі. У сучасній світовій науковій думці доведено, що тип політичних технологій, які використовуються в соціумі, характеризує характер і ступінь розвитку політичної підсистеми суспільства: більш досконалим, розвинутим типам політичної організації відповідають більш досконалі типи політичних технологій. Саме тому дослідження цієї проблеми є важливим для формування цілісної картини політичного світу нашої країни.

Розглядаючи ступінь розробленості нашої проблеми у науковій літературі, слід зробити таке зауваження: початкову дефініцію категорії «виборчі технології» заклали західні політологи, а потім це поняття активно експлуатують та вивчають російські та українські фахівці з політичної науки. Пер-

вісну теоретичну розробку поняття «виборчі технології» знаходимо у працях представників західної політичної науки, серед яких Ф. Арфін, С. Блек, Л. Босток, Є. Вятр, Д. Герген, Л. Гонсалес, Р. Даль, Д. Доті, Д. Істон, М. Крозьє, Х. Маккей, Дж. Мілль, Дж. Наполітан, Дж. Сарторі, Ж. Сегела, Ф. Сіетел, Х. Томас, С. Хантінгтон, Р. Хейвуд.

Виборчі технології в електоральному процесі транзитивних суспільств вивчають такі вітчизняні вчені, як: Н. Аржанов, О. Балакірева, О. Валевський, В. Бебик, А. Біденко, А. Зінченко, Ф. Ільясов, О. Кордун, Л. Кочубей, Р. Павленко, Н. Костенко, П. Кралюк, Ю. Краснокутська, М. Кузьменкова, А. Куртов, А. Купців та ін.

Виклад основних положень. Підготовка та проведення виборчої кампанії за умов демократичного або напівдемократичного режиму є доволі складним та багатостороннім заходом. Він включає в себе стратегічне планування та вибір стратегії електоральної кампанії, застосування різноманітних технологій політичної реклами, організаційні зусилля, пов'язані з реалізацією розробленої виборчої стратегії. Як правило, у науковій літературі розрізняють електоральну кампанію кандидатів на виборчі посади та політичних партій. Виходячи з цього, формулюють певну специфіку виборчих технологій. Проте основні методи проведення виборчих кампаній їх різноманітних суб'єктів та головні виборчі технології є тотожними та майже аналогічними.

Термін «технологія» походить від давньогрецьких слів *техно* — мистецтво, майстерність і *логос* — наука, знання, закон. У словниках поняття «технологія» трактують таким чином:

- 1) як сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чогось;
- 2) як сукупність способів обробки чи переробки матеріалів, виготовлення виробів, проведення виробничих операцій тощо [2, с. 1245];
- 3) як науку про переробку й обробку матеріалів, способи виготовлення продукції та сукупність прийомів, застосовуваних у різних видах діяльності [3, с. 268];
- 4) як будь-який засіб перетворення вихідних матеріалів, чи то будуть люди, інформація, чи фізичні матеріали, для одержання бажаної продукції чи послуг [4, с. 697];
- 5) сукупність прийомів, які використовують у певній справі [5, с. 411].

М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач виокремлюють поняття «технологія влади» (*technology of power*, від грец. *techne* — мистецтво, майстерність і *logos* — слово, навчання). Під цією категорією вчені розуміють сукупність, систему тих чи інших прийомів діяльності влади, розрахованої на досягнення (заданого, задуманого) результату. Різні технології влади включають прийоми як досягнення локального, короткострокового ефекту

(тут зазвичай говорять про тактику влади), так і одержання результату вирішального, великомасштабного, фундаментального, тривалого, стратегічного [6, с. 570].

Термін «виборча технологія» доволі часто застосовують політичні консультанти і політики, але він ще не отримав достатньої розробленості.

Технологією можуть назвати телевізійний ролик, телефонне опитування, розповсюдження листівок, і, нарешті, стратегічний план усієї електоральної кампанії. Одне з найбільш розгорнутих визначень виборчої технології подається в одному з довідників виборця: «Виборчі технології — система (сукупність) заздалегідь продуманих, намічених, тих, які використовуються (а також які вводяться інтуїтивно, спонтанно) заходів, кроків, планів, засобів, процедур, технічних, інформаційних засобів для успішного висунення кандидатів та їх обрання» [7, с. 304].

Т. Е. Грінберг пропонує розрізняти поняття «політичні технології» та «виборчі технології». При цьому російська дослідниця дає такі визначення вказаних категорій. Політичні технології — це система послідовних цілеспрямованих дій, орієнтованих на досягнення заданого політичного результату [8, с. 42]. Для виборчих технологій згаданий фахівець пропонує таку дефініцію: це сукупність прийомів та методів, спрямованих на оптимізацію досягнення стратегічних цілей виборчої кампанії [8, с. 43]. На відміну від багатьох інших дослідників М. Є. Кошелюк не схильний занадто ускладнювати проблему дефініцій, виокремлюючи поняття «політичний PR», який визначає як сферу політичної діяльності, пов'язану з організацією та управлінням політичними кампаніями. При цьому вчений зазначає, що «найбільш яскравими їх прототипами є передвиборчі кампанії, тому сьогодні між політичним PR і так званими виборчими технологіями зазвичай ставлять знак рівності» [9, с. 10].

Цікавий підхід до визначення феномену виборчих технологій знаходимо у російського фахівця М. В. Гришина, який використовує ресурсну парадигму до розкриття виборчого процесу. Він зазначає, що об'єктивно домінує над іншими електорально-технологічний ресурс, адже всі виборчі технології спрямовані на ухвалення виборцем рішення голосувати за даного кандидата; виборці стають безпосередніми учасниками процесу використання технологій [11, с. 25]. Доволі плідну, комплексну дефініцію поняття «виборча технологія» подає Л. Кочубей, зазначаючи, що виборчі технології — це мистецтво вивчення електоральної мотивації, вироблення механізмів, які базуються на певних психологічних підходах за умови, коли першочерговим є не «що», а «як» здійснити, як вдало побудувати виборчу кампанію, вплинути на виборця.

Виборчі технології — це, безумовно, технології політико-психологічні. Вони базуються на комплексному науковому підході з урахуванням досягнень низки наукових дисциплін, насамперед — політології, соціології, економіки, психології, політичних PR тощо [9].

Як зазначає М. Є. Кошелюк, останнім часом ми спостерігаємо становлення виборчих технологій нового порядку. Технології попереднього покоління мали справу головним чином з управлінням сприйняття інформації, яка надходить виборцям. Сьогодні мова фактично йде про формування метатехнологій, Електорат Політичні сили (кадидати) Медіа-технології Виборчі технології Ідеологія Комунікаційні технології, пов'язаних уже з управлінням соціальними процесами.

За такого підходу політичний PR перестає бути простою сукупністю процедурних технологій, він набуває статусу «комуникативного менеджменту» як управління масовими соціальними комунікаціями [9, с. 8–9].

Це вказує на розширення перспективи застосування комуникативної концепції виборчого PR у подальшому, адже змінюється сама природа технологій роботи з електоратом у бік становлення партнерських стосунків між політиками-управлінцями та їхніми підлеглими, які делегують їм владні повноваження через процедуру регулярних політичних виборів.

Зі становленням інформаційного суспільства сучасні дослідники, зокрема Т. Е. Грінберг, все більше пов'язують розвиток виборчих технологій з розвитком медіа-ринку та Інтегрованих маркетингових комунікацій (ІМК), які передбачають комплексне використання для вирішення маркетингових завдань реклами, паблік рилейшнз, просування продаж, прямого маркетингу, мерчендайзингу, Інтернет-технологій, ініціювання єдиної багатоканальної синхронізованої комунікації.

Так, у ролі технології виступили ініціативи учасників виборчих перегонів щодо підвищення виплат при народженні дитини. Зокрема, «НУНС» заявляв про збільшення з 2008 р. допомоги при народженні першої дитини до 12 тис. грн, другої — до 15 тис. грн і кожної наступної — до 25 тис. грн; БЮТ обіцяв при народженні першої дитини — 12240 грн, другої — 25 тис. грн і третьої — 50 тис. грн; Партія регіонів переконувала, що з 2008 р. родина на першу народжену дитину отримає 11,7 тис. грн, на другу — 25 тис. грн, на третю та кожну наступну дитину — по 50 тис. грн. Технології, які політичні сили застосовували під час виборчої кампанії 2007 р., мали на меті заручитися підтримкою виборців, які вже підтримували їх на попередніх виборах. Наявність механізмів протистояння виборчим технологіям, за допомогою яких здійснюється маніпулятивний вплив та тиск на електорат є запорукою досягнення раціонального голосування і, відповідно, уникнення управління громадською думкою.

Із позиції виконуваних функцій політичні технології необхідно поділити на три групи: технології політичної діяльності (технології влади; технології політичного управління; технології державного управління; технології прийняття політичних рішень; технології політичного лідерства; технології політичного конструювання (політична інженерія); технології політичних конфліктів; технології політичних реформ; антикризові політичні технології; технології тоталітарного панування; технології демократії; технології захисту прав людини), технології політичного аналізу (технології політичних досліджень; технології політичного прогнозування; технології політичного планування; технології політичного моделювання; технології аналізу політичних ризиків), технології політичних комунікацій (PR-технології; виборчі технології; технології політичної реклами; технології політичного впливу і маніпулювання; технології формування політичного іміджу; технології міжнародних політичних комунікацій).

Також існують «сірі» технології, які не передбачають прямого порушення закону, але вступають у суперечність із нормами суспільної моралі та прийнятими способами ведення політичної (особливо — виборчої) кампанії. Наприклад, присутність на мітингу якого-небудь політика групи його противників з транспарантами, листівками та іншими матеріалами опозиційного до нього змісту. З одного боку, такого роду діяльність не є порушенням закону (якщо тільки матеріали не містять наклепу на адресу політика, а самі його супротивники не порушують громадського порядку), з другого — громадськість звичайно засуджує такі дії, вважаючи їх порушенням неписаних правил публічних відносин політиків.

Карусель — метод фальсифікації виборів. Суть технології: один з виборців виносить із дільниці свій незаповнений бюлетень і віддає його старшому виконавцеві групи. Далі на цьому бюлетені ставиться позначка «за» потрібного кандидата і в такому вигляді бюлетень видається наступному з учасників «каруселі». Цей учасник, прийшовши на дільницю, ховає до кишені виданий чистий бюлетень, а в урну кидає бюлетень із відповідною позначкою. Незаповнений бюлетень після виходу з дільниці видається старшому по групі, і далі «карусель» прокручується необмежену кількість разів.

«Білими» технологіями називаються ті, які входять у неофіційний «реєстр» «дозволених» та не суперечать закону. Переважно це найпростіші та природні технології: розклеювання інформаційних листівок, зустрічі з виборцями і та ін.

Висновок. Із зазначеного вище можна зробити висновок, що сукупність світових політичних технологій є дуже багатоманітною, але на вітчизняному політичному ринку представлена лише їхня мала сукупність, що не потребує високого рівня фахівців-виконавців, оскільки досить сумною

тенденцією є недовіра до власне вітчизняних політологів та політтехнологів. У політичному світі країни домінує традиція найму закордонних фахівців, що хоча й є більш досвідченими, ніж українські, але у багатьох випадках не знають, а тому й не відчують вітчизняної специфіки. Це призводить до того, що в Україні розвивається лише теоретична галузь політичних наук, тоді як прикладна перебуває у порочному колі — теперішні фахівці майже не мають власне практичного досвіду масштабного застосування своїх знань та навичок, і, тому, не можуть їх відшліфувати, доробляти та створювати нові концептуальні напрями, що враховують специфіку вітчизняних соціально-політичних взаємодій. У результаті цього, навчаючи своїх спадкоємців, вони передають більш теоретичні, ніж практичні знання про політичну сферу, призводячи до поступової втрати небагатьох напрацьованих знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасний виборчий PR : навч. посіб. / В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, В. М. Іванов, М. В. Кінах. – Сєверодонецьк : ЕВРІКА, 2001. – 480 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1356 с.
3. Короткий тлумачний словник української мови / уклад. Д. Гринчишин, Л. Гумецька, В. Карпова та ін. – К. : Рад. шк., 1978. – 377 с.
4. Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури : пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. Л. И. Евенко. – М. : Дело, 2000. – 697 с.
5. Семотюк О. П. Сучасний словник іноземних слів / О. П. Семотюк. – Х. : Веста : Ранок, 2007. – 464 с.
6. Обушний М. І. Політологія : довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач. – К. : Довіра, 2004. – 599 с.
7. Халипов В. Ф. Выборы и власть: Словарь-справочник избирателя / В. Ф. Халипов, Е. В. Халипова, А. Н. Шишкин. – М. : Совершенство, 1993. – 345 с.
8. Гринберг Т. Э. Политические технологии: ПР и реклама / Т. Э. Гринберг. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 317 с.
9. Кошелюк М. Е. Технологии политических выборов / М. Е. Кошелюк. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2004. – 239 с.
10. Політологія / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Вид. центр «Академія», 2001. – 528 с.
11. Гришин Н. В. Основы проведения избирательных кампаний / Н. В. Гришин. – М. : РИП-холдинг, 2003. – 184 с.
12. Кочубей Л. Категоріальне осмислення виборчих процесів // Політичний менеджмент [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=29&c=448>.

ИЗБИРАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ: СУЩНОСТЬ И ВИДЫ

Полищук И. А.

Раскрыто содержание понятия «избирательные технологии», современные подходы к его интерпретации. Осуществлен анализ разновидностей современных избирательных технологий на основе опыта современной Украины. Сделан вывод, что прикладная политология, которая занимается исследованием, прогнозированием конкретных политических событий, предоставляет возможности субъектам политической деятельности с помощью технологий достигать поставленных задач.

Ключевые слова: избирательные технологии, электоральный процесс, политические выборы, политическая культура, Украина.

ELECTION TECHNOLOGIES: NATURE AND VARIETY

Polishchuk I. O.

The article deals with the concept of «election technologies», new approaches to its interpretation. The analysis of the varieties of modern polling technology, based on the experience of modern Ukraine. It is concluded that the applied political science that deals with the study, the prediction of specific political events provides opportunities for political actors using technology to achieve their goals.

In the article concluded that a set of global political technologies are very diverse, but the domestic political market represented only had their set that does not require high-level experts performers as rather sad trend is distrust of their own domestic political analysts and political strategists. In a political world dominated country tradition of hiring foreign experts that although there are more experienced than Ukrainian, but in many cases do not know, and therefore do not feel the national specifics.

Key words: election technologies, the electoral process, political elections, political culture, Ukraine.

УДК 321(477):316.334.3

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

КОРУПЦІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЕСТРУКТИВНОСТІ ВЛАДИ

Розглянуто корупцію в умовах сучасного розвитку української держави як джерело деструктивності влади. Проаналізовано наслідки злочинної діяльності корум-

пованих державних чиновників, визначені проблеми, що гальмують антикорупційну політику в Україні. Ведеться пошук шляхів попередження і протидії негативного впливу корупції на владу.

Ключові слова: корупція, деструктивність влади, правовий цинізм, правовий нігілізм, конформізм, непотизм.

Актуальність проблеми. Корупція, як хронічна хвороба, супроводжує людство майже весь час його існування, деформуючи основні соціальні процеси, які відбуваються в державі та суспільстві, руйнуючи цивілізовані соціальні регулятори поведінки людей. Чим слабший суспільний організм, тим глибше проникає ця соціальна аномалія в усі сфери життєдіяльності держави, завдаючи шкоди її нормальному функціонуванню. Державний апарат живе за своїми неписаними правилами, в той час як дезорієнтоване, деморалізоване суспільство повинно жити за законами, що призводять до дискредитації права як основного інструмента регулювання життя держави і суспільства.

Руйнівна дія корупції призводить до падіння престижу й авторитету влади на всіх рівнях, деформації моральних основ суспільства, зниження поваги громадян до закону, втрати соціальної солідарності, поширення в соціумі настроїв політичної апатії й цинізму, правового нігілізму та індиферентності, зростання рівня злочинності. Зрощування корумпованої частини державних службовців із тіньовими кримінальними колами становить безпосередню загрозу національній безпеці й конституційному ладу, веде до зменшення потенціалу інститутів громадянського суспільства, порушення прав людини, дискредитує державу на міжнародному рівні. Тому кожна держава намагається знизити рівень цієї соціальної патології, унеможливити корупційне зловживання владою, що вражає і призводить до незворотних змін в усіх сферах суспільного життя.

У наш час корупція стала одним із основних джерел деструктивності влади, наслідки діяльності якої можуть бути трагічними для функціонування політичної системи суспільства та життя людей. Тому серед питань, що потребують розгляду, зважаючи на її суспільну значимість, актуалізується проблема дослідження сучасного стану корупції та руйнівного впливу цього соціального явища на владу.

Аналіз останніх джерел і публікацій показав, що корупцію, як багатовекторне явище, досліджують фахівці різних галузей науки, які пропонують бачення суті цього негативного явища, привносять своє розуміння у процес вивчення природи і особливостей корупції у різних сферах життєдіяльності суспільства, пропонують шляхи протидії корупційним проявам у системі влади.

Вагомий внесок у вивчення корупції зробили численні зарубіжні дослідники, зокрема, Р. Андерсон, І. Амундсен, Е. Браун, Б. Волженкін, Д. Делла Порта, А. Дрейер, Д. Кауфман, Р. Клітгаард, А. Куракін, Д. Ледерман, В. Міллер, Дж. Най, М. Олсон, С. Дж. Пундей, С. Роуз-Аккерман, Д. Трейсман, К. Феофанов, В. Шинкевич, А. Шлейфер та багато інших, які вели розробку основних наукових підходів до вивчення корупції, зробили аналіз форм і проявів даного негативного соціального явища, яке виступає джерелом політичних, економічних, соціальних та духовних ризиків для суспільства в різних країнах світу та висвітлили досвід удосконалення системи протидії корупції, в тому числі, і в органах державної влади.

Вітчизняні вчені Л. Аркуша, Л. Багрій-Шаматов, В. Гвоздецький, В. Деріга, О. Дульський, В. Журавський, М. Камлик, М. Кармазіна, Я. Кашуба, О. Маркєєва, М. Мельник, М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький, О. Прохоренко, І. Різак, Є. Скулиш, С. Стеценко, О. Фрадинський та ін. порушують у своїх працях питання сутності, причин та наслідків корупції [див.: 1, 2, 3, 4], досліджують політичний, економічний, соціальний, правовий, моральні та інші аспекти цього соціального феномену [див.: 5, 6, 7, 8, 9], вивчають стан і тенденції корупційних явищ в Україні [див.: 10, 11, 12, 13], аналізують іноземний досвід з організації та здійснення протидії корупційним тенденціям [див.: 14, 15, 16], ведуть пошук шляхів боротьби з корупцією [див.: 17, 18, 19, 20, 21].

Проте стан наукової розробки проблеми впливу корупції на деструктивність влади, руйнівна діяльність якої несе реальну загрозу верховенству закону, демократії та правам людини, а також стабільності демократичних інститутів і моральних підвалин суспільства в цілому визначається недостатнім. Тому *метою* статті є визначення стану корупції в сучасній Україні та пошук шляхів попередження і протидії її негативного впливу на владу.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах тотальної та всеосяжної корупції в Україні, що загрожує суспільному розвитку та проведенню ефективних демократичних перетворень, підриває законність у політичній системі та знищує довіру громадян до уряду та політикуму, спричиняючи поширення неповаги до державних інституцій і цинізму з боку громадян щодо політичного життя, влада намагається активізувати роботу, спрямовану на боротьбу з корупцією (від лат. *corruptio* — псування, розбещування, підкуп, хабар) — складним соціальним (за своєю суттю асоціальним, аморальним і протиправним) явищем, що виникає в процесі реалізації владних відносин уповноваженими на це особами, які використовують надану їм владу для задоволення особистих інтересів (інтересів третіх осіб), а також для створення умов здійснення корупційних дій, приховування цих дій та сприяння їм. Проте на шляху антикорупційної діяльності влади стають брак

політичної волі для здійснення відповідних заходів та відверте блокування правоохоронними органами та судами будь-яких зусиль держуправлінців у бік реалізації антикорупційної політики, недостатній контроль з боку міжнародних партнерів та майже його відсутність з боку суспільства.

Будучи породженням усієї системи суспільних відносин, корупція пронизує різноманітні сфери суспільного життя, деформує людські стосунки і соціальні цінності, порушує нормальний порядок речей у суспільстві, що призводить врешті-решт до «корозії» влади, тобто її роз'єднання й руйнування [2, с. 11], деструктивний вплив якої призводить до деформації функцій державних органів, їх безсилля й атрофії, втрати керованості не тільки в державі, а й у суспільстві [22, с. 466–467].

В умовах гострих соціально-економічних і політичних проблем, що накопичувалися десятиліттями та майже не вирішувалися в нашій країні, відсутності або обмеженої інформації про розкриття корупційних дій чиновників усіх рангів та покарання за це посадових осіб та депутатів різних рівнів (від Верховної Ради до сільради найвіддаленішого від центру села), суддів і прокурорів, вищих чинів правоохоронних органів та інших можновладців, суспільні цінності відійшли на другий план. Люди звикли до корупції, яка набула масового характеру і сприймають це негативне явище як «норму життя», що витісняє правові, етично-моральні відносини в соціумі та стає звичайним правилом поведінки для значної частини населення нашої країни. Переважна більшість громадян змушена при прийнятті тих або інших рішень керуватися не правовими й моральними нормами, а винятково міркуваннями особистої вигоди. Найчастіше це відбувається тоді, коли якісь життєві обставини приводять людину до державного органу і вона наштотується там на бюрократичні процедури та безпідставні відмови, в тому числі, відмову від суду на захист свого дійсного або припустимого нею права.

Корумповані правлячі кола, ховаючи за правовою демагогією (особливо під час виборів або політичних телешоу) свою нездатність досягнути і сформулювати стратегію ефективних антикорупційних заходів за активної участі тих громадян, які зацікавлені у подоланні корупції в Україні, демонструють неповажне ставлення до сили закону. Корисливо використовуючи правові засоби (норми права, нормативно-правові та правозастосовні акти, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, акти правореалізації та ін.) за допомогою яких здійснюється правовий вплив на свідомість та поведінку людей, представники «правлячої касты» спотворюють «форми та зміст правових установок, навичок і звичок» [23, с. 218–219]. У результаті відвертого правового цинізму влади, яка, не соромлячись, демонструє зневажливе, зухвале ставлення до загальноприйнятих норм моралі, етики, до

будь-чого, що користується загальним визнанням, повагою тощо — відбувається деформація свідомості соціуму, у громадян зникає повага до права, люди починають свідомо ігнорувати вимоги закону, цінності права, зневажливо ставитися до правових принципів і традицій, що породжує правопорушення, у тому числі, кримінального характеру.

Значна частина населення вважає, що законодавство створюється не для людини, а для обслуговування влади, а право сприймає як таке, що відповідає інтересам владних структур. У результаті відбувається роздвоєння особистості — особа розуміє значення й зміст суспільних цінностей і правових норм, але діє всупереч їм, під тиском неписаних правил, характерних для корупційних практик. У соціумі поширюється правовий нігілізм (від лат. *nihil* — ніщо) та повсюдно відтворюються юридико-нігілістичні упередження, в уявленнях людей закріплюється орієнтація на протиправну поведінку та вчинки. Високий рівень правового нігілізму в Україні наочно характеризує настрій у суспільстві, відображає відношення його громадян до закону і до структур влади та вказує на високий рівень корумпованості суспільства. Навіть незважаючи на заяви про ненависть до хабарників, громадяни демонструють розуміння мотивів здирників, і часто схильні бачити потенційного хабарника в будь-кому, вважаючи, що ті, хто хабарів не бере, просто не мають такої можливості [24].

Населення пристосовується до корупційного середовища, пасивно ухваляючи існуючий порядок, слідуючи безпринципно і некритично думці та досвіду більшості щодо корупційних відносин у суспільстві. В суспільстві затверджується ще одна з форм проявів деформації правосвідомості — конформізм (від пізньолат. *conformis* — подібний, схожий), який представляє собою зовнішню угоду із загальноприйнятим порядком, оскільки внутрішньо індивід може залишатися не згодним із ним. Таким чином, корупція стає своєрідним способом мислення, який обумовлює спосіб життя. Поступово перетворюючись із соціальної аномалії, за якої руйнуються моральні цінності суспільства, поступаючись прагматичним інтересам, позбавляючи людей порядності та посилюючи їх надлишкове прагнення до матеріальної вигоди, як правило, корупція стає не тільки звичним способом вирішення життєвих проблем, а й нормою функціонування влади і способом життя значної частини членів суспільства [2, с. 18].

У свідомості більшості українських громадян корупція асоціюється зі швидким та відносно простим вирішенням проблем, переважно за рахунок хабарів посадовим особам нижчих ланок управління державою, які зловживають службовим становищем, використовуючи його з метою незаконного отримання прибутку або в інших корисливих цілях, тому корупційні зло-

чини не сприймаються як такі, що завдають шкоди державі. Тим більше, що майже три чверті українців хоча б одного разу давали гроші або подарунки для вирішення своїх проблем [25] (у закладах охорони здоров'я, освіти, ДАІ, у суді та інших державних установах). Тому чесний чиновник, з яким неможливо встановити корупційні стосунки, часто не влаштовує ні населення в цілому, ні підприємців, як його найбільш активну частину [26].

Корупційне середовище, що сформувалося в Україні за багато років в умовах правового нігілізму та юридичної невихованості, стало джерелом суспільної байдужості до корупційних проявів, моральної деградації частини населення та пристосування його до життя за принципом «моя хата скраю». Часте спостереження через засоби масової інформації та Інтернет за «красивим» життям державних службовців не за статками, при збереженні ними права на контроль за розподілом ресурсів, участі в приватизації державних підприємств та земель, в тому числі, у заповідних зонах, вигідних державних замовлень та кредитів, безкарність очевидних зловживань посадовцями владними повноваженнями та особистий досвід пересічних громадян у розв'язанні важливих проблем корупційними методами, затвердили в масовій свідомості стереотипи толерантності щодо корупції та злочинності, пов'язаної з нею. Мабуть, тому, через рік після Майдану, Україна залишається серед найбільш корумпованих країн світу, займаючи 142 місце зі 175, про що свідчать дослідження неурядової міжнародної організації по боротьбі з корупцією та дослідженню рівня корупції по всьому світу Transparency International [27].

Розмитість моральних орієнтирів у населення та байдужість чиновників до проблеми корупції, бо більшість з них належать до одного клану, в якому «рука руку миє» і все робиться для себе, а не для держави і людей, надмірний вплив великого бізнесу на владу, недосконалість законодавчої бази та системи судоустрою, погана робота контролюючих та правоохоронних органів, неоперативність владних структур у запобіганні та неефективності протидії корупції, недостатній рівень політико-правової та економічної культури значної частини громадян, низька активність громадських організацій та потенціал інститутів громадянського суспільства в антикорупційній політиці держави стали потужним підґрунтям для посилення деструктивності влади (від лат. *destructio* — ламати, руйнувати), тобто таких її дій та політичних рішень (закріплених у нормативних актах), що призводять до гальмування демократичного розвитку країни та становлення інститутів громадянського суспільства, стримують активну політичну участь громадян у житті держави, зазіхають на їх права і свободи, не дають можливості державі стати дійсно правовою, соціальною, такою, що турбується про інтереси

своїх громадян і прагне до покращення їхнього життя [28, с. 380], перешкоджають прогресивному, поступальному розвитку суспільства, що являє собою серйозну загрозу інтересам національної безпеки країни.

Корупція вигідна владі тим, що за допомогою корупційних дій вона намагається збагатитися і здобути політичні та економічні дивіденди. Отже, корупція як багатовекторне явище має виразне політичне забарвлення: з одного боку, вона є продуктом діяльності влади, а з другого — безпосередньо впливає на формування та функціонування владних інститутів, значною мірою визначає саму сутність публічної влади [8, с. 67].

Незважаючи на «зміну фасаду», Україна продовжує тупцювати на місці, бо боротьбу з корупцією треба починати з керівництва державою, а корупція в державних органах залишилася незмінною. Про це свідчить результат анонімного соціологічного дослідження «Рівень сприйняття корупції бізнесом», проведеного в лютому-березні 2015 р. Опитані (2741 керівник українського бізнесу) вказали на те, що від корупції страждають такі галузі економіки, як сільське господарство, промисловість, транспорт і зв'язок. А найбільш корумпованими державними органами представники бізнесу назвали податкову службу (25%); Агентство земельних ресурсів (7,1%); Державну автомобільну інспекцію (5,1%); митницю (4%); Міністерство внутрішніх справ (4%); обласні адміністрації (3,7%); прокуратуру (3,3%); міліцію (3,2%); санітарно-епідеміологічну службу (2,9%); Державну реєстраційну службу (2,8%); суди (2,8%); пожежну службу (2,5%); медичні заклади (1,7%); Державну архітектурно-будівельну інспекцію (1,6%); міськвиконкоми (1,4%) [29]. При цьому більшість підприємців, як і всі інші професійні групи населення нашої країни, просто не уявляють будь-яку діяльність без підкупу когось і схильні платити додаткові гроші, якщо від них цього вимагають, бо, отже, не чинять опору здирництву.

Як зауважила Хілларі Клінтон, «корупція — це політична воля. Якщо влада корумпована від початку до кінця, вона робить вигляд, що в країні все нормально. Якщо чиновники переконуються, що є політична воля і санкції, що покарання неминуче піде, то перестануть займатися корупцією. А зараз корупція повсюди, тому що безкарна». Деструктивна діяльність корумпованих державних чиновників, які нездатні налагодити діяльність органів державної влади задля забезпечення сталого та ефективного розвитку країни веде до реального протиставлення конституційного та суспільного ладу, зниження функціонування держави, безпосередньо протидіє її інтересам у різних сферах діяльності, створює соціальну напруженість та економічні колізії, сприяє поширенню нелегітимних видів соціальних практик і організованої злочинності, а в ряді випадків загрожує національній безпеці держави.

Деструктивність влади, яка спирається на корупційне підґрунтя, проявляється в тому, що певні посадові особи зловживають державною владою для одержання будь-яких незаконних вигод для себе чи інших осіб, пов'язаних із проходженням державної служби. Одні владні суб'єкти прагнуть до розширення своїх функцій, задовольняючи честолюбні замисли, насолоджуючись можливістю повелівати, контролювати поведінку людей, інші — до збагачення, бо влада, як ніщо, легко перетворюється у власність.

Із часів отримання Україною незалежності, коли в нашій країні розпочався новий оберт корупції, але вже в «особливо великих розмірах», корупційна діяльність здійснювалася у формі так званого «даху» чи «годівниці». Будь-яка комерційна структура повинна була мати свою людину в державних органах [30, с. 53]. А хто може бути своєю людиною в органах влади? Безумовно, родичі (чоловік або дружина, брати, сестри, діти, племінники) або близькі люди (куми, свати, зяті, невістки), з ким можна без зайвих переживань плести корупційне павутиння, використовуючи своє службове становище. Так, нормою в українській політиці затвердився непотизм (від лат. *nepos* — «рід» або *nepotis* — «онук», «нащадок», «племінник», від. фр. *le népotisme* — «сімейність», «кумівство»), тобто працевлаштування на державну службу своїх родичів та близьких незалежно від їх професійних здібностей. Наприклад, за часів президентства Януковича, після призначення Ганни Герман до адміністрації президента, її син Микола Коровіцин став заступником міністра з надзвичайних ситуацій, робочий стаж якого до цього обмежувався посадою помічника та водія своєї матері. А чоловік Ганни Герман — Сергій був переведений з дипломатичної служби на посаду одного з керівників департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення СБУ [31].

Не може не хвилювати і те, що практика кумівства залишається в Україні і за нової влади, бо одним із основних критеріїв для призначення на ключові державні та політичні посади залишається наявність родинних чи інших близьких зв'язків, спільних бізнес-інтересів, лобістської діяльності чи протекції у владних колах [32]. Сучасний перелік родинних кланів на державній службі вражає. Коли Віталій Ярема очолив Генеральну прокуратуру, його 26-річний син Валерій — психолог за освітою, очолив департамент у Держреєстрслужбі. Хоча батько та син працюють в різних структурах, бентежить те, що держслужбовцем такого високого рангу син високопосадовця став у такий короткий термін. У Європі на це претенденту потрібні роки чи навіть десятиліття, навіть якщо він і надзвичайно здібний. Такий швидкий кар'єрний ліфт для дітей окремих високопосадовців свідчить про те, що нинішній закон про державну службу в Україні не працює [33].

Політична еліта України сприймає державу як велику корпорацію, займаючись переважно розподілом важелів державної влади і перерозподілом сегментів бюджету. Для корумпованих представників влади, яким притаманний спрощений погляд на владу, на її сутність і суспільне призначення, на власне службове становище, яке розглядається як засіб задоволення особистих інтересів, управління державою суттєво віддаляється від демократичних принципів і значно спрощується. Чим глибше проникає корупція в органи державної влади, тим вища ймовірність у державі політичних, економічних та соціальних ризиків, тобто всіляких проявів деструктивності влади. Отже, на найвищому державному рівні існують всі передумови для прояву корупції.

З одного боку, зрощування державного апарату з підприємницькими і комерційними структурами ведуть до формування їхніх ділових відносин поза межами правового поля. З другого боку, проникнення у владні та управлінські структури організованої злочинності посилюють залежність законодавчої та управлінської діяльності від вузькогрупових, корпоративних інтересів певних злочинних кіл і стає постійним джерелом деструктивності влади. При цьому зв'язок між корумпованими державними службовцями та організованими злочинними групами здійснюється через відносини, пов'язані з видачею різноманітних квот, ліцензій, дозволів, кредитів, земельних ділянок, субсидій, прийняттям вигідних нормативних актів та інших складових нелегального бізнесу. Прибутки від нелегального бізнесу, отримані в основному за рахунок ухилення від сплати податків, нерідко під прикриттям і сприянням корумпованих податкових чиновників або шляхом створення численних фірм-супутників, фірм-одноенок для «прокручування» величезних грошових операцій злочинні групи використовують для оплати послуг держчиновників, підкупу працівників правоохоронних і контролюючих органів, суддів, прокурорів, чиновників, політиків, у тому числі, шляхом включення їх родичів, близьких у свої структури, а у кінцевому результаті у систему розподілу доходів від нелегального бізнесу. Державні чиновники, нехтуючи своїми функціональними обов'язками, займаються комерційною діяльністю для одержання особистого чи корпоративного прибутку. Використовуючи своє службове становище, вони займаються «перекачуванням» державних коштів та матеріальних цінностей у комерційні структури і переведенням грошей у готівку; наданням пільг для своєї корпоративної групи (політичної, національної, кланової та ін.) із відтягненням державних ресурсів; здійснюють вплив на засоби масової інформації для здобуття особистої та корпоративної вигоди; лобіюють нормативні акти в інтересах певних угруповань тощо.

Деструктивність влади, отриманої в корупційний спосіб, особливо проявляється в періоди формування органів державної влади та інших політичних структур держави під час виборів, участь у яких потребує великих грошей та зв'язків. Виборчі кампанії в Україні супроводжувалися такими корупційними методами, як нелегальне фінансування політичних партій та виборчих кампаній; підкуп виборців (обладнання доріг, ремонти під'їздів та дахів будинків, побудова дитячих та спортивних майданчиків, роздача пенсіонерам невеликих презентів), членів виборчих комісій, представників влади; «купівля-продаж» депутатських мандатів шляхом оплачування «прохідних» місць у виборчих списках партій (блоків); службові зловживання під час агітації; фальсифікація результатів виборів [8, с. 68]; купівля ефірного часу в ЗМІ, діяльність штабів, організація масових мітингів та грандіозних програм соціальної допомоги для бідних. Доки немає відповіді на запитання: яким чином кандидат у народні депутати витрачає на виборчу кампанію в десятки, а то і в сотні разів більше тільки на рекламу, на газифікацію населених пунктів виборців, на обладнання навчальних закладів комп'ютерною технікою тощо. У більшості розвинених демократичних країн це розглядають як корупцію, оскільки пов'язується з підкупом виборців [19, с. 164].

Корупція як постійне джерело деструктивності влади є симптомом того, що в системі державного управління існують серйозні дефекти. Відірвана від потреб суспільства та нездатна проводити зрілу й відповідальну політику, яка б виходила насамперед з національних інтересів країни корумпована влада призводить до занепаду суспільства або його елементів, загибелі людей, нічим не виправданих витрат, тим більше вести реальну боротьбу з корупцією. Хто ж буде пиляти сук, на якому сидить, та руйнувати фактори, що живлять та породжують корупцію?! Зокрема, правоохоронці сотнями та тисячами склали протоколи про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією, а особи, на яких накладались адміністративні стягнення, в більшості випадків продовжували після сплати відповідного штрафу працювати в тих самих органах державної влади на тих самих посадах [34].

До останнього часу влада лише імітувала боротьбу з корупцією, маскуючи винайдені нею ж самою корупційні моделі (взаємозаліки, повернення ПДВ з бюджету поза безкрайньою чергою, реалізація конфіскацій і податкових застав, а також приватизація «збанкрутілих» підприємств, затвердження рішень у центрі і на місцях щодо різних преференцій і виключень, створення різних фондів при державних структурах) [30, с. 54]. Будь-які надходження до бюджету ставали об'єктом різноманітних схем, метою яких

є «освоєння» цих коштів через непрозорі тендери, рефінансування банків, які належать тим, хто має ефективне лобі у владі, списання боргів підприємствам, що належать тим же «акціонерам» парламенту, Кабміну, наближеним до президента, прем'єра, міністрів, депутатів та чиновників високого рангу, дотації, які використовуються зовсім не для забезпечення потреб регіонів, галузей чи підприємств, котрим офіційно спрямовуються [35]. Як результат, державні ресурси, що знаходяться під контролем чиновників або під контролем членів їх сімей розподіляються не за призначенням та осідають на рахунках можновладців. Можливість отримання незаконних фінансових пільг сприяла формуванню корупційних мереж та перетворенню корупції в системне явище в українській державі. Корумпованість влади призвела до зміни її сутності в бік деструктивності, знизила рівень легітимності як всередині держави, так і на міжнародній арені, порушила принципи її формування і функціонування, демократичні засади суспільства і держави, загалом підірвало політичну систему.

Сьогодні, коли в Україну із західних держав ідуть грошові потоки, як офіційна допомога на цілі розвитку, у країн-донорів є занепокоєння, що виділені нам кошти можуть просто провалитися у чорну дірку. Не дарма авторитетний американський дипломат Джон Гербст, экс-посол США в Україні та нинішній голова Євразійського центру Атлантичної ради США майже прямим текстом звинуватив українських Президента і прем'єра в корупції, підкресливши, що «у списку корупціонерів є ті особи, які дуже гарно вміють говорити “мовою реформ” із країнами Заходу... і так чи інакше залишатися недоторканою особою та процвітати». Д. Гербст дав зрозуміти, що Штати усвідомлюють, з ким мають справу, але не збираються капітулювати перед корумпованими лідерами України, наголошуючи на тому, що «...Шлях до кращого майбутнього буде нелегким і тернистим, і вам ще потрібно очистити верхівку від тих лідерів, які неправильно розуміють ситуацію. Або навіть кращий варіант: переконати їх, що це в їхніх інтересах — робити все так, як слід» [36].

Демонструючи намір вийти з «клубу» країн з надзвичайно корумпованою владою та рухатися в бік реформ парламент України прийняв 14 жовтня 2014 р. антикорупційні закони. 9 грудня 2015 р. за сприяння влади ТІ (Transparency International) розпочала в нашій країні інформаційно-просвітницьку кампанію «Викривати корупцію не соромно» з метою роз'яснення прав викривачів корупції за новим законодавством, у тому числі і того, як саме в інших країнах світу регулюється законом та сприймається суспільством тема викривання корупції. А з 24 січня 2015 р. почало діяти реформоване за складом учасників і напрямками діяльності Національне антикорупційне бюро України. В такий спосіб діюча українська влада на-

магається реалізувати основні напрями й завдання боротьби з корупцією в органах публічної влади нашої країни.

Боротьба з корупцією повинна мати послідовний та системний характер і є однією з функцій держави та громадянського суспільства. Для цього треба переформатувати саму владу, не тільки завдяки її «розбавленню» малодосвідченою молоддю, а насамперед через скорочення управлінського апарату, особливо з рівнобіжними функціями. Необхідно не тільки декларувати необхідність вживання різних заходів до корумпованих чиновників, але й показати правові, економічні, організаційні й соціальні механізми мінімізації корупції в органах публічної влади, підвищувати вимогливість до державних службовців, які мають відповідати кодексу честі державного службовця та забезпечити їх реальну відповідальність за правопорушення і злочини по службі відповідно до нових антикорупційних законів.

Корупція в сучасній Україні ускладнена багатьма серйозними проблемами, в тому числі, війною на Сході країни, яку розпочала Росія, фінансовою кризою, проблемою нормативно-правового забезпечення реформування країни та ін. Але, маючи активне громадянське суспільство, покоління молодих лідерів та депутатів у Верховній Раді, молодих міністрів та їх заступників, які правильно розуміють ситуацію та готові активно розбудовувати країну, є надія на те, що можна скерувати не надто орієнтовану на реформи верхівку у правильному напрямі.

Постійна поінформованість громадськості є ключовим елементом щодо обізнаності населення про корупцію, методи боротьби з нею, проведення та результати антикорупційної кампанії та ін., що сприяє формуванню нетерплячого ставлення громадян до цього небезпечного для країни явища, підвищення рівня політико-правової культури соціуму, моралі, суспільних та людських цінностей. Тому в наш час особливої популярності здобули численні телевізійні шоу і теледебати, на яких обговорюються питання про діяльність влади, причини виникнення найпоширеніших корупційних діянь та їхніх провідних форм, фахівці роз'яснюють, яку шкоду завдає корупція нашій державі, суспільству та окремій людині, коментують найважливіші положення нових антикорупційних законів, періодично оприлюднюють результати перевірок в інститутах влади, прокуратурі, судах та інших установах і закладах.

Урахування цілої низки зовнішніх оцінок антикорупційних зусиль нашої держави, навіть у більшості своїй фрагментарних та орієнтованих на пріоритети організацій, що їх замовляють, дозволить оминати та виправити низку певних вад, які стоять на шляху ефективної антикорупційної політики, в тому числі, таких як відсутність узгодженого стратегічного підходу до формування антикорупційної політики в Україні; розпорошеність зусиль

між інституціями, що відповідають за формування та реалізацію антикорупційної політики та дублювання функцій між ними; слабка дієвість існуючого антикорупційного законодавства та ін., що буде сприяти поширенню та закріпленню антикорупційного стереотипу мислення у населення України.

Як підтверджує досвід боротьби з корупцією в європейських державах, взаємодія об'єднань громадян з органами державної влади і органами місцевого самоврядування у сфері формування та реалізації державної антикорупційної політики, підтримка антикорупційних заходів держави громадянським суспільством, поєднання зусиль держави і громадськості — одна з головних умов у подоланні корупції як системного явища в усіх сферах суспільного життя. Залучення громадян до реалізації антикорупційної політики, в тому числі через громадський контроль за діяльністю органів, на які покладено обов'язок боротьби з корупцією, допоможуть подолати свідоме блокування чи ігнорування місцевою владою антикорупційних завдань, що приймаються на вищому державному рівні. Успіхи в подоланні корупції будуть сприяти подоланню психологічної залежності від етично виправданого до сьогодні соціумом способу вирішення особистих проблем та стануть запорукою таких змін, які відповідають інтересам більшості, сприяючи підвищенню якості життя людей і дозволяючи їм впевненіше дивитися в майбутнє [37, с.165].

Боротьба з корупцією має ґрунтуватися на розумінні конкретних проблем країни, врахуванні стадії її політичного розвитку, з використанням розробок вітчизняної та зарубіжної науки, практичного досвіду країн, що мають позитивні здобутки в цьому напрямі діяльності. Перелічені заходи спрямовані як на встановлення регуляторних механізмів щодо боротьби з корупцією, так і на виховання негативного ставлення громадян до корупційних дій, формування активної позиції у населення України щодо протидії будь-яким корупційним проявам та перешкоджання посилення деструктивності влади.

Як **висновок**, нагадаємо слова відомого фахівця з проблем протидії корупції Сар Дж. Пундея, який зазначав, що «... корупція не є інфекцією, яку раптом може “підхопити” здорове суспільство. Вона є наслідком явищ та тенденцій політики, економіки та розвитку держави. Жодна країна не була ніколи повністю вільною від неї і ніколи не буде...». Змінюються лише її обсяги і прояви, а також її можливості, що визначаються ставленням до цього небезпечного явища держави і суспільства. Проте зменшити обсяги корупції, обмежити сфери її розповсюдження і впливу на економічні, політичні, правові та інші соціальні процеси в суспільстві, змінити характер корупційних проявів під силу. Для цього необхідна політична воля на вищих

шаблях влади, проведення реальної державної антикорупційної політики, а не просто задекларованих намірів щодо протидії цьому суспільному злу, забезпечення відкритості влади, свобода слова та вільні засоби масової інформації, чесні та незалежні суди й активна позиція усього суспільства щодо подолання корупції в нашій країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багрий-Шахматов Л. В. Социальные предпосылки коррупции, ее причины, условия и виды / Л. В. Багрий-Шахматов // Вісн. Запорізь. держ. ун-ту. Серія: Юридичні науки. – 2003. – № 1. – С. 104–109.
2. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія / М. І. Мельник. – К. : Юрид. думка, 2004. – 400 с.
3. Невмержицький Є. В. Корупція як соціально-політичний феномен : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. : 23.00.02 / Є. В. Невмержицький ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К., 2009. – 34 с.
4. Скулиш Є. Явище корупції: теоретико-правовий аспект/ Євген Скулиш // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2009. – № 3. – С. 91–98.
5. Гвоздецький В. Д. Корупція як соціальне, психологічне і моральне явище / В. Д. Гвоздецький // Юридична наука : наук. юрид. журн. Серія: Соціологія права. – 2012. – № 3. – С. 161–167.
6. Дерєга В. В. Політична корупція: визначення та особливості / В. В. Дерєга // Наук. пр. – 2009. – Вип. 97, т. 110. – С. 72–76.
7. Маркєєва О. Політична корупція в Україні: стан, чинники та засоби протидії / О. Маркєєва // Нац. безпека і оборона. – 2009. – № 7. – С. 77–78.
8. Мельник М. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії / М. Мельник // Нац. безпека і оборона. – 2009. – № 7, т. 111. – С. 67–72.
9. Фрадинський О. Соціально-економічні аспекти корупції в Україні / О. Фрадинський // Світ фінансів : наук. журн. – Тернопіль, 2005. – Вип. 2. – С. 165–176.
10. Журавський В. С. Корупція в Україні – не політика: [монографія] / В. С. Журавський, М. І. Михальченко, О. М. Михальченко. – К. : Фенікс, 2007. – 408 с.
11. Кармазіна М. С. «Первісний гріх» президентів (грані політичної корупції в Україні. 1991–2004 рр.) / М. С. Кармазіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Polit/2005_45/08_karamazina_ms.pdf.
12. Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз : монографія / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
13. Прохоренко О. Я. Корупція по-українськи (сутність, стан, проблеми) : монографія / О. Я. Прохоренко. – К. : Нац. акад. держ. управління при Президентіві України, 2005. – 166 с.

14. Камлик М. І. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / М. І. Камлик, Є. В. Невмержицький, Л. М. Доля та ін. ; за ред. Б. В. Романюка, М. І. Камлика. – К. : Школяр, 1999. – 480 с.
15. Кашуба Я. М. Корупція та відповідальність за корупційні діяння / Я. М. Кашуба / Ін-т соціогум. проблем людини Захід. наук. центру НАН України і МОН України. – Львів : ПАІС, 2007. – 110 с.
16. Різак І. М. Корупція як негативне соціальне явище: шляхи її подолання в Україні та міжнародний досвід: метод. матеріали / М. І. Різак, Ю. М. Бисага, М. М. Палінчак та ін. – Ужгород : Піра, 2004. – 62 с.
17. Дульський, О. О. Теоретико-правові проблеми протидії корупції та організований злочинності / О. О. Дульський // Наук. вісн. КНУВС. – 2007. – № 1, ч. 2. – С. 13–30.
18. Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 / М. І. Мельник ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 31 с.
19. Невмержицький Є. В. Корупція і національна безпека : навч. посіб. / Є. В. Невмержицький, Ф. П. Шульженко. – К. : ВЦ КДЛУ, 2000. – 194 с.
20. Невмержицький, Є. В. Правові проблеми боротьби з економічною злочинністю та корупцією : навч. посіб. / Є. В. Невмержицький. – К. : АПСВ, 2005. – 415 с.
21. Стеценко С. Г. Корупція в органах внутрішніх справ: проблеми протидії : монографія / С. Г. Стеценко, О. В. Ткаченко. – К. : Алерта : КНТ, Центр учб. л-ри, 2008. – 168 с.
22. Шульга М. Деструкція влади (замість післямови) / Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / М. Шульга [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 463–483.
23. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
24. Тихолаз А. Виправдання здирицтва [Електронний ресурс] / А. Тихолаз // День. – 29 листоп. (№ 217). – 2003. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/vipravdannya-zdirnictva>.
25. Майже 70% українців хоча б раз давали хабарі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/mayzhe-70-ukrayinciv-hocha-b-raz-davali-habari.html>.
26. Сучасні проблеми боротьби з організованою злочинністю та корупцією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kapitalizator.com/suchasni-problemy-borotby-z-orhanizovanoyu-zlochynnistyuu-ta-koruptsiyeyu>.
27. Україна залишається в клубі найбільш корумпованих країн світу – Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/ukrayina-zalishayetsya-v-klubi-naykorumpovanishih-krayin-svitu-transparency-international-158151_.html.
28. Сахань О. М. Політико-правові деструкції влади як проблема розбудови громадянського суспільства / О. М. Сахань // Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Вод-

- нік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. проф. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – С.379–395.
29. Український бізнес заявляє, що корупція в державних органах і в 2015-му залишається незмінною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/news/oficial/5206.html/>
30. Добродумов П. О. Корупція як явище соціально-політичного життя [Текст] / П. О. Добродумов // Аспекти регіональної модернізації: медіа, громадські ініціативи, приватний сектор. – Суми : ВАТ «Сумська обласна друкарня», вид. «Козацький вал», 2005. – С. 51–58.
31. Українська політика як декорації до серіалу «Династія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.pravda.com.ua/articles/2010/12/9/5656770//](http://www.pravda.com.ua/articles/2010/12/9/5656770/)
32. Олійник О. Актуальні проблеми кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні: теоретичний аспект [Електронний ресурс] / О. Олійник // Наук. вісн. – 2014. – Вип. 14. «Демократичне врядування». – Режим доступу: <http://www.lviv-academy.com/visnyk14/fail/olijnyk.pdf>.
33. Кум, сват, брат: у владу в Україні знову йдуть сім'ями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osp-ua.info/politiclas/42356-kum-svat-brat-u-vladu-v-ukrayini-znovu-ydut-simjami.html>.
34. Реформування антикорупційної політики держави: мета та шляхи реалізації [Електронний ресурс] : Роз'яснення від 07.09.2011 р. / Міністерство юстиції України. – Режим доступу: http://soc-in.com/rozyasnennya/minjustu/1768-Reformuvannya_antykoruptsijnoji_polityky_derzhavy:_meta_ta_shlyahy_realizatsiji.html.
35. Про що змовчав перед виборами Яценюк [Електронний ресурс] / Інформаційний портал «Україна без корупції». – Режим доступу: <http://corruption.net/statti/item/8805-pro-shcho-zmovchav-pered-vyboramy-yatseniuk>.
36. Американський ультиматум Яценюку і Порошенку [Електронний ресурс] / Інформаційний портал «Україна без корупції». – Режим доступу: <http://corruption.net/statti/item/39013-amerssykanskiy-ultymatum-yatseniuku-i-poroshenku>.
37. Управління суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михенка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 210 с.

КОРРУПЦИЯ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ КАК ИСТОЧНИК ДЕСТРУКТИВНОСТИ ВЛАСТИ

Сахань Е. Н.

Рассмотрена коррупция в условиях современного развития украинского государства как источник деструктивности власти. Проанализированы последствия преступной деятельности коррумпированных государственных чиновников, определены проблемы, тормозящие антикоррупционную политику в Украине. Ведется поиск

путей предупреждения и противодействия негативного влияния коррупции на власть.

Ключевые слова: коррупция, деструктивность власти, правовой цинизм, правовой нигилизм, конформизм, nepотизм.

CORRUPTION IN MODERN UKRAINE AS A SOURCE OF DESTRUCTIVENESS OF POWER

Sakhan O. M.

Corruption as a source of the destructiveness of power in modern Ukraine is treated as a negative social phenomenon, emerging in the process of power relations implementation by the persons authorized to do so, who use the authority they are vested with to satisfy personal, mercenary, group or corporate interests through corrupt practices, bribery, abuse of power, granting benefits and privileges in contempt of public interests. The destructive effect of corruption results in political, economic, social and spiritual risks for the country, fall in prestige and influence of the authorities at all levels, deformation of the society's moral principles, decrease in the citizens' respect to the law, loss of political solidarity, propagation of political apathy and cynicism, legal nihilism and indifference in the social medium.

It has been noted that the organized crime penetration in government and management structures enhances dependence of the legislative and management activity on group-specific, corporate interests of certain criminal circles, which is destructive for the state and the society, and becomes a permanent source of the destructiveness of power, manifested in political decisions (fixed in regulatory acts) and respective acts of authorities, detached from the public needs and the national interests of the country, leads to propagation of illegitimate social practices and organized crime, constitutes an imminent threat to the national security and constitutional order, hampers the democratic development of the country, reduces the potential of civil society institutions, results in violation of human rights, brings the state into discredit at the international scale.

It has been stressed that corruption environment formed in Ukraine within many years in conditions of legal cynicism of the authorities and juridical ill-breeding of the overwhelming majority of the population became a source of deformation of legal consciousness of the Ukrainian social medium and a peculiar way of thinking, which determines the lifestyle, public indifference to corrupt practices, moral degradation of the part of population, and consolidation of orientation at unlawful conduct and offending behavior in people's perceptions. Corruption in the consciousness of a considerable part of members of society is associated with a quick and relatively simple solution of problems, mainly by means of bribes to officials of lower echelons of government of the state, therefore, corruption crimes are not perceived as injuring the state, but as normal functioning of the authorities.

It has been determined that blurring of moral values of the population and officials' indifference to the problem of corruption in the Ukrainian policy contributed to the fact

that nepotism, turning the power in the state into the ownership of several oligarchical clans, became a standard of employment with governmental services in our state.

It has been emphasized that fighting corruption must have a consistent and systematic nature and be one of the functions of the government and civil society. For this purpose, the power proper must be reformatted through downsizing the administrative staff, especially having parallel functions; increasing requirements to public sector employees, elected in a legitimate way through transparent elections, who must observe the code of honor of a public officer and bear real responsibility for offences and crimes when in service; rise the level of the political and legal culture of the population, assist in integrating efforts of the state and public in overcoming corruption in all spheres of the social life.

Key words: corruption, destructiveness of power, legal cynicism, legal nihilism, conformism, nepotism.

УДК 328.185:343.353

В. О. Пелішенко, аспірант

КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Розглядаються сучасні кримінологічні теорії політичної злочинності в контексті визначення найбільш адекватних теоретико-методологічних засад вивчення цього явища у політичній науці. Акцент робиться на евристичному потенціалі так званої комплексної теорії злочинності у політичній сфері, сформованій на засадах між-дисциплінарного підходу.

Ключові слова: політична злочинність; кримінологічні теорії; концепція «біло-комірцевої» злочинності; психологічні концепції політичної злочинності; економічні концепції політичної злочинності; радикальна кримінологія.

Актуальність проблеми. Рівень корупції в Україні є надзвичайно високим, вона заважає впровадженню економічних реформ, негативно впливає на політичну, правову та соціальну діяльність громадян, на міжнародні відносини. У конвенції Організації Об'єднаних Націй зазначається, що під загрозою корупції знаходяться такі сфери суспільного життя: демократичні інститути та цінності, безпека та стабільність суспільства, правопорядок, справедливість та моральні цінності.

Отже, проблема політичної злочинності (провідною формою якої є корупція) в сучасних реаліях є надзвичайно актуальною та займає значну частку у предметному полі сучасної політичної науки.

Аналіз основних джерел і публікацій. Питання політичної злочинності детально розробляють представники західних науково-методологічних шкіл (від чиказької (Г. Беккер) до німецької (Г. Гесс та С. Шерер)). Проявами політичної злочинності у сучасному соціумі займаються російські дослідники Ю. Антонян, В. Бурлаков, П. Кабанов, В. Кудрявцев, В. Лунєєв та українські вчені В. Дрьомін, А. Закалюк, Н. Зелінська, С. Нежурбіда, В. Ша-кун. У своїх наукових доробках закордонні та вітчизняні вчені розширили та поглибили проблемне поле цього соціально-політичного феномену — поряд з аналізом різних аспектів політичної злочинності вони розглядають окремі її види (форми) — політичну корупцію, лобізм, зловживання владою; розробляють шляхи протидії та подолання злочинів у політичній сфері. Таким чином досягнуті певні успіхи у дослідженні політичної злочинності.

Але розробка та реалізація ефективної стратегії боротьби з будь-яким видом політичної злочинності неможливі без осмислення цієї проблеми на теоретико-методологічному рівні.

Мета статті — розглянути сучасні кримінологічні теорії політичної злочинності в контексті визначення найбільш адекватних теоретико-методологічних засад вивчення цього явища у політичній науці.

Виклад основного матеріалу. Дослідження аспектів політичної злочинності у західній кримінології набуло особливої актуальності наприкінці 60-х початку 70-х рр. ХХ ст.

У цей час відбувається переосмислення злочинності та влади, у науковий обіг вводиться поняття «злочини можновладців», набуває поширення думка, що «дійсні» злочини чиняться в інших місцях і чинять їх корпорації й держави, а злочини на вулицях — це містифікація» [1, с. 60].

Серед проявів політичної злочинності насамперед дослідники називають корупційну, економічну, організовану, терористичну злочинність.

Сучасна теоретична кримінологія базується на західних концепціях злочинності кримінологів соціологічного напрямку Е. Сазерленда, Ф. Танненбаума, Г. Гентінга. Значну роль у дослідженні проблеми політичної злочинності мають функціональна теорія злочинності Е. Дюркгейма, аналіз конфліктологічних причин злочинності Т. Селліна, системна методологія соціально-правових досліджень Н. Лумана.

Аналіз сучасних публікацій із цієї проблематики свідчить, що найчастіше сукупність кримінологічних концепцій політичної злочинності пропонується об'єднувати у чотири групи: теоретичні конструкції «білокомірце-

вої» злочинності; економічні, психологічні теоретичні конструкції та концепції радикальної кримінології.

Найбільш популярною концепцією в сучасному науковому співтоваристві є теорія «білокомірцевої» злочинності, яку у 1939 р. презентував Е. Сазерленд. Спочатку до «білокомірцевої» злочинності Е. Сазерленд відносив респектабельну злочинність ділової та владної еліти, згодом це поняття поширилося на всю протиправну діяльність бізнесменів та можновладців. Типовою «білокомірцевою» злочинністю є корупція, лобізм, клептократія, отримання хабарів, фінансові махінації, кримінальні фінансові оборудки, надання вигідних контрактів за винагороду. Головними рисами «білокомірцевої» злочинності, на думку Е. Сазерленда, є розхитування морально-правових засад суспільства, формування у масовій свідомості думки про безкарність можновладців, сприяння втрати авторитету владних кіл. Видатний американський вчений визначав злочини білих комірців як протиправні діяння, які скоюють поважні особи, що займають високе соціальне становище при виконанні службових обов'язків, стверджував, що фінансові збитки, які вони завдають, є більшими, ніж збитки, які завдають всі інші види злочинності. Але ці фінансові втрати не наскільки серйозні, як та шкода, яку вони завдають соціальним відносинам. Злочинність білих комірців пов'язана з обманом довіри, тому призводить до появи недовіри, а це знижує моральні цінності у суспільстві та сприяє соціальній деградації [2, с. 54].

Продовжуючи дослідження поняття «білокомірцевої» злочинності, Д. Фрідрікс визначає «білокомірцеву» злочинність як залучення представників держави та політичних партій у незаконну діяльність для досягнення своєї вигоди. Подібних поглядів дотримуються й інші дослідники «білокомірцевої»/політичної злочинності: Дж. Коулман, Д. Саймон, М. Ерман, Ф. Хаган [3].

Кримінологи соціологічного напрямку М. Готтфредсон та Т. Герші критично сприймають проблему «білокомірцевої злочинності» або представників привілейованого класу, які наділені економічною владою. Вони вважають, що в кримінології існує необхідність застосування загальної теорії злочину до «білокомірцевих» правопорушень. М. Готтфредсон та Т. Герші наполягають на помилковості цього методологічного підходу, який дозволяє встановити формальну модель злочину. Помилковою тенденцією вони називають економічні та соціологічні теорії «білокомірцевої» злочинності, які непридатні для пояснення звичайних правопорушень, а також психологічні, які під впливом типологічного підходу поділяють злочинців на однорідні групи за ознакою вчинених протиправних дій. Кримінологи зазначають, що

теорія «білокомірцевої» злочинності кидає виклик теоріям, які встановлюють взаємозв'язок між рівнем злочинності та безробіттям, а теорії, які досліджують проблему зайнятості, не можуть пояснити «білокомірцеву» злочинність, як і не спроможні виділити окремих тип злочинців — посадових осіб, які порушують закон.

Аргументація кримінологів проти цієї теорії представляється у трьох аспектах:

1) ця теорія не спирається на достовірні факти;

2) причина або низка причин мають різні прояви, можливо, саме активна особистість досягне успіху або скоїть злочин, а імпульсивна людина може розкрадати кошти фірми;

3) не всі посадовці мають владу, прибуток та престиж, які притаманні «сильним світу цього». Фактично більшість з них наділена невеликою владою, незначними прибутками та помірним престижем. Але така помилкова думка призводить до сподівань, що кореляти «білокомірцевих» злочинів будуть протилежними корелятам пересічних злодіянь [4, с. 221].

Серед засновників економічної школи в кримінології дослідники називають Ф. Енгельса та голландського кримінолога А. Бонгера, які підкреслювали вплив соціальних та економічних умов на кримінальну поведінку та вважали злочинність результатом капіталістичного способу виробництва. За переконанням А. Бонгера, рівні всіх видів злочинності (насильницької, економічної, статевої, політичної) в капіталістичних суспільствах вищі, ніж в інших суспільствах, тому що це є результатом того, що:

1) капіталістичний спосіб виробництва характеризується нестриманою конкуренцією та економічною деривацією;

2) конкуренція та деривація створюють егоїстичний моральний клімат, призводить до деморалізації (втрати моральних почуттів до інших людей);

3) егоїстичні та деморалізовані особи вмотивовані до злочинної поведінки [5].

У 70-х рр. ХХ ст. дослідники Г. Таллок та Є. Крюгер запропонували теорію політичної ренти, суть якої полягає у намаганні агентів економіки мати виключні права на суспільні ресурси, використовуючи при цьому примусову силу держави. Беручи участь в управлінні державою, чиновники приймають рішення, які забезпечують їм протиправне отримання економічних дивідендів. Політична рента тісно пов'язана з обмеженням конкуренції у сфері бізнесу, тому конкуренція з економічної сфери переноситься у політичну площину у вигляді корупції, лобізму, клептократії, підкупу, хабарництва. Дж. Б'юкенен виділяє три групи витрат, пов'язаних із пошуком ренти:

- 1) розходи потенційних монополістів;
- 2) зусилля бюрократів, які намагаються перетворити витрати потенційних монополістів у свої доходи;
- 3) викривлення, які виникають через існуючу монополію або діяльність держави, спрямованої на пошук політичної ренти.

Друга половина XX ст. та початок XXI пов'язані з «ренесансом» економічного підходу в західній та вітчизняній кримінології. «Перезавантаження» економічного підходу почалося з представників чиказької економічної школи Г. Беккера, М. Фрідмана.

Сутність неоекономічного бачення причин злочинності сформулював Г. Беккер: «сутність економічного підходу до злочинності надзвичайно проста, вона полягає в тому, що люди вирішують, скоювати їм злочин чи ні, порівнюючи очікувані вигоди та втрати від злочину» [6]. Далі Г. Беккер зазначає, що «оцінка вигоди від злочину доволі проста. В основному це вкрадені або злочинно розтрачені гроші» [6]. Але незважаючи на таку нову інтерпретацію політичної злочинності, представники цієї групи теорій не змогли дати однозначної відповіді щодо природи злочинів у політичній сфері, які не мають позитивного фінансового балансу щодо витрат (наприклад, політичний тероризм).

Мотиваційний (психологічний) підхід підкреслює, що політична злочинність являє собою сукупність злочинів, які були скоєні за політичними мотивами. Наприклад, згідно з думкою В. Лунєєва, політична злочинність породжена політичними мотивами, тому політична злочинність представляє собою суспільно небезпечну боротьбу правлячих або опозиційних політичних еліт за владу або за її утримання [7, с. 90]. Н. Зелінська зауважує, що мотивація не може розглядатися як єдиний критерій, згідно з яким порушення може бути зарахованим до політичних злочинів. Дослідниця пропонує три альтернативні критерії:

- 1) політичний контекст (злочин відбувається в руслі державної політики або політики будь-якої організації чи групи);
- 2) політична мотивація індивідуальної чи групової поведінки;
- 3) політична значущість корисливих і насильницьких злочинів з аполітичних мотивацій зумовлена соціальним статусом особи, що вчинила злочин [1, с. 63].

Представники радикальної кримінології у своїх концепціях намагаються розкрити зв'язок між злочинністю та соціальною структурою суспільства. Радикальні кримінологічні концепції розглядають політичну злочинність як результат конфлікту, а економічні злочини вважають частиною загальної системи стратифікації. Вони наполягають на існуванні стратифікаційного

паттерну злочинності, коли стратифікація суспільства продукує злочинність нижчих класів.

Представники радикальної кримінології та представники критичної кримінології або нової кримінології Дж. Янг, М. Лінч, А. Тейлор, П. Уолтон головним криміногенним фактором суспільства називають нерівність можливостей, яка є наслідком класової, етнічної та статевої нерівності. В умовах нерівних можливостей, вибір належить суспільству, а не індивіду, тому відносини індивіда та суспільства можуть прийняти радикальний характер, наслідком якого стане скоєння злочину.

Так, С. Шафер, один із представників критичного напрямку, вважає, що правовідносини між державою та членами суспільства у сфері кримінального права є політичними відносинами, тому що держава виступає тут у ролі суб'єкта політичної влади, яка визначає, що дозволено, а що заборонено в цьому суспільстві. Тому будь-який правопорушник може бути названий політичним злочинцем, бо кримінальне право має політичну природу [4].

Аналізуючи основні кримінологічні підходи до визначення політичної злочинності, як західні, так і вітчизняні науковці є прибічниками твердження, що адекватні теоретико-методологічні засади дослідження цього соціально-політичного явища ще не сформовані.

Наприклад, представники постмодерністського напрямку у кримінології (Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко, З. Бауман) пропонують розглядати «злочинність» як соціально сконструйовану категорію. На думку М. Фуко, влада продукує визначену реальність, здійснюючи загальний контроль, вона, по-перше, виконує стратегічне управління масами індивідів (соціальна фізика); по-друге, споглядає за ними (соціальна оптика); по-третє, здійснює процедури з ізоляції або перегруповання загрозливих соціальних елементів (соціальна механіка); по-четверте, займається терапією соціальних недугів через покарання (соціальна фізика) [8, с. 244].

Постмодерністи заявляють про формування нової дисциплінарної формації з дисциплінарною владою, яка нагадує тюрму. Тому в сучасних індустріальних країнах зло згруповується біля таких відмінностей: економічних (клас, власність), політичних (влада, корупція), морально-етичних, прав людини, соціального статусу, психологічного стану, самореалізації та ін. [9, с. 8].

Щодо представників вітчизняного політологічного співтовариства, то відповідно до змісту їх публікацій, вони, навпаки, вбачають перспективи дослідження цього феномену не у переоцінці уже існуючих концептуальних засад, а у розробці нових теоретико-методологічних підходів. При цьому

одні науковці вважають, що це повинні бути зовсім нові підходи, інші — комплексне поєднання вже існуючих.

Так, Т. Шипунова вважає, що повну картину об'єкта дослідження можна отримати шляхом залучення всіх видів пояснення, тому вона пропонує при поясненні поняття «злочинність» дотримуватися трьох нових підходів: статистичного, процесуального та причинного (останній визначається та формується двома першими). Науковець стверджує, що злочинність — це статистична сукупність масових видів злочинності, яка характеризується визначеним станом, рівнем та динамікою. Разом з тим вона зазначає, що дослідження злочинності повинні базуватися не тільки на кримінально-правовій статистиці, яка може суттєво перекоордувати картину злочинності, тому на допомогу їй приходить процесуальний підхід, який нівелює недоліки статистичного підходу. Процесуальний підхід останнім часом набув значного поширення у кримінологічній парадигмі та є евристичним потенціалом у характеристиці політичної злочинності. Наприклад, у статті «Підходи до пояснення злочинності: протистояння або взаємодія» Т. Шипунова пропонує три моменти для пояснення значення процесуального підходу. Згідно з першою точкою зору злочинність у суспільстві виконує певну роль: забезпечує подальше існування кримінально-правової системи, а також дозволяє існувати індустрії, яка випускає засоби безпеки, створює можливість існувати всім особам, які беруть участь у боротьбі з цим явищем [10, с. 92]. Друга точка зору полягає в тому, що поряд з існуванням у суспільстві багатьох субкультур не існує консенсусу про кримінальну поведінку, а суспільні науки тільки розробляють межі кримінальної діяльності. Разом з тим криміналізація суспільства проявляється у тенденції стигматизації таких дій вищих щаблів суспільства, як злочини у підприємницькій діяльності, злочини у фінансовій сфері, корупція та ін. Третя точка зору на процесуальний підхід з проблемами визначення поняття злочинності базується на дослідженнях німецьких кримінологів Г. Гесса та С. Шерера. Узагальнені уявлення кримінологів про злочинність говорять про те, що хоча злочинність і є сукупністю окремих злочинів, але «соціальні та мовні конструкції», які складаються у різних дискурсах, суттєво розмивають обсяг та зміст цієї сукупності, що обумовлено різним розумінням значення вчинків, а також привнесеними кон'юнктурними моментами, які виникають у ході нормальної життєдіяльності людей [10, с. 93].

У 1998 р. шляхом узагальнення політологічних та кримінологічних досліджень західних та пострадянських кримінологів та політологів інший фахівець з пострадянського простору — П. Кабанов запропонував єдину концепцію політичної злочинності. Метою створення єдиної концепції по-

літичної злочинності було об'єднання та систематизація різних науково-методологічних підходів до політичної злочинності. Єдина концепція політичної злочинності П. Кабанова визначає головні напрями дослідження політичної злочинності в цілому, а також таких видів її прояву, як політичний бандитизм, політичний рекет, політичний вандалізм, політична корупція та зловживання владою [11].

Разом з цим П. Кабанов у рамках своєї комплексної концепції політичної злочинності пропонує об'єднати різні відомі підходи щодо дослідження цього феномену у єдиний науковий напрям — політичну кримінологію, що дозволяє систематизувати прояви злочинності у сфері політики, а також окреслити та всебічно проаналізувати її окремі види: тоталітарну злочинність, політичний тероризм, міжнародну політичну злочинність, бунтівську злочинність, політичний бандитизм, політичний рекет, політичний вандалізм, політичну корупцію, зловживання владою, спрямоване на досягнення політичних цілей [11].

Висновки. Початок ХХІ ст. ознаменувався підвищенням інтересом до політичної злочинності, інтенсифікацією міждисциплінарного дослідження цієї проблеми. Із 90-х рр. ХХ ст. на межі різних дисциплін у вітчизняній кримінології формується новий самостійний напрям — політична кримінологія. Новий напрям у кримінології дозволяє всебічно розширити пошукове поле, інтегрувати накопичені знання про політичну злочинність, залучити дані політологічних, соціологічних, юридичних наук для переосмислення феномену політичної злочинності, дослідити сутність політичної злочинності на новому науковому рівні. Політична кримінологія дозволить переглянути саму методологію аналізу політичної злочинності, дозволить сформулювати нову парадигму. Формування нової парадигми має міждисциплінарне значення, адже політологічна парадигма політичної злочинності тісно пов'язана з нормативістською парадигмою, без залучення якої неможливо визначити межі політичної злочинності. Політологічна парадигма не може обійтись без кримінологічного поняття політичної злочинності, яке є центральним в аналізі цього явища. Така міжпредметна інтеграція вплине на розв'язання цілої низки невирішених практичних та теоретичних проблем стосовно політичної злочинності (насамперед, зростання рівня корупції у сучасному суспільстві).

ЛІТЕРАТУРА

1. Зелінська Н. Політична злочинність і політична кримінологія: концептуальні підходи / Н. Зелінська // Право України. – 2009. – № 7. – С. 58–64.

2. Сахиева Р. А. Законность и правопорядок: к новой парадигме / Р. А. Сахиева, Н. С. Фатхуллин // Социс. – 1998. – № 11. – С. 52–57.
3. Сморгунова А. Л. Политическая преступность: критическая криминология и междисциплинарный подход [Электронный ресурс] / А. Л. Сморгунова. – Режим доступа : <http://www.politex.info/cortert/viev/201/30/>.
4. Готтфредсон М. Загальна теорія злочину / М. Готтфредсон, Т. Герші. – Х. : Акта, 2000. – 323 с.
5. Нежурбида С. Теории социальной реакции как теории причин преступности: анализ исходных положений [Электронный ресурс] / С. Нежурбида. – Режим доступа: www.criminaldep.chnu.edu.ua/professos/publik/statti/serhij_nezhurbida/58_2013.Nezhurbida_in_law_and_life.
6. Беккер Г. Экономическая теория преступности [Электронный ресурс] / Г. Беккер. – Режим доступа: <http://corruption.rush.ru/magazine/1/n1-06.html>.
7. Зорин А. В. Криминология политической преступности как частная криминологическая теория / А. В. Зорин // Криминолог. журн. – 2012. – № 4 (19). – С. 88–94.
8. Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – 308 с.
9. Гишинский Я. И. Современные тенденции мировой криминологии / Я. И. Гишинский // Криминолог. журн. – 2012. – № 3. – С. 5–14.
10. Шипунова Т. В. Подходы к объяснению преступности: противостояние или взаимодействие / Т. В. Шипунова // Социс. – 2006. – № 1. – С. 89–98.
11. Кабанов П. А. Российская политическая криминология как отрасль криминологической науки [Электронный ресурс] / П. А. Кабанов. – Режим доступа: www.unn.ru/pades/vestniki-journals/99990195_West_pravo_2%287%29/V.

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Пелишенко В. А.

Рассматриваются современные криминологические теории политической преступности в контексте определения наиболее адекватных теоретико-методологических принципов изучения этого явления в политической науке. Акцент делается на эвристическом потенциале так называемой «комплексной теории преступности» в политической сфере, сформированной на основе положений междисциплинарного подхода.

Ключевые слова: *политическая преступность; криминологические теории; концепция преступности «белых воротничков»; психологические концепции политической преступности; экономические концепции политической преступности; радикальная криминология.*

CRIMINOLOGICAL THEORIES OF POLITICAL CRIMINALITY

Pelishenko V. A.

Modern criminological theories of political criminality are considered in a context of determination of the most adequate theoretical and methodological principles of studying of this phenomenon in a political science.

Positions of one of the most popular theory in modern political community of political criminality «white collars» are analyzed. Typical criminality of «white collars» is corruption, lobbyism, reception of bribes, financial frauds, criminal financial swindles, granting of profitable contracts for compensation. The main lines of this kind of criminality are of shaking morally-legal principles of society, forming in mass consciousness of thought on impunity of grandees, assistance of loss of authority of imperious circles.

The basic postulates criminological theories interpreting political criminality from a position of the economic approach are considered. Their basic maintenance – in capitalist societies political criminality above, than in other societies. It is result of three processes:

1) the capitalist method of production is characterized by a rigid competition and an economic derivation;

2) the competition and a derivation create egoistical moral atmosphere which leads to demoralization (losses of moral feelings to other people);

3) the egoistical and demoralized persons мотивированы to criminal behaviour.

Features of interpretation of political crimes from a position psychological criminological theory are allocated. The political criminality is considered as set of crimes which were perfect on political grounds. Political grounds are offered to be specified through three moments:

1) political context (the crime occurs within the limits of a state policy or a policy of any organization or group);

2) a political motivation of individual or group behaviour;

3) the political importance mercenary and violent crimes from nonpolitical motivations caused by the social status of the person which has committed a crime.

Specificity of studying of political crimes is proved by representatives of the radical criminology, aspiring concepts to find communication between criminality and social structure of a society. Radical criminologists consider political criminality as result of the conflict between political structures of a society and other social formations.

The accent becomes on heuristic potential so-called «the complex theory of criminality» in the political sphere generated on the basis of positions of the interdisciplinary approach.

Key words: *political criminality; criminological theories; the criminality concept of «white collars»; psychological concepts of political criminality; economic concepts of political criminality; radical criminology.*

УДК 32.019.51

В. В. Воротинський, здобувач

ІНТЕРНЕТ ЯК ПРОСТІР ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ ТА МАНІПУЛЮВАННЯ

Розкрито особливості Інтернету як унікального інформаційно-комунікаційного простору і дає оцінку його значення в житті сучасного соціуму. Наводяться дані останніх досліджень у сфері як Інтернету, так і його конкретного прояву – соціальних мереж. Матеріал розкриває поточні маніпуляційні техніки та інструменти, описує потенціал для політичного впливу і маніпулювання, а також розкриває можливі шляхи їх розвитку.

Ключові слова: *Інтернет, комунікації, політичне маніпулювання.*

Актуальність проблеми. Інтернет стрімко проникає у життя людини і завойовує нові сфери. Розвиток технологій і висока швидкість впровадження інновацій сприяють процесу Інтернет-інтеграції. Затвердження смартфона як стандартного комунікаційного пристрою, що об'єднує як уже класичні форми міжособистісного спілкування (телефон, повідомлення), так і нові (соціальні медіа), призвело до того, що кожна людина, яка володіє «розумним телефоном», має постійний канал отримання і передачі інформації. У виробника контенту вперше з'явилася можливість гнучко налаштовувати потік мовлення та таргетувати його на соціальні групи будь-якої чисельності або персонально на кожного конкретного реципієнта. Крім того, використання смартфонів як норма дає можливість тому, хто говорить, не тільки доставляти інформацію точно за адресою, але й оцінювати ефективність своїх дій. Оцінка ефективності комунікацій у свою чергу є локомотивом швидких видозмін форм і способів і прямо впливає на ущільнення інформаційного потоку. У сукупності такий стан речей при збереженні моделі проникнення Інтернету в життя суспільства таїть у собі як великі можливості, так і суттєві загрози, особливо у сфері політичної та соціальної стабільності. У зв'язку з цим можливості Інтернету як поля політичного впливу і маніпулювання вимагає ґрунтовного наукового осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час роботи над темою були вивчені знання з класичного політичного маніпулювання доцифрової епохи (праці Г. В. Грачова, О. Л. Доценко, С. Г. Кара-Мурзи, А. І. Соловйова, А. М. Цуладзе, В. П. Шейнова та ін.). Окрему увагу було приділено роботам, у яких відображається роль Інтернету в політичному маніпулюванні (Д. В. Акаєва, І. В. Андреева, І. В. Василенка, А. Є. Войкунського,

Г. В. Грачова, Ю. М. Кузнецова, І. К. Мельник, Е. А. Путилова, М. В. Реуцького, О. Г. Філатова, Т. В. Філіппова, Н. В. Чудова, В. О. Шалак, А. Н. Шеремет). Також у контексті розгляду Інтернету як каналу масових комунікацій цікавими будуть висновки, викладені у працях Г. Лассуелла, Г. Маркузе, П. Лазарсфельда, Р. Мертона, Б. А. Грушина, Б. М. Фірсова, В. А. Ядова, Т. М. Дрідзе.

Мета статті — оцінити можливості мережі Інтернет як простору для політичного впливу і маніпулювання.

Виклад основного матеріалу. Інтернет як глобальна мережа, яка об'єднує електронні пристрої, поступився місцем Інтернету як інформаційному та комунікаційному середовищу. Проникаючи в життя людини, Інтернет змінює основні сфери діяльності, замінює традиційні форми і встановлює нові правила. Зміни відбуваються тут-і-тепер, трансформуючись під конкретне середовище й оточення. При цьому зміни мають глобальний характер.

У другій половині ХХ ст. першим за чисельністю аудиторії способом донесення інформації широким масам вважалося телебачення. Проте за останніми даними міжнародної дослідницької групи TNS, яка спеціалізується на вивченні ключових характеристик медіа, соціальні мережі — феномен нового часу, комунікаційний форпост Інтернету — вперше за всю історію телебачення обігнали його за сукупністю денної і тижневої аудиторії. Результати досліджень є актуальними на травень 2015 р.

За підрахунками TNS, розмір добової аудиторії «ВКонтакте» (найбільш популярна соціальна мережа Російської Федерації) у віці від 12 до 44 років складає 13,3 млн людей, тижневої — 20,1 млн. У «Першого каналу» (найбільш популярний телевізійний майданчик Російської Федерації) добова аудиторія в березні склала 10,9 млн, тижнева — майже як і в «ВКонтакте» — 20,1 млн глядачів.

Друга найбільша в Росії соціальна мережа — «Однокласники» — виявилася на 14-му місці після телеканалів ТНТ, «Росія 1» і «РЕН ТВ» з аудиторією 5,7 млн осіб на добу і 10,4 млн на тиждень [1].

Наведені дані підтверджують глобальні світові тенденції. Дослідницька група Universal McCann опублікувала доповідь «Хвиля 8: Мова контенту», присвячену проникненню Інтернету в життя пересічного користувача та використання соціальних медіа у 2015 р. Опитування охопило 50 тисяч респондентів у 75 країнах. Дослідження є актуальним для 15 млрд активних користувачів Інтернету.

Згідно з опублікованими даними кардинальна зміна функції мережі Інтернету відбулася у 2007 р., коли користувачі від споживання інформації та участі в простих комунікаційних сценаріях перейшли до створення і поширення повноцінних аудіо- й візуальних форм. Контент став брати участь

у формуванні так званої Економіки репутації. Результатом позначеної метаморфози стало те, що вже у 2014 р. ступінь залучення Інтернет-користувачів у комунікації через соціальні мережі досягла такого рівня, що стала частиною повсякденного життя користувача, її стартом і природним відображенням.

У 2015 р. поширення інформації в соціальних мережах і спілкування за допомогою нових інструментів обігнало особисті комунікації (49% проти 29%), що говорить про зміцнення Інтернету в житті соціуму і встановлення стійкої позитивної динаміки.

Також вартий уваги той факт, що у 2014 р. в Україні спостерігається різке збільшення кількості Інтернет-користувачів, а також значне збільшення відсотка користувачів, залучених до комунікації через соціальні мережі [2]. Цей феномен рівною мірою пов'язаний з двома факторами:

- інформаційний «голод» населення, пов'язаний з регулярною необхідністю в отриманні актуальної інформації;
- зростання інтенсивності інформаційного потоку і каналів трансляції інформації, що у свою чергу обумовлюється зростанням інформаційних приводів і готовність аудиторії споживати контент в тих місцях, де вона знаходиться, і тим способом, яким готова приймати інформацію.

Оскільки за даними дослідників основним каналом інформації у 2015 р. є смартфон, відбувається кардинальна зміна пріоритетів у домінуванні форматів повідомлень.

Інтернет стає головним комунікаційним майданчиком, який людина використовує для того, щоб донести свою точку зору світу. Традиційні способи поширення інформації відходять на другий план.

Однією з головних особливостей мережі Інтернет є те, що вона усуває відстані, стирає межі простору і часу за допомогою певних специфічних характеристик комунікаційного середовища, до яких належать: інтерактивність і гіпертекст, мультимедіа, ефект присутності, мережева навігація, доступність інформації, можливість застосування великої кількості соціальних ролей.

Посилення комунікаційної функції мережі Інтернет призводить до зміни формату масової політичної комунікації, що виникає між суб'єктами політичних відносин у широкому сенсі слова з метою впливати на свідомість населення і спонукати до певного типу політичної поведінки [3, с. 108–109].

Якщо протягом ХХ ст. основними засобами масової політичної комунікації були традиційні канали: друковані видання та електронні засоби комунікації, то початок нового століття ознаменував активний розвиток Інтернет-технологій, що якісно змінили природу політики, надавши їй віртуальної характеристики.

Завдяки новим можливостям масова політична комунікація збільшила швидкість поширення інформації, досягаючи споживача в найкоротші терміни. Великий обсяг переданої інформації, стислість і велика образність повідомлень збільшили інтенсивність впливу на аудиторію. Блогосфера, електронні ЗМІ, соціальні мережі, портали, форуми і веб-сайти – мережеві Інтернет-комунікації постійно оновлюються і роблять усе більший вплив на поле політики.

Інтернет-комунікації відкривають користувачеві доступ до великого масиву інформації, оскільки Інтернет є своєрідною інформаційною базою, яка акумулює, зберігає і відтворює необмежену кількість інформації і забезпечує швидкий доступ значній за чисельністю аудиторії [4, с. 42–43].

Іншою важливою рисою інформаційно-комунікаційного поля мережі Інтернет є медіа-еґоїзм. З одного боку, самі користувачі стають виробниками контенту, перетворюючи своє перебування в Інтернеті в роботу індивідуальних інформаційних агентств. Людина не тільки стає слухачем, а й активним виробником інформації. З другого боку, розповсюдження контенту дослідники пов'язують з так званою Економікою репутації, коли користувач не виробляє інформацію, а транслює матеріали, близькі собі за духом і світоглядом. По суті користувач виконує ті ж функції інформаційного агентства, але при цьому не претендує на авторство матеріалів. Таким чином створюється багатовимірне і багатоголосе інформаційне поле – новий плацдарм для політичної взаємодії. «Живе спілкування» за допомогою блогів і мікроблогів, форумів і порталів, що підтримують функцію зворотного зв'язку, створює якісно нове міжособистісне спілкування, що дозволяє вільно спілкуватися з будь-якою людиною незалежно від її територіального розташування, національної та державної власності, включаючи учасника процесу в глобальне інформаційне суспільство. У той же час відчутна доступність створює нові можливості для політичного маніпулювання.

Асимілюючись із живим безпосереднім спілкуванням, претендуючи на довірливість, Інтернет-комунікації нагромаджують інформаційне поле значним обсягом потрібною і непотрібною для споживача інформацією, в результаті чого людина втрачає здатність аналізувати весь потік інформаційних повідомлень. Користувач вибирає найбільш референтні для себе джерела, які є найбільш близькими до особистих ідеалів і точки зору. Швидкість інформаційних потоків, їхня щільність, а також інформаційна залежність користувачів створюють ситуацію, за якої реципієнт не може перевірити отриману інформацію. Сприйняття видозмінюється разом з інформаційним середовищем. Користувач стає активним споживачем інформаційних приводів незалежно від місця їх походження – вони рівнозначно

не можуть бути перевірені, як і повідомлення традиційного толку. Такий виток еволюції сприйняття відкриває нове поле для політичного впливу і маніпулювання, а з ним – нові можливості та загрози.

Новітня тенденція розвитку мережі Інтернет як інформаційно-комунікаційного простору ґрунтується на таких принципах:

- суміщення і подальше заміщення традиційних міжособистісних комунікацій та комунікацій публічних в одному пристрої – смартфоні;
- збільшення щільності і швидкості інформаційного потоку, що стає однією з головних причин позбавлення реципієнта можливості перевірити достовірність повідомлення;
- домінування простих форматів повідомлень, орієнтованих на донесення простої основної думки.

Прикладом нового формату політичної маніпуляції, що об'єднує всі перераховані аспекти, є демотиватори – мотиваційні плакати, покликані створити позитивний настрій. Даний формат передбачає об'єднання в одному візуальному образі фотографію і коментар до неї. Враховуючи популярність демотиваторів, через них найчастіше транслюється інформація, яка цікава для більшості жителів регіону, а сам формат передбачає повну відсутність цензури як на фотографію, так і на текстове наповнення. Відображенням описаного підходу до надання контенту є соціальний граф популярної соціальної мережі Instagram, суть якого полягає в наданні користувачам можливості розміщувати фото і короткі відео з коментарями до них.

Демотиватори як феномен стали попередниками нового виду комунікацій, який у даний момент тією чи іншою мірою знайшов відображення в соціальних графах найпопулярніших соціальних мереж.

Узагальнивши, можна виділити такі особливості комунікаційного середовища Інтернету:

- наявність інформаційного компонента, за допомогою якого здійснюється взаємодія відправників і одержувачів інформації;
- учасники діалогу можуть виступати як відправниками, так і одержувачами інформації;
- різноспрямованість комунікаційної моделі мережі Інтернет;
- реалізація можливості комплексного уявлення переданої інформації за допомогою гіпермедійної природи Інтернет;
- здійснення зворотного зв'язку за допомогою інтерактивності середовища;
- реалізація комунікаційної взаємодії, за якої відправники та одержувачі займають активну позицію, обумовлену контролем над пошуком інформації за рахунок різних механізмів середовища Інтернету з пошуку та навігації;

– реалізація персоналізованого, внаслідок інтерактивної і гіпермедійної природи Інтернету, характеру комунікації.

До комунікаційних переваг мережі Інтернет, які позитивно впливають на динаміку його проникнення в усі сфери діяльності соціуму, можна віднести: високу швидкість передачі даних; можливість реалізації «прозорого» простору; «свободу слова»; доступність розміщення в Інтернеті інформації; анонімність; широке географічне проникнення мережі Інтернет та значні темпи зростання.

При цьому головними аспектами моделі політичної маніпуляції, що реалізується в умовах нового оточення, є:

– зростання активності молодшої аудиторії і добровільний вибір її представниками чіткого зрозумілого способу комунікації;

– використання нових каналів комунікації, що дає можливість мобілізувати велику кількість користувачів для участі в акціях, які вимагають активного залучення учасників (протести, мітинги, демонстрації, революції і т. д.);

– подача інформації, заснована на використанні коротких ілюстрованих повідомлень, в даний час є одним з найбільш дієвих способів збільшення кількості активних шанувальників ідеї/ідеалу;

– спрощення моделі сприйняття інформації, що призводить до спрощення основних політичних комунікацій, які реалізуються з метою впливу на аудиторію. Основна модель «вписується» в парадигму впливу класичної реклами «Стимул – реакція»;

– використання (відповідно до моделі «Стимул – реакція») простих повідомлень, зміст яких укладається в рекламно-політичні гасла, що в подальшому трансформуються в наочну агітацію в момент проведення самих акцій.

У цілому політичні маніпуляції, що застосовуються в Інтернет-комунікаціях, не тільки копіюють, але й доповнюють технології традиційного періоду до 2007 р.:

– «наклейка ярликів»;

– «рекомендація» – використання для посилення ефекту і популярності позиції політичної сили точки зору відомих діячів мистецтва / культури;

– «перенесення» – ідентифікація якостей персоналій з властивостями відомих особистостей / явищ, оцінка за асоціацією;

– «один з нас» – ідентифікація інтересів маніпулятора з інтересами аудиторії;

– «фальсифікація фактів» за допомогою прийомів, непомітних для мас;

– «розкриття сфальсифікованих даних» або даних, за якими потрібно закріпити образ неправдивої інформації;

- «очорнення супротивника»;
- «експертна оцінка» тощо.

Під час істотних соціальних хвилювань роль Інтернету як інформаційно-комунікаційної платформи зростає. Наприклад, у період протистояння в Україні у 2013–2015 рр., коли інформаційні приводи формувалися в граничному (кількість, емоційне залучення, щільність) форматі, найбільш поширеними техніками маніпулювання суспільною свідомістю стали:

– «Я це бачив» (очевидець створює фото- та відеоматеріал, розміщує його на відеохостингу (відео) або зберігає його у соціальній мережі; поширює через власну сторінку та/або через сторінку драйвера, та / або сторінки співтовариств);

– «Я це бачив, і це мене дуже вразило» (очевидець створює фото- та відеоматеріал, розміщує його на відеохостингу (відео) або зберігає його в самій соціальній мережі; поширює через власну сторінку та/або через сторінку драйвера та/або сторінки співтовариств. Головна відмінність від попередньої техніки – емоційне коментування очевидця, що діє на аудиторію завдяки своїй «безапеляційності»);

– «Я це бачив, роби висновки сам» (користувач створює контент, в якому фіксує факти, проаналізувавши які, інший користувач може зробити власні висновки; поширює через власну сторінку та/або через сторінку драйвера та/або сторінки співтовариств);

– «Я так вважаю, і це моя чітка громадянська позиція» (користувач висловлює свою точку зору як на власній сторінці, так і як коментар на сторінці спільноти, залучаючи інших користувачів до діалогу);

– «Я цього не бачив, але підтримую» (поширення інформації на власній сторінці із закликом поширювати далі);

– «Я цього не бачив, але я впевнений, що так і було» (ілюстрування карти дій, поширення на власній сторінці та/або на сторінках спільнот; можливий заклик до поширення; імітація об'єктивної журналістики);

– «Це моя особиста справа» (ілюстрування подій, що відбуваються на основі особистого досвіду – сім'я, друзі, найближче оточення; поширення на власній сторінці та/або на сторінках спільнот. Заклик до поширення, як правило, звучить від інших користувачів, що співчують історії).

Усі перераховані особливості дозволяють говорити про Інтернет як про унікальне середовище, що пред'являє до особистості людини, яка потрапляє до нього, специфічні вимоги, організує взаємодію між людьми відповідно до зовсім інших принципів, ніж за інших видів опосередкованого і неопосередкованого спілкування. Основним же фактором, на який слід звернути увагу при розгляді потенціалу Інтернету як певного простору для політич-

ного впливу і маніпулювання, є ступінь його проникнення в повсякденне життя людини і домінування над іншими способами як отримання інформації, так і комунікації.

Висновки. Інтернет є невід’ємною частиною більшості населення цивілізованого світу. У 2014 р. унікальне інформаційно-комунікаційне поле об’єднувало користувачів в основному завдяки смартфонам, і ця глобальна динаміка продовжує простежуватися і на регіональних ринках у 2015 р. Людина стає не тільки користувачем, але і транслятором інформації, звертається не тільки до свого близького оточення, а й самостійно комунікує з важливими для неї соціальними групами. З іншого боку, персоналізація Інтернету представляє унікальні можливості для виробника контенту – глибоку аналітику ефективності дій і повідомлень. Сукупність факторів роблять Інтернет найбільш перспективним інформаційно-комунікаційним полем для політичного впливу і маніпулювання. А оскільки процес Інтернет-інтеграції характеризується високим ступенем гнучкості та мобільності, цей аспект вимагає детального спостереження та наукового осмислення в режимі реального часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. TNS Web Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tns-global.ru/services/media/media-audience/internet/information>.
2. Wave 8 – The Language of Content [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wave.umww.com/>.
3. Сквиков А. К. Гаэтано Моска об акторах политического управления и власти / А. К. Сквиков // PolitBook. – 2012. – № 4. – С. 104–114.
4. Головин Ю. А. Публичная политика как пространство легитимации власти (на примере Ярославской области) / Ю. А. Головин // Политика и общество. – 2012. – № 4. – С. 42–47.

ИНТЕРНЕТ КАК ПРОСТРАНСТВО ПОЛИТИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ И МАНИПУЛИРОВАНИЯ

Воротинский В. В.

Раскрыты особенности Интернета как уникального информационно-коммуникационного поля и дана оценка его значения в жизни современного социума. Приводятся данные последних исследований в области как Интернета, так и его частного проявления – социальных сетей. Материал раскрывает текущие манипуляционные техники и инструменты, описывает потенциал для политического влияния и манипулирования, а также описывает возможные пути их развития.

Ключевые слова: Интернет, коммуникации, политическое манипулирование.

INTERNET AS SPACE OF POLITICAL INFLUENCE AND MANIPULATION

Vorotynsky V. V.

The article investigates the Internet as a unique informational and communicational field and estimates its value in the life of modern society. Data from recent Internet researches is given, including its spread depth and models of user involvement.

Evaluation of Internet potential as a field of political influence and manipulations is based on the following data:

- 1) information presentation method;*
- 2) broadcasting method;*
- 3) perception method;*
- 4) internet spread;*
- 5) user involvement in communication processes.*

The main way of bringing people together into one communication network is a smart phone. This trend impacts both the information delivery and perception methods.

Current manipulation techniques and tools which are used for political influence and manipulations are described. Also, possible ways of their future development are given in this article.

The author presents the speed of information flows, their density and information dependence of users as key factors shaping modern political manipulation techniques. These create a situation when the recipient is no longer able to verify the absorbed information. The perception is modified along with modifications of information field. The user becomes an active consumer of information messages regardless of their origin. New messages are not being evaluated, just like traditional ones. This step in evolution of perception opens us a new field for political influence and manipulations and consequently, new opportunities and threats.

Having analyzed modern researches, the author presents his own version of characteristics of the Internet environment. After the data was combined, the author comes to the conclusion that back in 2014 smart phones were the main tool of uniting users by the unique information and communication field, and this global dynamics continues to be seen on regional markets in 2015. An individual becomes not only a user, but also an information broadcaster, referring not only to inner circle, but also independently communicating with separate social groups. On the other hand, personalization of Internet gives a unique opportunity for content producers: deep analytics of message effectiveness. A combination of factors makes the Internet the most promising information and communication field for political influence and manipulations.

Key words: *Internet, communications, political manipulation.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 355.018

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ВІЙН В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА: РІЗНОМАНІТТЯ ПІДХОДІВ

Війни були, є і, швидше за все, будуть невід'ємним атрибутом цивілізації, як би ми від них не хотіли позбутися. Проблеми війни отримали всебічну й ґрунтовну наукову розробку в історії людської цивілізації. Зусиллями багатьох мислителів, починаючи з давніх часів і до сьогодення, були виявлені, описані й обґрунтовані сутнісні ознаки війни, її закони, мінливі зміст і форми, у тому числі і причини виникнення війн в історії людства. У статті розглядаються різні підходи до пояснення причин війн: психологічний, соціологічний, неопозитивістський, натуралістичний, релігійний і плюралістичний.

Ключові слова: *війна, мир, збройна боротьба, армія, соціум, агресія.*

Актуальність проблеми. Людство вступило у третє тисячоліття нової ери. Воно усвідомило, що живе на крихітній планеті, де не так вже й багато місця. Минуле століття оголило у всьому своєму жаху глобальні наслідки, які пожинає людство через невміння жити в мирі та злагоді, зробило майже реальними пророцтва Апокаліпсису. У роки Першої світової війни втрати на полях битв убитими, померлими від ран і бойових отруйних речовин становили близько 10 млн осіб, Друга світова війна була найбільш руйнівною в історії людства. У ній брала участь 61 держава, понад 80 відсотків населення Землі. Ця війна тільки в Європі (включаючи СРСР) забрала життя 40 млн осіб, з них — 27 млн життів радянських людей, втрати Польщі становили 6 млн, Югославії — 1,7 млн, Франції — 600 тис., США — 400 тис., Англії — 370 тис. осіб. Німеччина втратила в цій війні 13,6 млн осіб. Крім

того, держави інших частин світу втратили приблизно 7,6 млн військово-службовців і 6 млн цивільного населення. Загальні безповоротні втрати в ході Другої світової війни становили близько 55 млн людей [39]. За період після Другої світової війни у XX ст. на планеті було зафіксовано, за різними методиками підрахунку, від 225 до 232 воєнних конфліктів у 148 регіонах [25, с. 75]. І в новому тисячолітті війни залишаються сумною прикметою буття людства. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру, щорічно на планеті фіксується понад 30 збройних конфліктів, що призвели упродовж року до загибелі внаслідок бойових дій понад 1 000 осіб, наприклад, у 2008 р. і 2011 р. їх кількість досягла найвищої позначки — 37 конфліктів. За останні 10 років збільшилась і загальна кількість загиблих унаслідок бойових дій у таких конфліктах: з більш як 17 тис. осіб у 2002 р. до понад 22,5 тис. — у 2011 р. [29, с. 38]. У 2014 р. війна прийшла на нашу землю.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Не дивно, що проблеми війни набули всебічної й ґрунтовної наукової розробки. Зусиллями багатьох мислителів, починаючи з Давніх часів (Сунь-Цзи, У-Цзи, Геракліт, Аппіан, Флавій Вегетій Ренат), Відродження (Н. Макіавеллі), Нового часу (К. Клаузевіц, А. Жоміні) і сучасності (Б. Александер, М. Гареев, М. Дейві, М. ван Кревельд, В. Сліпченко, Е. Тоффлер, Х. Хофмайстер) були виявлені, описані й обґрунтовані сутнісні ознаки війни, її закони, мінливі зміст і форми [1; 4; 6; 7; 14; 16; 17; 26; 30; 32; 34–40; 46]. Раніше нам здавалося, що війна омине нашу країну в ХХІ ст., що ніколи ми не почуємо на вулицях наших міст і сіл свисту куль, розриву гранат, що килимові бомбардування — це справа минулого... Надії не справдилися, збройний конфлікт постукався до нас у двері, а ми до нього виявилися неготовими.

Мета статті — проаналізувати концепції, що виникли протягом існування людства, про причини виникнення війн.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку людської цивілізації свідчить про те, що проблеми війни завжди хвилювали багатьох мислителів усіх часів і народів. Звичайно, тлумачення причин воєн, встановлення їх природи і місця в довколишній дійсності, їх співвідношення з іншими факторами соціального розвитку, пошук детермінант еволюції воєн вони давали згідно зі своїм розумінням. У кожному разі розуміння сучасної воєнно-політичної обстановки, тенденцій розвитку воєнно-політичної думки буде неповним, якщо не звернутися до історії становлення різних підходів до цих проблем. Спадщина кращих умів людства вимагає вдумливого аналізу. Він дозволить запропонувати нам своє бачення детермінант еволюції воєн в історії людства. У Стародавньому світі формувалися перші припущення про причини виникнення воєн. У систематизованих навчаннях античних

філософів вони набули вже більш-менш певного вигляду. Виникли елементи демографічного, географічного, біологічного, психологічного детермінізму, теорії насильства та своєрідного економічного пояснення воєн (наприклад, у Арістотеля). Проте в античному світі переважало релігійно-міфологічне тлумачення причин воєн. Характерним прикладом тому служить грецька міфологія, згідно з якою війна передує самому народженню існуючого світопорядку. Більшість світоглядних концепцій того часу, як стихійно сформованих, так і теоретично оформлених, війну вважало злом. Але злом необхідним, неминучим, з яким доводиться миритися. Подібні погляди ґрунтувалися на розумінні причин війни з елементами фаталістичного або волюнтаристського характеру. Фаталістичні погляди, як правило, були пов'язані з розумінням причин війни як «волі богів». Звернемося до концепції давньогрецького історика Геродота. Він описує війну між грецьким царем Крезом і перським царем Кіром. Крез, який зазнав поразки, був схоплений і на питання про те, хто з людей схилив його йти війною на Персію, відповів Кіру: «Винен у цьому бог еллінів, який спонукав мене воювати. Ніхто не є таким безрозсудним, щоб віддав перевагу війні миру, бо під час миру діти ховають батьків, під час війни батьки — дітей. Але, мабуть, божествам дуже приємно, що так трапляється» [35, с. 11].

В античному світі значно поширеним було розуміння причин війни як результатів особистих сварок і суперечок царів та інших державних діячів через династичні й спадкові відносини, через жінок і т. ін. Класичним у цьому сенсі є оповідання Гомера в «Іліаді» про Троянську війну, що виникла нібито через викрадення троянцями прекрасної Олени, дружини царя Менелая. За версією давньогрецького драматурга Аристофана, Пелопоннеська війна (значно краще вивчена, ніж напівлегендарна Троянська війна), була теж викликана любовними інтригами, зокрема викраденням жінок. Як противник воєн Аристофан спеціально принижував їхню соціальну роль. Але його пояснення причин Пелопоннеської війни лише злегка пародіює значно поширені погляди мислителів тієї епохи. Зазначений період можна назвати часом зародження космополітичних ідей, які вбачають витoki воєн у наявності безлічі ворогуючих держав, що вимагають для затвердження загального миру створення «світової держави». Ця думка виникла вперше у філософів стоїцизму і в ідеологів раннього християнства. Але особливого значення вона досягла в Римській імперії. У той же час зародилася концепція «мир через силу», яка відіграла важливу роль в історії мілітаризму. Вона виражена у відомому афоризмі Веґеція Флавія «*Si vis pacet, para bellum*» («Якщо хочеш миру, готуйся до війни»).

В епоху Античності зародилися і перші ідеї про «всезагальність» війни, її одвічність і непотребу. Тут можна виявити три точки зору, що в подальшому розвинулися як самостійні концепції.

Перша з них розглядає війну як своєрідне космічне явище, загальний закон природи, тому її причини нібито лежать у витоків буття Всесвіту, а сама війна грає роль генератора всякого руху. Вперше цю думку висунув основоположник стихійної діалектики Геракліт (бл. 544 — бл. 483 до н. е.), який стверджував, що «війна — батько всього, мати всього», «все виникає і руйнується через війну», «безсмертні — смертні, смертні — безсмертні; смертю один одного вони живуть, життям один одного вони вмирають» [22, с. 45]. Щоправда, уривчастість висловлювань Геракліта, що дійшли до нас, не дозволяє точно встановити тлумачення їм терміна «війна». Певною мірою цей термін може розцінюватися як такий, що збігається з поняттям «боротьба» взагалі. Близькість понять «боротьба» і «війна» у Геракліта, мабуть, не випадкова. Є всі підстави вважати, що цим він підкреслював протилежність, непримиренність протилежностей, конфліктний характер їх вирішення.

Друга точка зору виходить із визнання «природною» ворожості людей одне до одного. Римському філософу Йосипу Плавту приписують вислів: «*Homo homini lupus est*» («Людина людині вовк»). Цей вислів, підхоплений у XVI ст. Томасом Гоббсом, досі виступає своєрідним прапором безлічі вчень, що покладають відповідальність за війну на саму людину, її інстинкти, потреби і потяги, на закони боротьби за виживання найсильнішого тощо.

Третя точка зору виходить із прийняття війни як «практичної необхідності». Наприклад, Платон (427–347 до н. е.), подібно до більшості античних мислителів, засуджував громадянські війни як злу й шкідливу справу, але по-іншому оцінював зовнішні війни — між державами. Їх Платон називав найбільшим видом воєн. Він стверджував, що війни — природний і одвічний стан людства, бо вони дають рабів, без яких суспільство існувати не може. Показовим також є його висловлювання про те, що військо мистецтво є частиною мистецтва політичного.

Арістотель (384–322 до н. е.) теж говорив переважно про економічні причини війни: «військове мистецтво можна розглядати до певної міри як природний засіб для придбання власності, адже мистецтво полювання є частиною військового мистецтва: полювати можна як на диких тварин, так і на тих людей, які, будучи від природи призначеними до підпорядкування, не бажають підкорятися; така війна за своєю природою є справедливою. Отже, один із видів мистецтва придбання (війна. — *М. Т.*) є за своєю природою частиною науки про домогосподарство» [3, с. 389]. Зауважимо, що термін «домогосподарство» Арістотель застосовує до питань конкретної економіки.

У Середньовіччі не було створено скільки-небудь оригінальних філософських концепцій про війну. Військові мотиви дуже широко були представлені насамперед у народному епосі («Пісня про Роланда», «Пісня про

Нібелунгів» та ін.). У них переважала тема вихвалання подвигів воїнів, лицарів, виправдовувалися ті або інші війни. Траплялася і своєрідна апологетика військового насильства, наприклад культ бога війни Одіна. Але все це не мало характеру ідеологічного схвалення або засудження війни, визначення її ролі в суспільстві; думка, як правило, оберталася у рамках конкретних військових подій. Тлумачення війни повністю монополізувала християнська церква. Під її гаслами здійснювалося чимало кривавих підприємств: «хрестові походи» європейських лицарів; релігійні війни, пов'язані з реформуванням католицизму в епоху становлення індустріальної цивілізації. Один із «батьків церкви» Аврелій Августин (354–430) визнавав війну необхідним злом, без якого не може бути блага християнському світу і справедливості. Раз, стверджував він, війна — продукт Божественного приречення, то від Бога походить і щира справедливість війни, що ведеться в ім'я віри, в ім'я християнства. Цю концепцію розвивав Тома Аквінський (1225–1274). Він вважав, що війна буде справедливою, якщо вона породжена освяченими церквою «законними причинами», ведеться «законною владою», переслідує «законні цілі». В умовах феодальної роздробленості, коли панувало «кулачне право» і кожен феодал розв'язував війни, вчення Томи Аквінського, прихильника централізованої державної влади, відповідало інтересам абсолютизму (світського і духовного) у збереженні миру всередині країни, який постійно порушувався феодальними чварами.

Подальшого розвитку погляди на війну набули у період становлення індустріального суспільства. Одним із видатних мислителів епохи Відродження був флорентійський громадський діяч Ніколо Макіавеллі (1469–1527), відомий військовий історик і теоретик. За уявленнями Макіавеллі, мир не є найкращим станом людського суспільства. Мир у його розумінні асоціювався із застоєм, що веде до найзгубніших наслідків. Добродесність породжує мир, мир породжує бездіяльність, бездіяльність — безлад, а безлад — загибель, і, відповідно, новий порядок породжується безладом, писав він. В очах італійського мислителя мир є всього лише моментом історичного круговороту, тому війни неминучі — «так вже покладено згори, щоб не було на землі стійкості та миру» [20, с. 105]. На його думку, властивості людей такі, що вони віддають перевагу військовим рішенням при зіткненні з проблемами, що виникають у житті людського суспільства: «Мудреці давно помітили, що вченість ніколи не займала перші місця, — воно відведено військовій справі, і в державі з'являються спочатку воєначальники, а потім вже філософи» [20, с. 175]. Більше того, «вчена споглядальність» шкідлива, бо вона підточує силу і войовничість своєю «бездіяльністю», підкреслював Макіавеллі. Крім «початкової» симпатії людей до сили, додатковим аргументом для Макіавеллі, який вважав війну природним супут-

ником людської історії, було «псування суспільних звичаїв». Пояснюючи загострення ворожості між містами Італії, він писав, що «віра і страх у всіх, клятва і дане слово мають значення лише у тому випадку, якщо вони вигідні, і люди вдаються до них не для того, щоб триматися їх, а для того, щоб легше обманювати» [20, с. 103–104]. Підсумовуючи свої спостереження, Макіавеллі констатував, що досягнення миру між народами в його час не-реально: не можна «говорити про мир там, де держави постійно нападають одна на одну» [20, с. 176]. Виходячи із таких міркувань, Макіавеллі вважав, що держави не пов'язані ніякими обмеженнями у прийнятті рішень про війну. Він заявляв: «війна справедлива для тих, для кого вона необхідна» [18, с. 415], лаконічно стверджуючи вельми широкі підстави для початку військових дій. Пояснюючи в інших випадках характер зазначеної необхідності, Макіавеллі писав про те, що держави повинні мати «дві мети — здійснювати завоювання і зберігати свою свободу» [18, с. 193]. На його думку, «прагнення до завоювань — річ, звичайно, дуже природна і звичайна; коли люди роблять для цього все, що можуть, їх завжди будуть хвалити, а не засуджувати» [19, с. 224]. У цілому, війна потрібна для того, «щоб збагатитися самому та зробити ворога біднішим. Ні для чого іншого перемога не потрібна» [20, с. 218].

У період зародження індустріальної цивілізації набагато більшого поширення, ніж в епоху Середньовіччя, отримав погляд на війну як на земне, суспільне явище. Англійський філософ Томас Гоббс (1588–1679), наприклад, знаходить у природі людини «три основні причини війни: по-перше, суперництво; по-друге, недовіра; по-третє, прагнення до слави» [11, т. 2, с. 151]. Він писав: «Перша причина змушує людей нападати одне на одного з метою наживи, друга — з метою власної безпеки, а третя — з міркувань честі. Люди, рухомі першою причиною, застосовують насильство, щоб стати господарями інших людей, їхніх дружин, дітей і худоби; люди, рухомі другою причиною, застосовують насильство з метою самозахисту; третя ж категорія людей вдається до насильства через дрібниці на зразок слова, посмішки, через незгоду з думкою та інші прояви неповаги» [11, т. 2, с. 152]. Гоббс вважав, що війни пов'язані також з нестачею місця на землі через зростаючу масу людей.

Німецький філософ Готфрід Лейбніц (1646–1716) вважав війни неминучими. За його словами, корені воєн лежать у непереборній ворожості людей; монархи грають долями світу, як картами; мирні договори — не більше ніж тимчасові перемир'я, а вічний мир можливий лише на цвинтарі.

Помітний внесок у розуміння причин війни внесли французькі філософи Жан-Жак Руссо (1712–1778) і Поль Анрі Гольбах (1723–1789). Руссо зазначав серед найважливіших причин війни майнову нерівність у суспільстві,

прагнення людини до власності. Гольбах писав, що надлишок їдкості в жовчі фанатика, розпаленість крові у серці завойовника, погане травлення у монарха, примха якоїсь жінки є достатніми причинами війни [12, т. 1, с. 260].

Говорячи про становлення теорії про сутність і походження воєн в історії людства, необхідно згадати про найвідомішого представника німецької класичної філософії Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831). На відміну від багатьох мислителів Нового часу він не вважав, що війни обумовлені історично минуцями причинами. Якщо інші пояснювали війни недостатнім розвитком соціальних відносин та інститутів і пов'язували свої надії на зміни із зростанням уваги до прав та інтересів народу й особистості, із затвердженням основ політичної культури, збільшенням авторитету «розуму» і моральних принципів у сфері міжнародних відносин, то він займав іншу позицію. Німецький філософ вважав, що війни «викликаються природою речей» і саме на це вказують «повторення історії», перед якими повинна замовкнути «порожня балаканина» людей. Виходячи з цього, Гегель пропонував відмовитися від одностороннього порожнього міркування й усвідомити «високе значення війни» та її місце у вирішенні політико-правових питань внутрішньополітичної і зовнішньополітичної діяльності держав. Він підійшов до розуміння війни як знаряддя політики: «військами користувалися для досягнення особливих цілей політики» [9, с. 291]. Стосовно внутрішньополітичних проблем Гегель вбачав основну перевагу війни в її здатності, як він говорив, підтримувати моральне здоров'я народів. Для того щоб запобігти руйнуванню цивільного життя, а також попередити розвиток тенденцій, спрямованих на ізоляцію індивіда «від цілого», німецький філософ рекомендував урядам час від часу потрясати «моменти і форми ізоляції» за допомогою «війни, порушувати цим і розстроювати порядок, що склався, і право незалежності» [8, с. 344]. На переконання Гегеля, «завдяки війнам зберігається моральне здоров'я народів, його байдужість до застигання кінцевих визначень; подібно до того, як рух вітрів не дає озеру загнивати, що з ним неодмінно сталося б при тривалому безвітрі, так і війна оберігає народи від гниття, яке неодмінно стало б наслідком тривалого, а тим паче вічного миру» [8, с. 352]. Вчення Гегеля про війну не вимагає в принципі навіть виправдання її причин або доказу справедливості. «Для абсолютно-го духу, — говорив він, — немає поняття справедливості і несправедливості. Всесвітня історія права абсолютна. Тому виправдана і війна як її прояв» [8, с. 355].

Величезний вплив на формування сучасних поглядів на сутність війни здійснив німецький військовий теоретик і історик, генерал-майор пруської армії Карл фон Клаузевіц (1780–1831). Його найважливішим досягненням

стало визначення політичної природи війни, з'ясування органічного взаємозв'язку збройної боротьби і політики. У передмові до найвідомішої своєї книги «Про війну» він писав: «Війна є не що інше, як продовження державної політики іншими засобами» [16, т. 1, с. 11] і акцентував увагу саме на насильницьких засобах. «Війна, — зазначав К. Клаузевіц, — це акт насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю» [16, т. 1, с. 23]. У заголовку одного з параграфів своєї праці він наводить й інше визначення війни: «Війна — це акт людських відносин». І далі: «Війна ... належить до сфери суспільного життя. Війна є зіткненням великих інтересів, яке розв'язується кровопролиттям, і тільки цим вона відрізняється від інших суспільних конфліктів» [16, т. 1, с. 163].

У середині і в другій половині XIX ст. складаються перші систематизовані концепції війни: соціологічні, біологічні, расистські, мальтузіанські, теологічні.

Характерним представником соціологічного напрямку є П'єр Жозеф Прудон (1809–1865). У своїй книзі «Війна і мир» він стверджував, що воєн і революцій не було б, якби потреби громадян були задоволені. Війна «виникає внаслідок нестачі засобів до існування, порушення економічної рівноваги» [27, т. 1, с. 82]. Найбільш яскраво точку зору позитивістської соціології на війну висловив Герберт Спенсер (1820–1903). Війна, за його словами, — природна функція соціального організму, необхідна для його нормального розвитку: «Подібно до того, як в індивідуальному організмі нервово-м'язовий апарат, що виконує боротьбу з оточуючими організмами, зароджується з цієї боротьби і розвивається нею ж, так точно і урядово-військова організація суспільства породжується війнами між суспільствами і розвивається ними ж. Або, кажучи по суті, цим шляхом розвивається та частина урядової організації суспільства, яка обумовлює успішність суспільного співробітництва у боротьбі з іншими суспільствами» [31, с. 327].

У розглянутий період ряд теоретиків використовували теорію Чарльза Дарвіна (1809–1882) про боротьбу за існування у живій природі. З цієї точки зору війна розглядалася як спосіб виживання «найбільш пристосованих». Одночасно продовжувало оновлюватися і розвиватися вчення, згідно з яким причини війни лежать у психології людини, у її психічній та біологічній природі. У вченнях про причини та історичну роль воєн соціал-дарвінізм деякий час виступав у вигляді окремої теорії. Потім він став розвиватися у контакті з психосоціологією, основоположниками якої наприкінці XIX і на початку XX ст. були американський соціолог Л. Уорд, французький соціолог Г. Тард та англійський психолог У. Макдаугал. Цей контакт призвів пізніше до створення психобіологічної концепції війни. Наприкінці XIX ст. була поширена створена французами Ж. Гобіно і Ж. В. Ляпужем теорія

переваги білої раси над іншими, що використовувалась для виправдання колоніальних воєн і захоплень.

Все більшої популярності набувала концепція англійського економіста Томаса Мальтуса (1766–1834) про закономірне відставання зростання засобів до існування від зростання народонаселення, що нібито робить хвороби, голод і війни фактором, що усуває невідповідності, які склалися. Як і раніше залишалася живучою теологічна концепція війни. Наприклад, німецький військовий діяч Хельмут Карл Бернгард фон Мольтке-старший (1800–1891), полемізуючи з пацифістами, так висловлював своє світоглядне ставлення до війни: «Вічний мир є мрією, причому не прекрасною, війна ж є встановленням божественного світопорядку» [24, с. 26].

Певний внесок у становлення теоретичної думки щодо проблем війни внесли Карл Маркс (1818–1883) і Фрідріх Енгельс (1820–1895). Відповідно до їхніх висновків, війна є методом, за допомогою якого панівні класи захищають свої інтереси. Можновладці, підкреслював Енгельс, «знають тільки один засіб порятунку — війну» [47, с. 326]. Вони вдаються до її допомоги для того, щоб «відтягнути» або «відстрочити настання революції», щоб відвернути сили від революційного руху і перешкодити розвитку демократичних процесів. Творці комуністичного вчення критикували точку зору на війну як «абсолютне зло», вони визнавали необхідним конкретно історично підходити до оцінки війни і закликали розрізняти їх політичне значення залежно від соціальної обстановки і цілей, які при цьому переслідуються, бачили основну причину воєн у пороках соціального та політичного ладу суспільства, в якому вони жили.

Наприкінці XIX ст. зародилася геополітична концепція походження та сутності воєн. До батьків-засновників геополітики можна віднести таких авторів, як Р. Челлен (Швеція), Х. Маккіндер, Дж. Фейргрів (Велика Британія), А. Т. Мехен, І. Боумен і Н. Спайкмен (США). Фрідріх Ратцель (1844–1904) у своїй книзі «Про закони просторового зростання держав» (1901) вивів сім законів експансії, або «просторового зростання держав». Це зростання обумовлене тим, що «зростаючий народ потребує нових земель для збільшення своєї чисельності», а «вище покликання народу в тому, щоб поліпшити своє географічне положення». Закони ці такі: 1) простір держав зростає разом із зростанням їх культури; 2) просторове зростання держави супроводжується іншими симптомами розвитку: розвитком ідей, торгівлі, виробництва, місіонерством, підвищеною активністю в різних сферах; 3) зростання держави здійснюється шляхом приєднання та поглинання менших держав; 4) кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили або слабкості і змін в її організмі; 5) у своєму зростанні держава прагне увібрати у себе найбільш цінні елементи фізично-

го оточення: берегові лінії, басейни річок, рівнини, райони, багаті ресурсами; 6) вихідний імпульс до просторового зростання приходиться до держав ззовні — завдяки перепадам рівнів цивілізації сусідніх територій; 7) загальна тенденція до злиття і поглинання слабших націй, що розгалужується у ході свого розвитку, переходить від держави до держави і в міру переходу набирає силу, тобто безперервно підштовхує до ще більшого збільшення територій [35, с. 21–22]. Ці закони повинні були чітко обґрунтувати неминучість територіальних завоювань за допомогою військових дій.

У період між двома світовими війнами ХХ ст. у соціально-філософських поглядах на проблему війни явно виділилися два напрями. Перший — *ультрамілітаристський*, відверто агресивне, цілком підпорядковане завданню боротьби за світове панування; своїх найрозвиненіших форм воно досягло у нацистській Німеччині, фашистській Італії та мілітаристській Японії. У пропаганді поглядів на війну, її причини та місце в історії у Німеччині абсолютну монополію отримало розроблене нацистськими ідеологами расово-геополітичне вчення — гібрид догм націонал-соціалізму, расово-біологічних і геополітичних теорій, підпорядкованих виправданню завойовницьких війн з метою досягнення Німеччиною світового панування. У концентрованому вигляді всі ідейні установки з питань війни і миру були викладені у книзі Адольфа Гітлера (1889–1945) «Моя боротьба» (Mein Kampf). Ця «біблія» німецького націонал-соціалізму від початку до кінця пронизана апологією насильства і загарбницьких воєн. Гітлер обрушився на саму ідею світу, заявляючи, що тільки у вічній боротьбі людство стало великим, а від вічного миру воно може загинути. Переходячи від абсолютного вихваляння війни до конкретного обґрунтування її завдань як знаряддя політики, Гітлер намагається довести, що без війни німецький народ загине, бо не зможе вижити у конкурентній боротьбі. Крім того, він обґрунтовував думку, що «знову повернути відірвані від нас території можна тільки силою зброї» [10, с. 531]. В основі ультрамілітаристського напрямку лежали традиційні положення про «природну агресивність» людини. Гітлерівці продовжували проводити думку про втілення цієї агресивності у боротьбі рас і праві «вищої» раси завойовувати і винищувати «нижчу», а потім доповнювали все це спотвореним вченням геополітики, в якій центральне місце займала ідея про недостатність для «вищої» німецької раси «життєвого простору». Єдино правильним шляхом для німецького народу, вважав А. Гітлер, є «шлях континентального зміцнення Німеччини через придбання нових земель у Європі» [10, с. 517]. Далі він розшифровував цю думку: «Коли ми говоримо про завоювання нових земель у Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі в першу чергу тільки Росію і ті українні держави, які їй підпорядковані» [10, с. 556].

Другий — реалістичний напрям був притаманний для країн антигітлерівської коаліції. Одними з найяскравіших її представників були А. Тойнбі та К. Райт. Видатний англійський історик і соціальний філософ Арнольд Джозеф Тойнбі (1889–1975) розглядав питання війни з великою подробицею і широтою у головній своїй праці життя — 12-томному «Осягненні історії» (1934–1961), а також у складеній на основі перших шести томів цієї роботи книзі «Війна і цивілізація» (1950) і в численних більш пізніх працях, у тому числі опублікованих посмертно. У всіх цих роботах проблема війни аналізується не сама по собі, а у контексті його соціальної філософії. Тойнбі писав, що, хоча війна не є головним предметом «Осягнення історії», історія людства, на жаль, виявляє, що інститут війни «займає місце біля серця цієї трагічної теми» [61, р. vii]. Тойнбі вважає війну історичним явищем. Війни, у його розумінні, «супроводжують нас із тих часів, коли перші цивілізації піднялися над рівнем примітивного людського буття, а було це близько п'яти-шести тисяч років тому» [33, с. 280]. Разом з тим Тойнбі робить певну поступку теорії вродженої агресивності людини, вважаючи, що інститут війни є «соціальним відображенням темної сторони людської природи — того, що теологи називають первородним гріхом» [33, с. 281]. В одному зі своїх пізніх творів Тойнбі дає таке уточнене визначення війни: «Війна — це зорієнтоване й інституціоналізоване звершення жорстокого насильства. Під час війни людські істоти б'ються і вбивають одна одну за наказом публічної влади — урядів держав або імпровізованих урядів у громадянських війнах» [62, р. 201–202]. Тойнбі вважає, що за певних соціально-політичних змін у житті суспільства інститут війни може перестати існувати. «Підправляючи» Карла фон Клаузевіца з «етичних» позицій, він пише, що війна є «фізичним випробуванням сили, в якому конфлікт інтересів або різниця у поглядах розв'язуються грубою силою. Ближче до істини було б сказати, що війна — це відплата за провал дипломатії» [62, р. 186]. На різних стадіях еволюції локальних цивілізацій війна, за Тойнбі, відіграє різну роль. Так, у період генезису локальних цивілізацій, що виникають у надрах стародавнього суспільства, військова агресія ззовні, з боку інших племен і народів, у кінцевому підсумку, стимулює зародження і розвиток цивілізації. Сенс спеціального параграфа «Осягнення історії», названого «Стимул удару», зводиться до такої тези: «Несподівана нищівна поразка здатна спонукати повалену сторону привести свій будинок до ладу і підготуватися до переможної відповіді» [60, vol. 1, р. 572]. Як правило, розширення культурної ойкумени (населеної території) класових суспільств, що зароджуються і розвиваються, в силу внутрішніх і зовнішніх антагонізмів здійснювалося насильницькими засобами. Правда, в епоху становлення і зміцнення класово-антагоністичного суспільства на землі, принаймні у багатьох випадках,

об'єктивно не існувало іншого шляху залучення неосвоєних територій і первісних племен у русло всесвітньо-історичного прогресу і цивілізації, ніж трагічний і кривавий шлях завоювань і насильства. Розглядаючи період зростання локальних цивілізацій, Тойнбі не вважає, що завоювання сусідніх народів служить показником зростання. Ні політична, ні військова експансія, вважає він, не є задовільними критеріями справжнього зростання. «Військова експансія зазвичай є результатом милітаризму, який сам є симптомом занепаду» [60, vol. 1, p. 576]. Ролі війни у стадії «надлому» цивілізації Тойнбі присвятив спеціальний параграф «Самогубство милітаризму». «Порівняльне вивчення відомих надломів цивілізацій, — пише Тойнбі, — показує, що соціальний надлом є трагедією з сюжетом, ключем до якого є інститут війни» [61, p. VIII]. Він вважає війну «найближчою причиною надлому кожної цивілізації» [61, p. VII]. Наслідком «надлому» і в той же час останньою, заключною стадією цивілізаційного циклу, згідно з Тойнбі, є стадія дезінтеграції цивілізації, що несе з собою її розкладання і загибель, пов'язану з катастрофічно наростаючою нездатністю давати адекватні відповіді на історичні виклики. Однак низка цивілізацій після «надлому» тривалий час знаходиться у «скам'янілому» стані («залишаються в живих, але не здатні зростати» [60, vol. 1, p. 164]). На стадіях «надлому» і «дезінтеграції», іншими словами, на низхідних стадіях цивілізаційного круговороту, і, чим далі, тим більшою мірою війна між державами і всередині них стає, за словами Тойнбі, «основною лінією самогубної діяльності» [60, vol. 1, p. 365]. Період спаду еволюції цивілізації веде народи і країни через наповнене безперервними зовнішніми і внутрішніми війнами «смутні часи», що триває зазвичай кілька століть, до універсальної держави, що насильно об'єднує велику групу народів і країн під владою милітаристської «пануючої меншості». Серед таких держав Тойнбі називає імперію Шумера і Аккада, Неовавілонську імперію, імперії Маур'я і Гупта в Індії, імперії Цинь і Хань у Китаї, Римську імперію, Середню і Нову імперію в Єгипті, Московську, Наполеонівську, Інкську, Монгольську, Маньчжурську, Ахеменідську імперію, Арабський халіфат і кілька інших. «Універсальні держави», забезпечуючи на значній території більш-менш тривалий мир, зрештою розпадаються на фрагментарні утворення, а потім відповідні локальні цивілізації гинуть у вогні міжнародних та громадянських воєн. Тойнбі оцінює «смутні часи» і зазвичай наступне за ним утворення «універсальних держав» як нанесений власною рукою «удар, що вибиває», від якого суспільство, що себе вразило, вже ніколи не в змозі оговтатися. Разом з тим він бачить певну позитивну роль світових імперій з погляду тимчасового припинення воєн і анархії, розвитку культури, з точки зору створення відомих передумов для інтернаціоналізації суспільного життя. При розгляді ролі війни у житті

суспільства Тойнбі навіть у перший період своєї творчості в багатьох випадках виходив за рамки циклічної теорії і аналізував інститут війни у контексті всесвітньо-історичного процесу. «Як усе, що існує в житті, — справедливо зауважує він, — війна ніколи не залишається незмінною, вона завжди розвивається» [61, р. 22]. Тойнбі виявив тенденцію до зростання «злоякісності» війн і значення миру в міру руху світової історії: «Як й інші лиха, війна підступним чином не видається нестерпною до тих пір, поки вона не забезпечує таку міцну владу над життями тих, хто їй віддається, що вони вже не мають більше сили вирватися з її хватки, поки її смертоносність не стає очевидною. На ранніх стадіях зростання цивілізацій ціна війн, з їх стражданнями і руйнуваннями, як могло здаватися, переважається вигодами, що виникають з придбання багатства, сили і культивування «військових доблестей». У цій фазі історії держави часто знаходили можливим віддаватися війні одна з одною з видимістю безкарності навіть для країни, що зазнала поразки. Війна не проявляє своєї злоякісності, поки суспільство, що воює, не починає розвивати свою здатність економічно експлуатувати фізичну природу і свою політичну спроможність організовувати «людську силу», але коли все це відбувається, бог війни, якому зростаюче суспільство давно вже себе присвятило, виявляється Молохом, що пожирає все більшу і більшу частку продуктів людської індустрії, збільшуються, та інтелекту в процесі збору все більшого мита з життя і щастя; а коли зростання ефективності суспільства досягає точки, в якій воно виявляється здатним мобілізувати смертельну кількість своєї енергії і ресурсів для військових потреб, тоді війна виявляє себе як ту ракову пухлину, якій судилося стати фатальною для своєї жертви, якщо вона не зможе вирізати і відкинути її від себе: бо її злоякісні тканини навчилися тепер рости швидше, ніж здорові тканини, якими вони харчуються» [61, р. viii-ix]. Тойнбі вважає «загальним місцем» твердження про те, що «імпульс індустріалізму збільшив жахи війни» [60, vol. 1, р. 283]. «Імпульс демократії», на його думку, мав щодо цього ще більше значення: «Демократія не просто не змогла спрацювати проти війни, але у повному розумінні слова вклала свою «рухову силу» у війну і зробила ще більше, ніж її побратим індустріалізм, для перетворення нашої західної війни із слабо напруженого «спорту» королів XVIII ст. в жахливу “тотальну війну”» [60, vol. IV, р. 157]. Тойнбі вважає війну одним з найстрашніших «бичів Божих», що обрушуються на обтяжене первородним гріхом людство, раковою пухлиною, що рано чи пізно вражає цивілізацію. Одним з перших Тойнбі заговорив про зіткнення цивілізацій. Він бачив головний напрям цивілізаційного протистояння у конфлікті між Заходом, тобто європейської цивілізації (включаючи США), що широко розуміється, і рештою світу. Цивілізаційний експансіонізм Європи обернувся

проти неї самої: «У зіткненні між світом і Заходом, яке триває до нинішнього часу вже чотири або п'ять століть, саме Захід, а не інший світ знайшов найбільш значний досвід. Не світ завдав удару Заходу, а саме Захід завдав удару, і дуже сильного, решті світу. Як би не різнилися між собою народи світу за кольором шкіри, мовою, релігією і ступенем цивілізованості, на запитання західного дослідника про їхнє ставлення до Заходу всі — росіяни і мусульмани, індуси і китайці, і всі інші дадуть однакову відповідь. Захід, скажуть вони, — це архіагресор сучасної епохи, і у кожного знайдеться свій приклад західної агресії» [33, с. 436]. Сутички між цивілізаціями, неодноразово повторює Тойнбі, — найімовірніший шлях, яким може у майбутньому піти людство. Вплив Заходу на решту світу і відповідні контрудари, контрвплив інших цивілізацій будуть визначати вигляд і перспективи світу вже в осяжному історичному майбутньому. Тойнбі вказує основні лінії, за яких буде проходити «розлом цивілізацій».

У 1942 р. вийшла книга американського професора міжнародного права К. Райта «Дослідження війни», яка отримала широку популярність. Свої погляди на сутність і види воєн Райт пов'язав з певними рівнями еволюції Всесвіту, з різними методологічними підходами до її вивчення. На думку Райта, війну можна визначити, по-перше, як загальний стан Всесвіту, по-друге, у більш вузькому сенсі, як боротьбу між усіма живими істотами за виживання найбільш пристосованих, по-третє, починаючи з первісних племен ще у більш вузькому значенні, як війну між людьми, по-четверте, можна виділити війну цивілізованого суспільства, що виступає як «легальний» (узаконений) засіб насильницької боротьби, і, по-п'яте, серед воєн «цивілізованого» суспільства виділяється війна у сучасному, технологічному сенсі слова, із застосуванням новітньої військової техніки. Риси війни «у найширшому сенсі цього слова» зберігаються у такому, більш вузькому її прояві, збагачуючись новими рисами, властивими більш «високому» і конкретному рівню видів війни. Райт прийшов до висновку, що роль війни в історії неоднозначна і залежить від її місця в епосі і від того, які політичні сили її ведуть. Він будував свою концепцію війни, залучаючи на допомогу вчення А. Тойнбі про сутність історичного процесу. Райт стверджував, що всі цивілізації мають відповідні їм типи воєн: коли вони молоді, коли вони переживають середній вік і коли вони старі. Війни функціонують для того, щоб швидше змінити, ніж стабілізувати становище, швидше дезінтегрувати, ніж інтегрувати цивілізацію. Райт сформулював зміст соціальної функції війни: «серед цивілізованих народів війна служить як для виживання, так і руйнування держав і цивілізацій» [63, vol. 2, p. 1288]. «Чим більш тривалою і руйнівною виявлялася війна, тим більше змін відбувалося після її закінчення» [63, vol. 1, p. 128]. Він вважав, що з ходом часу війна стає все

більш загрозливою для цивілізації, баланс між конструктивним і деструктивним впливом війни стає небезпечним, складається на користь останнього, що дуже тривожно для людства. Говорячи про причини війн, Райт підкреслював: «Війни виникають у результаті безлічі комбінацій змін у різних відносинах — технологічних, фізичних, соціологічних та інтелектуальних. Немає єдиної причини війни. Світ балансує між багатьма силами. Зміни в деяких особливих силах (тенденціях, рухах чи політичних цілях) можуть в одному випадку вести до війни, але в інших умовах подібні ж зміни можуть вести до миру» [63, vol. 2, p. 1284].

Скинута американцями на Хіросіму атомна бомба відкрила нову сторінку в баченні перспектив розвитку людської цивілізації. Але процес тих змін, які принесла із собою ядерна зброя, був досить повільним. Людство не відразу усвідомило, чим загрожує йому застосування ядерної зброї у військових діях, не відразу прийшло до переосмислення взаємозв'язку між війною і політикою. Воєнно-політична думка у 50–60-ті рр. ХХ ст. виходила з можливості ведення воєн із застосуванням ядерної зброї. Народжувалися концепції «тотальної», «обмеженої», «локальної» війн. Ось, наприклад, як англійський військовий теоретик Едгар Дж. Кінгстон-Макклорі визначає тотальну війну: «Термін “тотальна війна” означає збройний конфлікт, не обмежений ні географічними межами, ні термінами, ні застосовуваною зброєю. Це війна, у якій зброю масового знищення — атомну, водневу, біологічну та хімічну — застосовують не тільки на полі бою, а й для нанесення ударів по глибокому тилу противника. Війна з використанням такої зброї неминуче стає глобальною» [15, с. 48]. Однак поступово формувалася думка, що ядерна війна буде згубною для всього людства. Той же Е. Кінгстон-Макклорі пише у своїй книзі «Військова політика і стратегія»: «Війну зараз вже не можна вважати тим, чим вона була раніше, оскільки, переростаючи у тотальну, вона стає безглуздою з точки зору переслідуваних цілей. Якщо колись війна була інструментом національної політики, використовуваним для досягнення певних політичних цілей, то нині, приймаючи форму тотальної, вона означає лише знищення всіх воюючих країн і, цілком можливо, кінець цивілізації» [15, с. 49–50]. Виявом тривоги за долю людства з'явився широко відомий Маніфест Рассела – Ейнштейна, який у момент свого опублікування не був сприйнятий по достоїнству. У ньому є такі слова: «Ми повинні навчитися мислити по-новому, ми повинні навчитися запитувати себе не про те, які кроки треба зробити для досягнення військової перемоги того табору, до якого ми належимо, бо таких кроків більше не існує; ми повинні поставити собі інше питання: які кроки можна зробити для попередження збройної боротьби, результат якої буде катастрофічним

для всіх її учасників» [23, с. 27]. Висловлені тоді думки були настільки новими, що не відразу дійшли до свідомості багатьох людей того часу.

У той же час у 1960–70-ті рр. на Заході сформувався ряд філософських підходів, що по-різному тлумачили походження, причини, детермінанти воєн: психологічний, соціологічний, неопозитивістський, натуралістичний, релігійний і плюралістичний.

Психологічний підхід у вченнях про причинність воєн, як уже зазначалося, є одним із найдавніших. Основними представниками цього напрямку є Х. Болдуїн, А. Кестлер, С. Кобленц, У. Маккдаугалл, А. Міллер, Г. Тард, Л. Уорд, Д. Уотсон, Г. Екклз та ін. Споконвічні імпульси до виникнення воєн прихильники цього підходу вбачають у психіці людини. Багато у чому на його становлення вплинуло вчення З. Фрейда, який виходив з того, що причини воєн лежать у людській психіці, де відбувається війна двох начал — Еросу і Танатосу, тобто сексуального потягу і прагнення до смерті. У більш пізньому викладенні своєї теорії потягів Фрейд витлумачував агресію як вихід основоположного потягу до смерті і прийшов до переконання, що війну варто розуміти як спробу психологічного самозбереження народу, як вихід назовні деструктивного потягу до самознищення, перенесення цього потягу з власного «Я» або зі свого народу на інші народи. Серед прихильників психобіологічної (її називають також інстинктивістської) теорії воєн цього періоду є дві групи, що істотно розрізняються. Одна дотримується фаталістично-песимістичної тези про невикоріненість причин воєн. Ось як це обґрунтовував американський психолог А. Кестлер: «В силу “необробленості” і “ірраціональності” своєї природи людина є найжорстокішою з тварин, бо, опанувавши таємниці природи, вона використовує досягнення науки і техніки на шкоду людському роду» [45, с. 11]. Поєднання інстинктивної агресивності людей з ракетно-ядерною зброєю масового знищення ставить сьогодні людство на межу катастрофи, запобігти якій, на думку Кестлера, практично неможливо. Інша група не вважає «войовничий інстинкт» невикорінним. Так, С. Кобленц у книзі «Від стріли до атомної бомби. Психологічна історія війни» стверджує, що війна є протиприродним станом людини. Вся біда у тому, що людина «виховалася у війнах» і війна стала продуктом її «психологічних імпульсів». Хоча корені, причини війни, вважає Кобленц, і лежать у психології людини, вони піддаються усуненню. Але для цього людину необхідно перевиховати. Була створена теорія «фрустрації», в якій місце інстинктів зайняли зовнішні подразнення, що призводять у міру їх накопичення до агресивної реакції. Говорячи словами психосоціолога Х'юберта Боннера, «людей штовхає до ненависті і до застосування зброї проти інших націй запас ворожості, який накопичується

в людині у ранньому дитинстві» [51, р. 372]. Досить міцні позиції у психологічному обґрунтуванні воєн займають біхевіористи (Дж. Мідд, Ф. Олпорт, Е. Торндайк, Д. Уотсон та ін.), які стверджують, що причини всіх соціальних явищ слід шукати зовсім не «всередині» людини, а у впливі середовища. Е. Фромм та К. Хорні висували ідею «психокультурного фрейдизму», згідно з якою головне значення надається впливу на психіку людини зовнішнього, культурного середовища. Але вплив це швидше не позитивний, а негативний.

Соціологічний підхід також характеризується різноманіттям різних шкіл. Одним із найяскравіших представників цього підходу був видатний французький філософ, соціолог Раймон Арон (1905–1983). У книзі «Мир і війна між народами» (1962) він виклав своє концептуальне бачення війни. Згідно з поглядами Арона: «Війни — це специфічне соціальне явище, що виникло, ймовірно, в якийсь певний момент людської історії: вони означають організацію насильницьких дій спільнотами, що протистоять одна одній» [4, с. 409]. Арон пропонує таку класифікацію воєн: «“досконалі війни”, що відповідають політичній характеристиці війни, — це війни міждержавні, війни між політичними спільнотами, що взаємно визнають саме існування і легітимність кожної з них. Війни, що мають за мету витік і наслідок, припинення існування деяких воюючих сторін і утворення спільноти більш високого рівня, або рангу, я назвав би недержавними або імперськими. Нарешті, я назву субдержавними або субімперськими такі війни, ставкою в яких виступає або збереження, або розчленування і розділення будь-якого політичного співтовариства, національного чи імперського» [4, с. 210]. З точки зору перспектив розвитку міждержавних відносин в умовах протистояння двох соціально-політичних систем, Р. Арон був вельми оптимістичний і в передмові до четвертого видання своєї книги зазначав: «Головною ідеєю, якою я керувався, осмислюючи міжнародну кон’юнктуру, була ідея солідарного відкидання обома наддержавами тотальної війни» [4, с. 43]. Наприкінці 1960-х — початку 1970-х рр. великої популярності у світі набула теорія канадського соціолога М. Маклюєна, викладена в його книзі «Війна і мир у світовому поселенні» (1968). Автор побудував свою концепцію на деякій абсолютизації ролі засобів комунікації у громадському розвитку. Він стверджував, що цивілізація — це мати війни. Засоби комунікації, спочатку усні, потім письмові, друковані, електричні й електронні, мовляв, визначили й відповідні епохи і цивілізації. Війна ж виступила як засіб міжплемінних, а потім і міжнародних «контактів». Вона, стверджує Маклюєн, — природний стан, у якому людина, плем’я, народ знаходять засоби утвердження своєї самобутності. На перевагу тієї чи іншої держави, суспільної системи в технології матеріального виробництва як на причину

і навіть засіб військової боротьби, що здатний «виграти війну без самої війни», вказували у книзі «Стратегія і технологія» американські військові публіцисти С. Поссоні і Дж. Пернелл. Досить цікаве бачення проблем запропонували представники структурно-функціонального аналізу. Його творці — американські соціологи Т. Парсонс і Р. Мертон — зображують суспільство як єдину систему взаємодіючих елементів, серед яких є «функціональні», що сприяють його нормальній діяльності, і шкідливі, «дисфункціональні», дії яких руйнують цю соціальну структуру. Звідси війна зображується як необхідна функція існування соціальних структур. Теза про те, що причини воєн лежать не в зовнішніх зіткненнях, не поза товариствами і не між ними, а всередині них, чітко сформульована у «Доповіді з залізної гори», підготовленої у 1967 р. у Нью-Йорку спеціальною науково-дослідницькою групою. Значну роль у соціологічних вченнях про війну відіграють теорії, які вбачають джерела воєн у «природній» напруженості відносин між державами і в природі самої держави як соціального інституту. Надзвичайно важливе місце тут займає «теорія конфлікту». Як приклад наведемо книгу К. Боулдінга «Конфлікт і оборона», де автор стверджує, що конфлікт закладений в природі людських відносин і навіть необхідний людині, а для його заміни або «розрядки» людина нібито створює ігри, спортивні змагання тощо. Корені суспільних конфліктів лежать у боротьбі людей за матеріальні блага. Через це і виникають війни.

Неопозитивістський підхід представлений насамперед концепціями «політичного реалізму» (Г. Моргентау, А. Шлезінгер, У. Уїтворт, Р. Озгуд та ін.) і науково-математичного аналізу (О. Моргенштерн, Д. Нейман, Т. Шеллінг та ін.). Основоположником і патріархом «політичного реалізму» є найвизначніший американський теоретик міжнародних відносин Ганс Моргентау. Його головною працею є книга «Політика між націями. Боротьба за владу і світ», що неодноразово перевидавалася з істотними змінами. Згідно з ученням Моргентау, політика виступає абсолютно особливою сферою суспільних відносин, яка не пов'язана з економікою, мораллю та іншими елементами громадських структур; сутністю політики є боротьба за владу і могутність: «Головним показником, що допомагає політичному реалісту прокласти дорогу через нетрі міжнародної політики, виступає потенція визначення досліджуваного об'єкта в термінах сили» [58, р. 4]. Корені війни як суспільного явища лежать у тверезому розумовому розрахунку: якщо у конкретній ситуації війна може принести успіх, її слід починати, якщо ні — слід утриматися. Досвід, наявність факторів і розум — ось ті єдині фактори, які діють на міжнародній арені, — таке твердження Моргентау. Війна виникає як результат суб'єктивного рішення політичного діяча, що аналізує міжнародні проблеми. До теорій неопозитивістського підходу

належать і теорії науково-математичного аналізу, які прагнуть пояснити причини воєн різного роду математичними законами, висловити їх у відповідних формулах. Це стосується математичної теорії ігор і конфліктних ситуацій, яку започаткували Д. Нейман і О. Моргенштерн, що опублікували у 1944 р. книгу «Теорія ігор і економічна поведінка». Дехто з їх сучасних послідовників намагається за допомогою цієї теорії уявити міжнародні відносини у вигляді «вільної гри» якихось абстрактних політичних сил, яка внаслідок власної логіки антагоністичних, непримиренних стосунків повинна неминуче вести до воєн і поразки однієї зі сторін. Теорія ігор стала основою методологічною базою дослідження військових проблем практично у всіх країнах світу, які вивчають стан, цілі та перспективи зовнішньої політики і військових планів власних та інших країн.

Натуралістичний підхід представлений психобіологічними, неомальтузіанськими і геополітичними теоріями. Біологічні вчення пов'язують причини воєн не з індивідуальною психологією людини, а насамперед з біологічними законами і потребами людського роду. Чільне місце серед біологічних теорій посіла так звана етологічна теорія. Етологія — вчення про поведінку тварин у природному середовищі, розроблене у 1940–1950-х рр. австрійським біологом К. Лоренцом. Завдяки роботам Лоренца, а також Р. Ардрі, Дж. Скотта, Д. Морріса та ін. положення етології були перенесені в соціально-гуманітарне знання, що призвело до утворення особливої школи у системі натуралістичних вчень про причини війн. Прихильники цієї школи вважають, що ключ до розуміння феномену соціального насильства лежить у вивченні поведінки тварин, яка роз'яснює і агресивні вчинки людей. Так, голландський етолог Дж. Уїнд підкреслює: «Згідно з даними етологічної науки, дія певних генів обумовлює поведінку, що характеризується як агресивна і яка тому має однакові корені як у людини, так і в інших представників тваринного світу» [48, s. 74]. «Ґрунтуючись, зокрема, на так званому фізіологічному принципі “пускового механізму” і переносючи його дію у сферу соціального насильства, — пише з цього приводу В. Денисов, — вони висунули ідею про вроджену інстинктивну агресивність людської природи» [13, с.78]. У 40-ві рр. ХХ ст. увагу деяких учених особливо привернули успіхи генетики. Була створена концепція «біологічного детермінізму», яка стверджувала, що потреба у війні самою природою запрограмована в людських генах, а тому покінчити з війною можна лише шляхом особливого впливу на спадковий матеріал. Відповідно до цієї теорії закладені в генах спонукання до насильства і війни передаються з покоління в покоління. До числа біологічних теорій, які пережили після Другої світової війни період небувалого піднесення, належить неомальтузіанство. Справа в тому, що в країнах Азії, Африки та Латинської Америки стався так

званий «демографічний вибух». Якщо на початку ХХ ст. абсолютний щорічний приріст населення Землі становив 10–15 млн, а у середині століття 40–50 млн, то в наші дні він досягає 80–85 млн осіб. В окремих регіонах Землі процвітає бідність, злочинність, хвороби, неграмотність та інші соціальні недуги. Тому значна частина неомальтузіанців вважає війну необхідним, а часом і абсолютно неминучим засобом обмеження чисельності людей на Землі. «Війна, — зазначав Поль Ребу, — біологічне явище, а жорстокість війн пропорційна надлишковому населенню... Зростаюче населення робить необхідним застосування атомної бомби. Атомна бомба — необхідний засіб руйнування, пропорційний зайвій кількості людей» [59, р. 253–255]. Зміна політичної карти світу викликало особливу модифікацію геополітичних вчень. З'явилася концепція «кордонів, що розширюються», яка стверджувала, що кордони держави повинні розширюватися військовою силою залежно від зростання її технічної озброєності, індустріальної потужності (Дж. Кіффер, П. Уолш). У 1960–1970-ті рр. набула поширення своєрідна теорія американського вченого Роберта Ардрі про «територіальний імператив», у якій поєднуються психологізм, зведений у ранг космополітичної сили, і принципи геополітики. У своїй книзі «Територіальний імператив» він заявляє, що у людей є в наявності колективний інстинкт, що об'єктивувався (тобто перетворився на загальну ідею, що панує над нацією), який проявляється у бажанні жити певною групою на своїй території, захищати, а якщо необхідно, то і розширювати її. «Коли ми захищаємо права чи незалежність своєї країни, — пише Ардрі, — ми діємо під впливом спонукань у більш низкоорганізованих тварин. Ці спонукання є вродженими і невикорінними» [49, р. 103]. Розглядаючи натуралістичні теорії воєн, слід зупинитися на своєрідній течії, яка сформувалася у Франції наприкінці 40-х рр., а в 1966 р. отримала юрисдикцію офіційної концепції. Йдеться про «полемологію» — науку про війну (від грец. слів *polemos* — війна і *logos* — слово, вчення). Творцем цієї теорії є професор Гастон Бутуль, який очолював Французький інститут полемології і був віце-президентом міжнародного інституту соціології (інститути полемології були також створені в Бельгії, Іспанії, Італії та Нідерландах). «Війна, — заявляє Бутуль, — яка у XVIII ст. була грою королів, нині перетворилася на катастрофу, а завтра стане катаклізмом. Без швидкого створення полемології всі інші науки ризикують бути зайвими» [53, р. 28–29]. Його послідовник генерал Р. Каррер писав, що «полемологія розглядає війну як зло, але більшою мірою як хворобу, знання джерел і вірусів якої дозволить встановити точний діагноз і провести відповідну терапію» [35, с. 40–41]. Бутуль визнає і економічні, і політичні, і соціальні та інші причини війни, але основною причиною війни бачить в індивідуальній агресивності людини, яка живе у складних соціальних

умовах, що підпорядковані особливим зв'язкам, що забезпечує реалізацію агресивних інстинктів. Соціальним чинником, що прискорює «вихід» агресивних інстинктів, у Бутуля є перенаселеність країн. Джерелом перенаселеності оголошується наявність великої кількості «неспокійної і схильної до авантюри молоді». Під її тиском «покоління батьків» організовує масові еміграції «синів», або війни. Це, каже Бутуль, суть дві класичні форми зниження чисельності молодого населення, бо «в кінці кінців, війна — це теж організована і озброєна еміграція на територію ворога або «на небо» [54, р. 36]. Сам же процес виникнення війни він малює таким чином: «Як тільки колективна агресивність (пов'язана з тиском чисельності молодого покоління. — М. Т.) досягає певної інтенсивності, вона штовхає нас на пошук ворога і сварки. Але лише ворог знайдений, колективна агресивність, що з початку свого зародження виступала у вигляді неусвідомленого психосоматичного імпульсу, стає явищем логічним. Відтепер вона висуває певну мету — противника, що підлягає розгрому або знищенню, а також виправдовувальну раціоналістичну аргументацію» [52, р. 36].

Релігійний підхід бачить насамперед причину в тому, що Бог зробив помилку, не підпорядкувавши собі людину повністю і надавши їй відносну свободу волі. Захоплені честолюбством і всілякими прагненнями, люди «повстають проти Бога», наслідком чого і є війна. Такі погляди насамперед характерні для таких теологів, як Р. Нібур і П. Тілліх. Так, Р. Нібур, у книзі «Мораль людини і аморальне суспільство» (1936) писав, що людина йде у своїй кровожерливості значно далі звіра. Людське суспільство, стверджував він, завжди буде нагадувати джунглі: воно перебуває у нескінченному стані війни.

Плюралістичний підхід відстоює думку про множинність причин війни. «Конфлікти в сучасному світі, — писав американський дослідник Бейкер Браунелл, — не мають єдиного насіння або джерела. Вони мають безліч причин, тому вони не можуть бути вирішені однією якоюсь формулою або системою добровільного контролю. За цими конфліктами завжди стоять групи з особливими інтересами та інститутами того чи іншого роду, кожна зі своєю «публікою» і кожна зі своїми вимогами абсолютної влади над сферою свого інтересу» [55, р. 117]. Найвідоміші представники плюралістичного напрямку — швейцарець Р. Біглер, німець В. Таймер, англієць М. Гінзберг, американець Р. Кларк та ін. «Неймовірно велика кількість факторів, — пише Біглер, — сприяє виникненню війни: демографічні відносини, психологічні та ідеологічні рушійні сили, культурні події, причому ці комплексні окремі фактори можуть комбінуватися у нескінченних варіантах. Якщо були відомі тисячі з них, то залишаються невідкритими міль-

йони інших комбінацій. Спроба синтезованого погляду на війну порівнянна апріорі зі спробою дістати зірки» [50, s. 79].

Вступ людства в епоху глобалізації призвів до необхідності переосмислення реалій сучасного світу і висунення якісно нових теоретичних концепцій, які б могли спрогнозувати модель розвитку людства у XXI ст. і визначити роль і місце війни в цьому світі. Бо, як зазначав Збігнев Бжезинський: «Сьогодні геополітичне питання більше не зводиться до того, яка географічна частина Євразії є відправною точкою для панування над континентом, або до того, що важливіше: влада на суші або влада на морі. Геополітика просунулася від регіонального мислення до глобального» [5, с. 53]. У рамках глобалізації, яка представляє собою злиття національних економік в єдину загальносвітову систему, засновану на: легкості переміщення капіталу, інформаційній відкритості світу, технологічній революції, прихильності розвинених індустріальних країн лібералізації руху товарів і капіталу, на основі комунікаційного зближення, планетарної наукової революції, міжнаціональних соціальних рухів, нових видів транспорту, реалізації телекомунікаційних технологій, інтернаціональної освіти, не втратило своєї актуальності питання про війну.

Сама концепція глобалізації була розроблена цілою низкою західних вчених. Згідно з їх думкою, інвестиційний та фінансовий капітал, виробництво, управління, ринки, робочі процеси, інформація та технологія зорганізувалися у світовому масштабі. Економічні та організаційні зміни сталися внаслідок найбільшої технологічної революції в історії людства. Її ядром є інформаційна технологія — інформатика, мікроелектроніка та телекомунікація, — що оточена і підтверджується науковими відкриттями в інших галузях, як-то: біотехнологія, нові матеріали, лазери й оновлена енергія. Революція в інформаційній технології відтворила міжнародні наднаціональні організації, що функціонують в інтересах глобальної економічної системи на основі глобального поділу праці. Олег Арін визначає глобалізацію «як процес контролю і управління всіх видів економічної діяльності у світовому масштабі в інтересах країн Заходу» [2, с. 342]. З цією точкою зору можна погодитися, оскільки в геоекономічному просторі цей процес знаходить вираження у посиленні економічної потужності Заходу щодо усього світу. У геостратегічному просторі глобалізація означає створення матеріальної бази панування Заходу. Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що глобалізація реалізується і управляється в інтересах Заходу. У цих умовах зрозуміле занепокоєння Заходу збереженням свого панування, в тому числі і військового, розуміння того, що це становище справ, напевно, не влаштує інших членів світової спільноти.

Одну з концепцій нового бачення світу в епоху глобалізації сформулював американський філософ, політолог, політичний економіст і письменник японського походження Йосіхіро Френсіс Фукуяма у своїй статті «Кінець історії?». Його концепція кінця історії та єдиного світу базується на утвердженні того, що всі форми геополітичної диференціації — культурні, національні, релігійні, державні тощо — ось-ось будуть остаточно подолані, і настане ера єдиної загальнолюдської цивілізації, заснованої на принципах ліберальної демократії. Історія закінчиться разом з геополітичним протистоянням, який давав спочатку головний імпульс історії. Разом з тим він зазначав, що «збережеться високий і навіть всезростаючий рівень насильства на етнічному та націоналістичному підґрунті, оскільки ці імпульси не вичерпають себе і у постісторичному світі. Палестинці і курди, сикхи і таміли, ірландські католики і валлійці, вірмени та азербайджанці будуть збирати і плекати свої образи. З цього випливає, що на порядку денному залишаться і тероризм, і національно-визвольні війни» [41, с. 148]. Пізніше, у книзі «Кінець історії і остання людина», написаній на основі статті, Ф. Фукуяма писав: «Присмерк суспільного життя припускає, що у майбутньому ми ризикуємо стати безтурботними і самопоглинаючими останніми людьми, позбавленими тімотичних прагнень до вищих цілей і спраглими тільки особистого комфорту. Але існує і зворотна небезпека, а саме: що ми знову станемо мирними людьми, які будуть вплутуватися у криваві і безглузді війни за престиж, тільки цього разу — з сучасною зброєю. І дійсно, ці проблеми взаємопов'язані, оскільки відсутність регулярних і конструктивних виходів для мегалотимії можуть просто призвести до її викиду на поверхню в екстремальній і патологічній формі» [42, с. 489].

Як відповідь на тезу Фукуяма про «кінець історії» з'явилася стаття американського соціолога і політолога Самюеля П. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій?». Сенс її такий: якщо ХХ ст. стало століттям зіткнення ідеологій, то ХХІ ст. стане століттям зіткнення цивілізацій чи релігій. Видима геополітична перемога атлантизму на всій планеті — із падінням СРСР зник останній оплот континентальних сил — насправді зачіпає лише поверхневий зріз дійсності. Стратегічний успіх НАТО, що супроводжується ідеологічним оформленням, — відмова від головної конкурентної комуністичної ідеології, — не торкається глибинних цивілізаційних пластів. Хантінгтон всупереч Фукуямі стверджує, що стратегічна перемога не є цивілізаційною перемогою; західна ідеологія — ліберальна демократія, ринок тощо — стала безальтернативною лише тимчасово, оскільки вже скоро у незахідних народів почнуть проступати цивілізаційні особливості. Відмова від ідеології комунізму та зрушення в структурі традиційних держав — розпад одних утворень, поява інших тощо — не приведуть до автоматичного рівняння всього

людства на універсальну систему західних цінностей, але, навпаки, зроблять знову актуальними більш глибокі культурні пласти, звільнені від поверхневих ідеологічних кліше. «Найважливіші кордони, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатися культурою, — стверджує С. Хантінгтон. Нація-держава залишиться головною дійовою особою у міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями — це і є лінії майбутніх фронтів» [43, с. 33].

У книзі «Зіткнення цивілізацій», яка була написана на основі цієї статті, С. Хантінгтон дає розгорнуту характеристику особливостей воєн по лініях розлому. Він зазначає, що «конфлікти по лініях розлому — національно-релігійні, або міжгромадські, конфлікти між державами або групами держав, які належать до різних цивілізацій. Війни по лініях розлому — конфлікти, які переросли в насильницькі дії. Подібні війни можуть відбуватися між державами, між неурядовими угрупованнями і між державами та неурядовими групами» [44, с. 407–408]. З точки зору Хантінгтона, в конфлікти по лінії розлому в межах однієї країни можуть бути залучені групи, які розташовані в географічно віддалених районах; у цьому випадку угруповання, яке не контролює уряд, зазвичай бореться за незалежність і на щось менше або готова погодитися, або ні. У конфлікти по лінії розлому в межах однієї країни можуть також бути втягнуті і групи, які географічно перемішані. У цьому випадку постійна напруженість відносин час від часу вибухає насильством, як це відбувається з індусами і мусульманами в Кашмірі і з мусульманами і китайцями в Малайзії. Можлива і повномасштабна війна — особливо, коли виникають нові держави і встановлюються їх кордони, — і тоді 3 народи розділяють насильно, вдаючись до крайньої жорстокості. Хантінгтон вважає, що іноді конфлікти по лініях розломів являють собою боротьбу за контроль над народом. Однак набагато частіше боротьба йде за володіння територією. Метою щонайменше одного з учасників конфлікту є завоювання території та звільнення її від іншого народу шляхом вигнання або фізичного знищення, або і того й іншого разом, що являє собою «етнічну чистку». Такі конфлікти зазвичай набувають найогидніших форм, і обидві сторони виявляються причетними до масових вбивств, терору і тортур. Територія, що є об'єктом спору, часто розглядається однією або обома сторонами як край важливий символ їхньої історії та ідентичності, як якась священна земля, на яку вони мають непорушне право: Косово, Нагірний Карабах, Західний берег річки Йордан, Кашмір тощо. Хантінгтон підкреслює, що «як правило, війнам по лініях розломів притаманні деякі, але не всі риси особливості національно-релігійних воєн. Вони

є тривалими конфліктами. Коли такі війни відбуваються всередині держав, то тривають вони в середньому в шість разів довше, ніж війни між державами» [44, с. 408–409]. Війни по лініях розломів, з точки зору Хантінгтона, є війнами змінного характеру: вони можуть вибухнути акціями масового насильства і потім згаснути до уповільнених бойових дій або вилитися в похмуру ворожість тільки для того, щоб полихнути знову. Оскільки війни по лініях розломів, подібно до інших міжгромадських війн, мають тривалий характер, їх наслідком зазвичай є велика кількість загиблих і біженців. Так, за оцінкою Т. Гарра і Б. Хафф [56, р. 160–165], у війнах по лініях розломів на початку 1990-х рр. загинуло: 50 тис. осіб на Філіппінах, 50–100 тис. осіб на Шрі-Ланці, 20 тис. людей у Кашмірі, 500 тис. – 1,5 млн людей в Судані, 100 тис. осіб у Таджикистані, 50 тис. людей у Хорватії, 50–200 тис. людей у Боснії, 30–50 тис. осіб у Чечні, 100 тис. людей у Тибеті, 200 тис. осіб у Східному Тиморі. Чисельність біженців у результаті всіх цих конфліктів набагато більша.

Разом з тим Хантінгтон зазначає, що «в той час як війни по лініях розломів схожі з іншими національно-релігійними війнами за тривалим характером, високим рівнем насильства та ідеологічною подвійністю, відрізняються вони за двома аспектами. По-перше, в міжгромадських війнах можуть брати участь етнічні, релігійні, расові чи мовні групи... Війни по лініях розломів майже завжди відбуваються між людьми, що належать до різних цивілізацій... По-друге, інші міжгромадські війни мають локальний характер, і, отже, ймовірність їх розростання і залучення до конфлікту додаткових учасників відносно мала. У війнах же, що відбуваються уздовж ліній розломів, навпаки, беруть участь групи, які являють собою частину більш великих культурних сутностей» [44, с. 410–411].

Потрібно зазначити, що, незважаючи на величезну популярність концепції «зіткнення цивілізацій», у неї є і супротивники. Так, Джеймс Курт зазначив у своїй статті «Американський шлях перемоги», що «батареї Хантінгтона, як сінгапурські знаряддя, повернені не у тому напрямі: «Справжнє зіткнення цивілізацій — не сутички між Заходом і кимось іншим. Це буде сутичка між Заходом і «Пост-Заходом», сформованим у межах західної цивілізації. Зіткнення вже почалося — в мозку західної цивілізації, серед американських інтелектуалів. Так, зіткнення почалося, і сьогодні воно поширюється від мозку по всьому тілу» [57, р. 5]. Цю ж точку зору поділяє і колишній помічник президента Р. Ніксона, радник президента Дж. Форда, керівник відділу зв'язків з громадськістю в адміністрації президента Р. Рейгана П. Дж. Б'юкенен у книзі «Смерть Заходу» [6].

Поряд з описаними концепціями майбутнього цивілізації в епоху глобалізації існує ще низка інших концепцій, що роблять акцент на інших момен-

тах у розвитку соціуму і виокремлюють, відповідно, його інші «больові точки» (проблеми у сфері економічного життя соціуму, суперництво в епоху глобалізації через земні простори і неоновлювані ресурси, боротьба з міжнародним тероризмом та ін.). Нам же важливо усвідомити те, що війни були, є і, швидше за все, будуть невід’ємним атрибутом цивілізації, як би ми від них не хотіли позбутися. Події на Донбасі тому страшне підтвердження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александер Б. Как выигрываются войны / Б. Александер ; пер. с англ. В. Беленького. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 604 с.
2. Арин О. А. (Алиев Р. Ш.) Мир без России / О. А. Арин. – М. : Эксмо, 2002. – 480 с.
3. Аристотель. Политика // Сочинения : в 4 т. Т. 4 / Аристотель ; пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – С. 376–644.
4. Арон Р. Мир и война между народами / Р. Арон : пер. с фр. ; под общ. ред. канд. полит. наук В. И. Даниленко. – М. : NOTA BENE, 2000. – 880 с.
5. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Зб. Бжезинский. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 256 с.
6. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / П. Дж. Бьюкенен ; пер. с англ. А. Башкирова. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 444 с.
7. Гареев М. А. Если завтра война?.. (Что изменится в характере борьбы в ближайшие 20–25 лет) / М. А. Гареев. – М. : ВладДар, 1995. – 238 с.
8. Гегель. Сочинения. Т. 7: Философия права / Гегель ; пер. Б. Столпнера / Ин-т философии Коммунист. акад. – М. ; Л. : Госоцэкгиз, 1934. – XV, 380 с.
9. Гегель. Сочинения. Т. 8: Философия истории / Гегель ; под ред. и с предисл. Ф. А. Горохова ; пер. А. М. Водена / Коммунист. акад. при ЦИК СССР, Ин-т философии. – М. ; Л. : Госоцэкгиз, 1935. – LXX, 470 с.
10. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер ; пер. с нем. с комментариями редакции. – М. : Витязь, 2002. – 598 с.
11. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2 т. / Т. Гоббс ; пер. с лат. и англ., вступ. ст. В. В. Соколова. – М. : Мысль, 1964. – Т. 1. – 583 с. ; Т. 2. – 748 с.
12. Гольбах П. А. Избранные произведения : в 2 т. / П. А. Гольбах : пер. с фр. ; под общ. ред. и со вступит. ст. Х. Н. Моджяна / АН СССР, Ин-т философии. – М. : Соцэкгиз, 1963. – Т. 1. – 715 с. ; Т. 2. – 563 с.
13. Денисов В. В. Социология насилия (Критика современных буржуазных концепций) / В. В. Денисов. – М. : Политиздат, 1975. – 218 с.
14. Дэйви М. Эволюция войн / М. Дэйви ; пер. с англ. Л. А. Калашниковой. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2009. – 382 с.

15. Кингстон-Макклори Э. Военная политика и стратегия / Э. Кингстон-Макклори ; пер. с англ. – М. : Воениздат, 1963. – 268 с.
16. Клаузевиц К. О войне : в 2 т. / К. Клаузевиц. – М. : ООО «Изд-во АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – Т. 1. – 558 с. ; Т. 2. – 574 с.
17. Кревельд М. ван. Трансформация войн / М. ван Кревельд ; пер. с англ. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с.
18. Макиавелли Н. Государь и рассуждения на первые три книги Тита Ливия / Н. Макиавелли : пер. с итал. ; под ред. Н. Курочкина. – СПб. : Тип. Тиблена и К° (Неклюдова) В. О. 8 л. д. №25, 1869. – х, 502 с.
19. Макиавелли Н. Сочинения. Т. 1 / Н. Макиавелли ; пер. А. Г. Габричевского, А. К. Дживелегова, М. А. Петровского, М. С. Фельдштейна, С. В. Шервинского ; ст. и ред. А. К. Дживелегова, предисл. Л. Б. Каменева. – М. ; Л. : Academia, 1934. – 508 с.
20. Макиавелли Н. История Флоренции / Н. Макиавелли ; пер. Н. Я. Рыковой ; общ. ред., послесл. и коммент. В. И. Рутенбурга. – Л. : Наука, Ленингр. отд., 1973. – 437 с.
21. Малышева Е. М. Мировые войны и локальные военные конфликты в истории: последствия, уроки / Е. М. Малышева // Вестн. Адыгейского гос. ун-та. – 2005. – № 1. – С. 69–78.
22. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / общ. ред. и вступит. ст. М. А. Дынника ; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Госполитизат, 1955. – 240 с.
23. Мир и разоружение. Проблемы идеологической борьбы : сб. ст. / сост. П. П. Пилдегович ; АН Латвийской ССР, Ин-т философии и права. – Рига : Зинатне, 1988. – 200 с.
24. Мольтке Г.-К.-Б. Военные поучения. Оперативная подготовка к сражению / Гельмут-Карл-Бернгард Мольтке : пер. с нем. – М. : Гос. воен. изд-во, 1938. – 311 с.
25. Політологія : навч. енцикл. словник-довідник для студ. ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с.
26. Попов И. М. Война будущего: взгляд из-за океана. Военные теории и концепции современных США / И. М. Попов. – М. : АСТ, 2004. – 444 с.
27. Прудон П. Ж. Война и мир. Исследование о принципе и содержании международного права : в 2 т. / П. Ж. Прудон. – М. : Изд. А. Черенина и К°, 1864. – Т. 1. – 298 с. ; Т. 2. – 304 с.
28. Серебрянников В. В. Социология войны / В. В. Серебрянников. – М. : Ось-89, 1998. – 320 с.
29. СІПРІ 2013 : щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека : пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру ; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова ; редкол. укр. вид.: Л. Шангіна (голов. ред.) та ін. – К. : Заповіт, 2014. – 520 с.

30. Слипченко В. И. Войны шестого поколения: Оружие и военное искусство будущего / В. И. Слипченко. – М. : Вече, 2002. – 384 с.
31. Спенсер Г. Основания социологии / Г. Спенсер : пер. с англ. – СПб. : Изд. И. И. Билибина, тип. В. Демакова, 1876. – Т. 1. – 496 с.
32. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-цзы ; пер. с кит., предисл. и коммент. Н. И. Конрада. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 558 с.
33. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории : сборник / А. Дж. Тойнби ; пер. с англ. – 2-е изд. – М. : Айрис-Пресс, 2003. – 592 с.
34. Тоффлер Э. Война и антивойна: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. – М. : АСТ : Транзит-книга, 2005. – 412 с.
35. Требин М. Войны XXI века / Михаил Требин. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. – 608 с.
36. Требін М. П. Війни інформаційного суспільства: теоретико-методологічний аналіз / М. П. Требін // Філософія і сучасність : наук.-теорет. і практ. журн. / за ред. проф. С. М. Пазиніча. – Харків : Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв, 2010. – Вип. №4. – С. 79–92.
37. Требін М. П. Концепція «заколотовійни» Є. Месснера / М. П. Требін // Гілея : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ПП «Вид-во «Гілея», 2014. – Вип. 88 (№9). – С. 221–225.
38. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2014. – №3(50). – С. 113–127.
39. Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України / М. П. Требін // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії. – 2015. – Вип. 6. – С. 89–98.
40. Требін М. П. Соціологія війни: український контекст / М. П. Требін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2015. – Вип. № 1148. – С. 30–35.
41. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопр. философии. – 1990. – №3. – С. 134–148.
42. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. – М. : ООО «Изд-во АСТ» ; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.
43. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – №1. – С. 33–48.
44. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Веллмеева, Ю. Новикова. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.
45. Холличер В. Человек и агрессия. З. Фрейд и К. Лоренц в свете марксизма / В. Холличер ; пер. с нем. Г. С. Черновой. – М. : Прогресс, 1975. – 132 с.
46. Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат / Х. Хофмайстер : пер. с нем. и послесл. О. А. Коваль. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2006. – 288 с.

47. Энгельс Ф. Политическое положение в Европе / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 21. – С. 320–327.
48. Aggression. Naturwissenschaftliche und kulturwissenschaftliche Perspektiven der Aggressionsforschung / Reinhard Hilke, Wilhelm Kempf (Hrsg.). – Bern : Huber, 1982. – 593 s.
49. Ardrey R. The Territorial Imperative: A Personal Inquiry Into the Animal Origins of Property and Nations / R. Ardrey. – N. Y. : Atheneum, 1966. – 390 p.
50. Bigler R. Der einsame Soldat. Eine soziologische Deutung der militärischen Organisation / R. Bigler. – Frauenfeld : Huber, 1963. – 266 s.
51. Bonner H. Social Psychology: An interdisciplinary approach / H. Bonner. – N. Y. : American Book Co, 1953. – 439 p.
52. Bouthoul G. La Guerre / Gaston Bouthoul. – Paris : PUF, 1953. – 125 p.
53. Bouthoul G. Le Phenomene-guerre. Methodes de la Polemologie. Morphologie des guerres. Leurs infrastructures (technique, demographique, economique) / Gaston Bouthoul. – P. : Payot, 1962. – 283 p.
54. Bouthoul G. L'infanticide différé / Gaston Bouthoul. – Paris : Hachette, 1970. – 253 p.
55. Brownell B. Human Community: Its Philosophy and Practice for a Time of Crisis / B. Brownell. – New York : Harper and Brothers, 1950. – vi, 305 p.
56. Gurr T. R. Ethnic conflict in world politics / Ted Robert Gurr, Barbara Harff. – Boulder, CO: Westview Press, 1994. – xvii, 206 p.
57. Kurth J, The American Way of Victory / J. Kurth // National Interest. – 2000. – Summer. – P. 5–16.
58. Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace / H. Morgenthau. – 3d ed. – N. Y. : Alfred A. Knopf, 1960. – 630, xxiii p.
59. Reboux P. Trop d'enfants? / Paul Reboux. – P. : Denoël, 1951. – 310 p.
60. Toynbee A. Study of History / A. Toynbee; Abridgements by D. C. Somervell. – L. : Oxford University Press, 1934–1961. – Vol. 1–12.
61. Toynbee A. War and Civilization / A. Toynbee. – N. Y. : Oxford University Press, 1950. – xii, 165 p.
62. Toynbee A. J. The Toynbee – Ikeda Dialogue: Man Himself Must Choose / Arnold J. Toynbee & Daisaku Ikeda. – Tokyo : Kadansha International, 1976. – 348 p.
63. Wright Q. A Study of War. 2 vols / Q. Wright. – Chicago : University of Chicago Press, 1942.

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ВОЙН В ИСТОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА: МНОГООБРАЗИЕ ПОДХОДОВ

Требин М. П.

Войны были, есть и, скорее всего, будут неотъемлемым атрибутом цивилизации, как бы мы от них не хотели избавиться. Проблемы войны получили всестороннюю и фундаментальную разработку в истории человеческой цивилизации. Усилиями

многих мыслителей, начиная с древних времен и до настоящего времени были обнаружены, описаны и обоснованы сущностные признаки войны, ее законы, меняющееся содержание и формы, в том числе и причины возникновения войн в истории человечества. В статье рассматриваются различные подходы к объяснению причин войн: психологический, социологический, неопозитивистский, натуралистический, религиозный и плюралистический.

Ключевые слова: война, мир, вооруженная борьба, армия, социум, агрессия.

CAUSES WARS IN HUMAN HISTORY: THE DIVERSITY OF APPROACHES

Trebin M. P.

Wars have been and are likely to be an inherent part of civilization, as we would not want them to get rid of. Problems of War received the full and fundamental developments in the history of human civilization. Through the efforts of many thinkers since ancient times to the present day it has been discovered, described and justified by the essential signs of the war, its laws, changing the content and form, including the causes of wars in human history. The article examines different approaches to explaining the causes of war: psychological, sociological, neopositivism, naturalistic, religious and pluralistic. The psychological approach to the doctrine of causality Wars is one of the oldest. Native impulses rise to wars proponents of this approach see in the human psyche. Many of why it has made the doctrine of becoming Sigmund Freud, who came from the fact that the causes of war lie in the human psyche, where the war between two principles — Eros and Thanatos, that sexual attraction and desire for death. In a later statement of his theory of instincts, Freud interpreted as aggression out fundamental desire for death and came to the conclusion that war should be understood as an attempt of psychological self-preservation of the people, as a way out of destructive craving for self-destruction, the transfer of drive from his own «I» or from your people in other nations. The sociological approach is characterized by the diversity of different schools. One of the brightest representatives of this approach was a prominent French philosopher and sociologist Raymond Aron. In the book «Peace and war among nations», he outlined his vision of the concept of war. According to the views Aron: «War — a specific social phenomenon that emerged probably in a specific moment in human history: they mean the organization of violence communities that oppose one another». In the 1970's great popularity in the world acquired theory Canadian sociologist Herbert Marshall McLuhan, described in his book «War and Peace in the global village». By its concept built on some absolute role of communication in public life. He argued that civilization — is to have a war. Means of communication, first oral, then written, printed, electrical and electronic, they say, have defined and appropriate era and civilization. The war also acted as a means of intertribal and then international «contact». She says McLuhan — the natural state in which a person, tribe, people are establishing their identity means. On the advantage of a state social system in the technology of material production as the cause and even military means of struggle that can «win the war

without war», pointed out in his book «Strategy and technology» the US military publicists and S. Possoni. J. Pernel. Quite an interesting vision of Representatives proposed structural and functional analysis. Its creators portray society as a system of interacting elements, among which are «functional», contributing to its normal activity, and harmful, «dysfunctional» actions are destroying this social structure. It is portrayed as a war requires the existence of social structures. Newpositivism presented, first of all, the concept of «political realism» and scientific and mathematical analysis. Founder and patriarch of «political realism» is the most prominent American theoretician of international relations, Hans Morgenthau. His main work is the book «Politics among nations. The struggle for power and the world». According to the teachings Morgenthau, policy advocates very special sphere of social relations that is not linked to the economy, morality and other elements of civil structures; the essence of politics is the struggle for power and might. The roots of the war as a social phenomenon lie in a sober mental calculation: if this particular situation war can bring success, it should begin — if not, should be avoided. Theory of scientific and mathematical analysis seeks to explain the different kinds of wars mathematical laws express them in appropriate formulas. This applies mathematical game theory and conflict situations. Naturalistic approach presented psychobiological and geopolitical theories. Biological causes wars teaching associate not with individual human psychology, and above all biological laws and the needs of the human race. Prominent among biological theories won the so-called ethological theory. Religious approach sees primarily the reason that God made a mistake, not subjugating man completely and giving it the relative free will. Captured ambition and aspirations of various people «rebel against God», the consequence is the war. Pluralistic approach defends the idea of multiplicity causes of war. Along with the described concepts of civilization future in the era of globalization, there are a number of other concepts that focus on other points in the development of society and distinguish, accordingly, its other «hot spots».

Key words: war, peace, the armed struggle, the army, society, aggression.

УДК 316.334.56

І. П. Шепеленко, кандидат соціологічних наук, доцент

НОВІ СМИСЛИ МІСЬКОГО ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОГО КОНТИНУУМУ

Розглянуто використання темпорального аналізу в соціологічних дослідженнях міста. Наведені результати конкретного соціологічного дослідження ставлення

громадян до топонімів, пов'язаних з історичними особистостями радянської епохи як символів цієї епохи.

Ключові слова: міський простір, міське середовище, соціальні смисли, просторові символи.

Актуальність проблеми. Сучасне місто являє собою один із найбільш характерних феноменів цивілізації — сховище пам'яті про минуле, осередок найгостріших проблем сучасності, джерело трансформацій, що формують майбутнє. У зв'язку з цим міський простір представляє для соціологів сферу безсумнівного інтересу з моменту формування соціології як дисципліни і, безсумнівно, буде цікавити в майбутньому. За словами Роберта Парка, «...місто і міське середовище являють собою найбільш послідовну і в цілому найбільш успішну спробу людини перетворити світ, у якому вона живе, у найбільшій відповідності до своїх найпотаємніших бажань» [1, с. 3–12]. Таким чином, місто розглядається як соціальний конструкт, наповнений різними явними і прихованими смислами, їх поєднаннями та конфігураціями.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Осмислення міського просторово-часового континууму проводиться на засадах міждисциплінарних наукових досліджень соціологами, культурологами, економістами, архітекторами, представниками різних соціальних парадигм і теорій та має практичну значимість для прийняття конкретних рішень щодо формування культурного образу сучасного урбанізованого простору. Ми спираємося на постулати гуманістичної соціології Ф. Знанецького, символічного інтеракціонізму Дж. Міда, феноменологічної соціології А. Шютца, драматургічної соціології І. Гофмана та етнометодології Г. Гарфінкеля, семіотичні дослідження міського простору (Р. Барт, К. Лінч, К. Леві-Стросс, Ч. Дженкс). Так, дослідження Г. Гарфінкеля щодо реакції людей на свідоме руйнування звичного ходу соціальної взаємодії слугували основою конкретного соціологічного дослідження.

Мета статті — дослідити конструювання нових часово-просторових смислів в умовах сучасного міста.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні місто зазнає масштабних та швидких змін, які вельми проблематично осмислити з позицій здорового глузду або окремих сфер наукового знання. Динамічний процес соціокультурних змін супроводжується глобальною трансформацією звичних структур життєвого світу, змінюється і сам досвід самоідентифікації городянина в часі і просторі.

Усвідомлення індивіда (городянина) у часі вимагає характеристики таких понять, як минуле, сьогодення і майбутнє, аналізу відмінності часу історич-

ного і часу соціального, виділення соціальних смислів конкретних історичних епох та особливостей формування ідентичності соціальних груп з точки зору сприйняття цих смислів. Соціологами неодноразово констатовалася відмінність соціального часу і часу історичного. «Соціальний час — структурована послідовність якісних станів соціуму (епох, часів)... Воно може бути витлумачене як величезний текст, як семіотична єдність, як набір (система смислів) з відповідними культурними кодами, які виражають ці смисли. Від нашої здатності розрізняти нюанси залежить масштаб структурування соціального часу» [2, с. 3].

Сучасна цивілізаційна динаміка, зростання темпів життя у містах, збільшення кількості інновацій та зміна їх характеру прискорюють темпи старіння знань, роблять досвід минулих поколінь незначним, малозрозумілим і, відповідно, малозатребуваним наступними поколіннями. Минуле протягом короткого історичного періоду представляється нам чужим і навіть незрозумілим [3, с. 95]. Інформаційно-комунікативна перевантаженість, перевищення порогу сприйняття нововведень, глобальність сучасних цивілізаційних викликів докорінно змінили осмислення сучасним міським жителем історичних колізій і смислів минулого. Соціологами, психологами відзначається масова аутизація сучасного городянина, істотне обмеження каналів доступу інформації, прагнення до збереження інтимного простору життєвого світу, небажання «копатися» у фактах, життєписах особистостей минулих поколінь. Про це може свідчити відвідуваність різними віковими когортами історичних музеїв, бібліотек.

Навіть представниками старшого покоління «нове» розглядається як постійно та швидко застаріваюче, яке миттєво перетворюється у вчорашнє. Актуальний життєвий досвід, який суттєво впливає на становлення соціокультурної ідентичності наступних поколінь, все швидше втрачає свою цінність, встигаючи «постаріти» ще до передачі його у спадок. Традиційні механізми взаємодії між поколіннями зазнають істотної трансформації, сама взаємодія все частіше стає опосередкованою та дискретною, змінилися ступінь і характер впливу провідних інститутів соціалізації на процес самоідентифікації особистості. Сьогодні людині простіше погодитися зі старими, класичними смислами, тому що вони застарівають не так швидко, як ті, що недавно сформульовані. Городянин прагне уникнути культурної травми, викликані необхідністю переосмислення сучасних реалій. Колосальна соціальна втома, небажання змінювати усталені канони, впевненість у швидкоплинності нового життєвого досвіду відбилосся і в пасивному відношенні городян до перейменування вулиць, районів та інших пам'яток — символів епохи комунізму, що впроваджується останнім часом. «Ми зробили все, щоб при слові “Фрунзе” виникла асоціація не з історичною особистістю, а з якіс-

ним перфорованим металом, як при слові «ксерокс» виникає асоціація не з фірмою, а з копіювальним апаратом. Зараз бренд наповнюється новими смислами не тому, що він пов'язаний з конкретною особистістю, а тому, що ми системно займаємося питаннями енергозбереження, поставками сонячних батарей...», «Харків'яни стверджують, що сама назва вулиці, на якій вони живуть або працюють, їх практично не хвилює, багато хто навіть не знає, що це ім'я або назва пов'язана з комуністами». «Ми — харків'яни, нам треба думати про майбутнє, будувати своє місто», — такі матеріали з'явилися на сторінках харківської преси останнім часом.

Соціологічне опитування, проведене автором з 2 по 12 червня 2015 р. у Харкові (вибірка квотна, що репрезентує доросле населення міста Харкова за статтю та віком. Обсяг вибіркової сукупності склав 600 респондентів. Очікувана середня помилка вибірки складає $\pm 3,2\%$). У зв'язку з завданнями дослідження були виділені такі групи респондентів: молодь 18–25 років, представники середнього віку 26–60 років, старше покоління — понад 60 років. Усі респонденти є жителями м. Харкова. Метою дослідження було визначити ставлення громадян до топонімів, що пов'язані з історичними особистостями радянської епохи та є символами цієї епохи. Громадська думка безпосередньо оперує не з «речами» і явищами соціального життя, а із знаками або символами, які їх представляють. Необхідно було з'ясувати ступінь інформованості городян про походження і смислове значення запропонованих топонімів (годонімів), особливості сприйняття іміджевих рис конкретної особистості різними віковими групами, а також уточнити, чи є топонім символом певної епохи. Респондентам було запропоновано висловити свою думку з приводу таких персоналій: Артем (Федір Андрійович Сергєєв), — російський революціонер, радянський політичний діяч; Руднев (Микола Олександрович Руднев) — російський революціонер, видатний учасник Громадянської війни в Росії; Постишев (Павло Петрович Постишев) — радянський державний і партійний діяч, партійний пропагандист і публіцист. Відповіді респондентів розподілилися таким чином: більше 37% респондентів не пов'язують топонім «вулиця Артема» з ім'ям Ф. А. Сергєєва, 22% респондентів відповіли, що знайомі з його біографією, вважають його видатною історичною постаттю, 4% — вважають, що він вніс гідний внесок у розвиток міста; більше 40% вагалися з відповіддю. З приводу наступної особистості більше 70% респондентів не змогли дати відповідь на запитання: «Чому площа названа ім'ям Руднева? Хто він такий і що зробив для Харкова?». Респонденти плуталися у відповідях з приводу того, в який історичний період і що саме було зроблено Рудневим у місті. Тільки 8% респондентів (представники старшої вікової групи) могли дати позитивну відповідь на поставлені запитання. Однак на запитання: «Чому саме ця

площа має ім'я Руднева?» — правильно ніхто не відповів. Аналогічна ситуація склалася і з ім'ям Постишева. Практично вся група представників старшого покоління і близько 60% середньої групи респондентів висловила думку, що він зробив значний внесок у розвиток міста, організувавши будівництво Будинку піонерів і ставши ініціатором святкування новорічної ялинки. Однак ніхто не зміг назвати ні його посади, ні фактів з його біографії, ні особистісних рис. Тільки 1% респондентів — представників молодшої вікової групи (це, на наш погляд, свідчить про відродження інтересу у молоді до історії міста, поглибленого вивчення його культурної спадщини) — дали досить повну інформацію щодо поставленого питання.

Висновки. Таким чином, дослідження ставлення громадян до топонімів, пов'язаних з історичними особистостями радянської епохи, свідчить про часткову або повну втрату ними свого символічного значення. Спроба стрибкоподібно трансформувати суспільну свідомість за допомогою зміни символів минулого, на нашу думку, є характерною для комунікативної боротьби конфронтуючих смислових систем з метою створення образу сьогодення в уявленні не стільки жителів країни, скільки для створення нового, європейського іміджу держави.

Будь-яке суспільство, а капіталістичне — особливо, передбачає циркуляцію образів, смислів міського простору. Сьогодні повсюдно ведуться дискусії про необхідність брендингу міст. Яким чином це може вирішити нагальні економічні, соціальні питання самих городян — залишається питанням відкритим, проте спроба об'єднання європейського образу міста з вирішенням міських проблем була зроблена на місцевому рівні в процесі підготовки до «ЄВРО – 2012» і продовжується зараз. Паралельно зі створенням спортивних об'єктів створювалися вельми вдалі елементи інфраструктури, що відображають прагнення місцевої влади представити місто як символ здорового, спортивного способу життя, що відповідає останнім вимогам часу, безпечним та комфортним для проживання. Масово, практично в кожному дворі всіх житлових масивів міста, створювалися спортивні майданчики, клуби та школи, підтримувалася будь-яка ініціатива городян у цьому питанні.

Суперечливість сьогоденної ситуації, пов'язаної зі зміною міської символіки, полягає в тому, що не враховуються, залишаються практично незатребуваними органами влади наукові розробки стійкого базису і механізмів для індивідуальної та колективної ідентифікації городян, формування позитивного образу міста в умовах соціально-культурних змін. Рішення щодо зміни іміджу міста, особливо його центральної, історичної частини, приймаються без обговорення з міською громадою. У зв'язку з цим хотіло-

ся б зіставити деякі символічні переходи, що вже мають місце в історичному минулому, абсолютно різні за масштабом, але дуже подібні за механізмом здійснення. Наприклад, відродження новорічного свята, але вже під егідою радянської символіки — зірок на ялинці, костюмів для дітей, що відображають певні віхи будівництва держави — будівельник, шахтар, металург. Або перейменування вулиць міста в післяреволюційний період на початку минулого століття. Так, у Харкові були стерті з пам'яті поколінь історично сформовані назви — Михайлівська площа (площа Руднева), Павлівська площа (до 2013 р. — площа Рози Люксембург). Відсутня в міській топоніміці і згадка про внесок у розвиток міста всесвітньо відомих харків'ян, наприклад, мецената Павла Івановича Харитоненка, який фінансував видатні об'єкти архітектури міста, будівництво в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому, його колекція картин стала суттєвим внеском для Харківського художнього музею; Івана Васильовича Попандопуло — видатного медика, який у найскладніші роки врятував тисячі харків'ян, заснував систему медичного забезпечення у місті, заклавши наукову основу лікування багатьох захворювань жінок, та багатьох інших мешканців. Харків науковий, студентський, виробничий, літературний, театральний — кожна грань міста зберігає набір позитивних символів, які можуть бути використані для створення смислопороджуючих символів міста. Таким чином, минуле може постати у творчому дискурсі, позитивно впливаючи на колективну ідентичність городян. Стверджуючи нові, позитивні смисли міського часово-просторового континууму, необхідно, створити нову систему культурної ідентифікації міста. І, виходячи із вказаного Александером, можна зазначити, що «саме смисли забезпечують відчуття..., а зовсім не події самі по собі» і продовжити: «на культурний процес здійснюють глибокий вплив структури влади і ситуаційні навички мислячих соціальних акторів» [4].

ЛІТЕРАТУРА

1. Парк Р. Город как социальная лаборатория / Роберт Парк // Соц. обозрение. – Т. 2, № 3. – 2002.
2. Бакиров В. С. Пространство и время человека как продукт социальной коммуникации / В. Бакиров // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 579 с.
3. Люббе Г. В ногу со временем. О сокращении нашего пребывания в настоящем / Г. Люббе // Вопросы философии. – 1994. – № 10.
4. Александер Дж. Смыслы социальной жизни: культурсоциология / Дж. Александер. – М. : Праксис, 2013. – 630 с.

НОВЫЕ СМЫСЛЫ ГОРОДСКОГО ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОГО КОНТИНУУМА

Шепеленко И. П.

Рассмотрено использование темпорального анализа в социологических исследованиях города. Приведены результаты конкретного социологического исследования отношения граждан к топонимам, связанных с историческими личностями советской эпохи, как к символам.

Ключевые слова: городское пространство, городская среда, социальные смыслы, пространственные символы.

NEW MEANINGS OF THE URBAN SPACE-TIME CONTINUUM

Shepelenko I. P.

The modern city is one of the most typical phenomena of civilization as it a memory storage; it is a heart of the most acute problems of our time; it is a source of transformations shaping the future. As a result, urban space is an area of undoubted interest for sociologists since the moment of formation of sociology as a discipline and, of course, is will remain to be of interest for sociologists in the future. The city is filled with a variety of explicit and hidden meanings, their combinations, configurations. Today, the city is undergoing massive and rapid changes that are very difficult to understand from the standpoint of common sense or individual areas of scientific knowledge. The dynamic process of social and cultural changes is accompanied by a global transformation of the usual structures of the life-world, moreover, experience of citizen's self-definition varies in time and space. Information and communicative congestion, exceeding the perception threshold of innovation, global challenges of modern civilization radically changed the understanding of historical conflicts and meanings of the past by a modern city dweller. Sociology and psychology specialists mention mass autization of a modern city dweller; a significant limitation of information access channels; desire to preserve the intimate space of the life-world; unwillingness to «dig» into the facts, biographies of past generations personalities. Even representatives of the older generation consider the «new» as permanently and quickly depreciated, that turns into yesterday. Actual life experience, participating in the development of socio-cultural identity of subsequent generations, quickly loses its value, managing to «grow old» before passing it by inheritance. Traditional mechanisms of intergenerational interaction are undergoing significant transformations; the interaction itself more often becomes an indirect and discrete; both, extent and nature of impact of the leading institutions of socialization in the process of self-identification have changed. Today it is easier for a man to agree with the old classical sense, as they do not go out of date as soon as the newly formulated. A citizen seeks to avoid cultural trauma caused by a need to rethink contemporary realities. Tremendous social fatigue, unwillingness to change the established canons, confidence in transience of new life experience reflected in the passive attitude of townspeople to rename of streets, districts and other monuments

which represent symbols of the communist era. A survey conducted by the author in July 2015 in Kharkov (sample quota, representing the adult population of Kharkov by sex and age. The sample consists of 600 respondents. An expected average sampling error is $\pm 3.2\%$). In connection with the objectives of the study three groups of respondents were allocated: youth (18–25 years old), middle-aged (26–60 years old), the older generation (older than 60 years). All respondents were residents of Kharkov. The aim of the study was to determine the attitude of citizens to names associated with historical figures of the Soviet era as a symbol of that era. Public opinion does not directly operate with the «things» and facts of social life, but with signs or symbols which represent them. There was a need to determine the degree of awareness of citizens about origin and semantic meaning of proposed place-names; peculiarity of perception of image-building features of a specific person by different age groups; clarify whether a place-name symbol of a certain epoch. Thus, the study of stance of citizens on place-names associated with historical figures of the Soviet era, show partial or total loss of their symbolic meaning. An attempt of hopping change of public consciousness by changing the character of the past, in our view, is a typical for communicative struggle of opposing semantic systems in order to create an image of a present day not only in citizen's thinking but for creation of a new, European image of the country.

Key words: urban space, urban environment, common senses, space symbols.

УДК 316.614:351

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

ВОЛОНТЕРСТВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ТА АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ

Розглянуто особливості трактування сутності волонтерства як соціокультурного феномену, його ключові принципи й ознаки. Доводиться, що сьогодні актуалізується проблема визначення та аналізу політико-правових механізмів здійснення волонтерства в умовах кризового суспільства.

Ключові слова: волонтерство, волонтерська діяльність, інститути громадянського суспільства.

Актуальність проблеми. Волонтерство як соціокультурний феномен вивчається істориками, психологами, юристами, економістами, фахівцями

в галузі соціальної педагогіки, соціальної роботи, соціального менеджменту, соціальної психології й ін. Досліджуються педагогічні аспекти добровільної безкоштовної праці, її соціально-культурні технології й технології навчання, специфіка організації волонтерства серед підлітків і молоді як практики, що забезпечує успішність їх соціалізації. Включеність волонтерства в комплекс соціальної роботи, обговорювана в науковій літературі, обумовлена специфікою професійного поля, історичними передумовами виникнення й інституціоналізації цієї роботи, спільністю альтруїстичних підстав, що лежать як у її основі, так і в базових принципах волонтерства. При цьому часто акцентується трудовий підхід і економічні дослідження ефективності волонтерської праці, пов'язані з вивченням її функцій у суспільстві; вивчається мотивація волонтерства, що дозволяє виявляти його психологічні детермінанти.

Особливе місце в полідисциплінарному дослідженні волонтерства займає соціологічна наука та її окремі галузі. Для економічної соціології характерний розгляд його в контексті вивчення добродійності, розвитку меценатства, практик соціального партнерства. Ряд авторів глибоко досліджують функціонування й розвиток «третього сектору» в рамках становлення громадянського суспільства. У соціології праці розглядається добровольча праця, її зміст, характер, види, на індивідуально-особистісному рівні – мотивація й стимулювання розвитку особистих якостей волонтерів.

Складність проблеми, її міждисциплінарний характер актуалізують необхідність реалізації цілісного соціологічного дослідження волонтерства як соціокультурного феномену. Багато в чому це визначається тим, що волонтерство в масштабах окремих країн і на міжнародному рівні стало значимим феноменом. За даними досліджень, 12% дорослого населення 37 країн зайняті повний робочий день як добровольці. Це означає, що 20,8 млн осіб у світі працюють волонтерами й приносять щорічний внесок в економіку, який складає 400 млрд дол. США [1]. Отже, **метою** статті є визначення сутності волонтерства як соціального феномену і важливого інституту громадянського суспільства, особливостей його функціонування в умовах кризового соціуму.

Виклад основного матеріалу. Історично волонтерство існувало завжди, але набувало різних форм і видів суспільної діяльності, реалізовувалося в тих практиках, які були актуальні в ту або іншу історичну епоху. Елементи волонтерства можна виділити практично при будь-якому політичному ладі в соціально-економічних умовах, що різняться, однак тільки в громадянському суспільстві воно набуває визнаного статусу й активного розвитку. Не можна не підкреслити, що й саме волонтерство по своїй суті сприяє

становленню громадянського суспільства, закріпленню його інститутів, громадянській активності.

1863 р. вважається роком виникнення волонтерського руху у світі, коли Анрі Дюнан ініціював створення Комітету захисту поранених, пізніше переіменованого в Червоний Хрест. Принципами, сформульованими Анрі Дюнаном, і донині керуються волонтерські організації всього світу.

Волонтерська діяльність базується на таких принципах: добровільність і добродійність, законність, гуманність і гідність, спільність інтересів і рівність прав її учасників, гласність, відповідальність, конфіденційність.

14 вересня 1990 р. у Парижі на XI Всесвітній конференції Міжнародної асоціації добровольчих зусиль була прийнята Загальна декларація волонтерів, яка відбила основні цілі й принципи волонтерської діяльності. Волонтерство в Декларації визначається як «добровільний вибір, що відбиває особисті погляди й позиції, активна участь громадянина в житті людського співтовариства, яке сприяє поліпшенню якості життя, особистому вдосконалюванню й поглибленню солідарності, виражається, як правило, у спільній діяльності в рамках різного роду соціально значущих проєктів, сприяє реалізації основних людських потреб на шляху будівництва більш справедливого й мирного суспільства, сприяє більш збалансованому економічному й соціальному розвитку, створенню нових робочих місць і нових професій».

Волонтерству сьогодні приділяється роль фундамента громадянського суспільства. Фактично, так воно і є. Наведемо кілька цифр, що характеризують поширеність цього добровольчого руху у світі. У Франції 19% дорослого населення хоча б раз у житті брали участь у волонтерських акціях. Кожний третій німець є волонтером, присвячуючи роботі в добровольчих асоціаціях, проєктах і групах взаємодопомоги більше 15 годин на місяць. Близько 33% населення Ірландії є волонтерами. Загальна кількість часу, приділеного ними волонтерській діяльності, складає майже 100 робочих годин на рік. 72% населення названих країн вважає, що волонтери роблять те, що ніколи не може бути зроблене руками оплачуваних працівників. Досвід волонтерства в минулому також мають 26% японців, причому 48% з них переконані, що добровольча праця дуже корисна не тільки для суспільства в цілому, а є унікальною можливістю для одержання життєвого досвіду, сприяє особистісному зростанню. Втім значна поширеність цієї соціальної практики, на жаль, не супроводжується глибоким теоретичним аналізом феномену волонтерства як такого.

З точки зору лексичного значення понять «волонтерство» і «добровільництво» є синонімами. До того ж і у змістовному тлумаченні словникових визначень існує структурна єдність їх інтерпретації. Вони містять у собі

позначення спільності добровольців (або волонтерів), що реалізують певний вид діяльності, спрямованої на досягнення конкретних цілей і завдань. На основі аналізу низки словникових статей можна констатувати, що терміни «волонтерство» і «добровільництво» мають такі характеристики: 1) це є діяльність, якою актори (діячі) займаються за власним бажанням і самостійним вибором; 2) люди, що реалізують такого роду діяльність, не очікують будь-якої матеріальної винагороди за результати своєї праці; 3) ця діяльність виявляє ознаки інституціонально закріпленої.

Необхідно відзначити, що в історичному контексті спочатку «волонтерство» і «добровільництво» обмежувалися одним видом діяльності — військовою службою, надалі ареал діяльності волонтерів (добровольців) починає суттєво розширюватися, проникати до різних сфер соціальної взаємодії, насамперед сфери послуг. До середини XIX ст. розуміння добровільництва сполучається з основами християнського віровчення, ідеєю «служіння державі». У середині XX ст. суть поняття дещо змінюється і трансформується в ідею «служіння Батьківщині», до кінця XX ст. термінологічне значення добровільництва зміщується в бік соціальної підтримки й захисту. Але при цьому завжди мова йде про рівнозначність вживання понять «волонтерство» і «добровільництво». Це підтверджується і науковими публікаціями, в яких автори використовують ці поняття як синоніми. В принципі, ми також не наполягаємо на розведенні пропонованих категорій, однак пропонуємо зупинитися на вживанні терміна «волонтерство» унаслідок значно ширшої його міжнародної поширеності порівняно з «добровільництвом».

Аналіз більше 80 визначень, у яких знайшли своє відбиття погляди фахівців у галузі соціальної роботи, психології, культурології, педагогіки, юриспруденції виявив, що найчастіше волонтерство характеризується як діяльність. При цьому ключові акценти автори ставлять або на характеристиках суб'єкта та об'єкта цієї діяльності, її змісту, формах і методах, або на цілях і результатах. Так, американські дослідники Х. Анхер і Л. Саламон провели аналіз дефініцій волонтерства в різних країнах і довели, що англійський і американський концепт «volunteering», французький «volontariat», італійський «voluntariato», шведський «frivillig verksamhet» і німецький «ehrenamt», незважаючи на схожий переклад, мають різну історію виникнення й різне культурне й політичне значення. Проаналізувавши ряд дослідницьких робіт, вони дійшли висновку, що в Австралії й Великобританії волонтерство визначається як інститут громадянського суспільства, як громадський сектор, який відділений від держави й бізнесу. В інших країнах дослідники волонтерства, незважаючи на існуючі відмінності, у визначеннях

основний акцент роблять на суспільній користі від волонтерської діяльності [2, с. 5]. Дуже важливо, що в результаті крос-культурного аналізу була показана різниця у визначеннях волонтерства залежно від рівня його розгляду: міжнародного, національного, локального. З погляду вищезгаданих авторів, в основі всіх визначень волонтерства лежить значимість волонтерської праці, яка містить у собі комбінацію низки характеристик, а саме: вимір часу (зайнятість волонтера повний або неповний робочий день); економічний аспект (отримує волонтер оплату за свою роботу чи ні), соціальний аспект (волонтер працює в організації або самостійно) [2, с. 8]. Наприклад, часткова зайнятість без будь-якої оплати характеризує сутність визначень волонтерства в Європі й США; частково оплачувана зайнятість неповний робочий день характерна для трактувань волонтерства в багатьох країнах, що розвиваються. М. С. Шераден трактує волонтерство як «послуги, які надаються в організованій формі істотної участі й внеску в місцевому, національному або світовому співтоваристві, які визнаються й цінуються суспільством з мінімальною грошовою компенсацією для учасників» [3, с. 147].

Визнання в суспільстві соціокультурної цінності волонтерства є однією з найважливіших сутнісних характеристик, яка закріплюється у свідомості людей. Наприклад, концепт «volunteering» у мовній свідомості американців був досліджений методом асоціативного опитування американців. Було виявлено, що цінність волонтерської роботи для цієї нації полягає в спільних зусиллях на благо суспільства, проявляється в суб'єктивній оцінці цієї роботи як почесної (honorable) та такої, що вимагає певної самовіддачі і навичок (hardworking, qualified) [4, с. 74].

У дослідження західних науковців велика увага приділяється аналізу значущості волонтерства для самих волонтерів. Так, К. Бідерман відзначає: «Останнім часом у сфері волонтерської роботи у Великобританії виявилися значні зміни, зокрема, альтруїстська допомога іншим перейшла в добровільну, переконану активність, у якій власні інтереси сполучаються з допомогою іншим» [5, с. 39]. Таким чином, аксіологічний зміст волонтерства полягає в цінності цієї діяльності для самого волонтера, який співвідносить свої ідеї, переконання, можливості й потреби з потребами інших людей. Виділена особливість знаходить висвітлення в концептуальному підході, у рамках якого волонтерство розглядається як «зміст серйозного дозвілля» (термін канадського соціолога Р. Стеббінса), що має низку відмінних якостей, таких як: епізодична потреба продовжувати це заняття; можливість докладати зусиль, щоб зробити кар'єру, пережити важливі моменти, досягти цілей і брати участь у житті; спосіб задоволення духовних і матері-

альних потреб, пов'язаних із самореалізацією, духовним зростанням, самовираженням, відродженням або відновленням особистості, підвищенням самооцінки; унікальний дух, де центральним компонентом є груповий соціальний світ, який починає змінювати форму, коли аматори, захоплені певною діяльністю, протягом багатьох років спільно задовольняють істотні спільні інтереси [6, с. 66]. Безумовно, мова йде лише про одну з форм волонтерської діяльності, яка має регулярний характер, однак аксіологічний зміст для суб'єкта волонтерської праці тут залишається визначальним. Дослідники американського університету імені Д. Хопкінса, які більше 20 років вивчають волонтерську працю в усьому світі, визначають волонтерство «як комплекс заходів, як реалізований у вільний час від роботи без будь-якої грошової компенсації...» [7, с. 224].

З погляду європейських дослідників, «волонтерство — це сума дій, які громадяни здійснюють один для одного безоплатно із своєї доброї волі» [8, с. 7]. Визначальними тут є система взаємозалежних дій і громадянська взаємодія.

У визначеннях волонтерської діяльності західних науковців яскраво відчувається акцент на її соціальний й економічний ефект. З одного боку, він позначений як «...пробудження потенціалу членів суспільства для поліпшення якості їх життя» [9, с. 104], а з другого — виражається через визначення волонтерства «як одного з видів продуктивної діяльності... як праці, що додає цінність використанню товарів і послуг, чим підвищує суттєво свою ринкову вартість» [10, с. 694].

Російські дослідники розглядають волонтерство як форму суспільної благодійної діяльності, яку характеризує відсутність твердої регламентації й залучення широкого кола суб'єктів. Їхні типові визначення містять у собі чотири характеристики: 1) волонтерство як діяльнісна форма добродійності; 2) альтруїстична спрямованість діяльності без матеріальної вигоди, без примусу; 3) суб'єкт волонтерської діяльності мотивований гуманістичними цінностями; 4) об'єкт діяльності – соціальні групи, яким потрібна соціальна підтримка. І. В. Мерсіянова й Л. І. Якобсон характеризують «добровільництво (волонтерство) як безкорисливу індивідуальну або колективну діяльність на благо інших людей або суспільства, як різновид філантропічних практик» [11, с. 10]. Підкреслимо, що мова тут іде про діяльність як добродійність, як допомогу незаможним [12, с. 835]. Для російського підходу характерно також звуження поля волонтерства до сфери соціальної роботи. Автори часто зводять його визначення до альтруїстичного характеру діяльності, до прояву гуманності й милосердя. Л. Сікорська пише: «Ми розглядаємо волонтерство як форму соціального служіння, здійснюваного за

вільним волевиявленням громадян і спрямованого на безкорисливе надання соціальних послуг людям, їх підтримку, захист, особистісний розвиток» [13, с. 53]. Багато дослідників розглядають волонтерство як «добровольчу соціальну роботу». Отже, більшість визначень характеризуються акцентуацією процесуального характеру волонтерської діяльності; виділенням таких функцій, як спрямована соціалізація молоді, збереження й передача культурних цінностей, духовних традицій, а також позначенням ключових мотивів волонтерів, що мають альтруїстичний і разом з тим прагматичний характер. Резюмувати ці визначення можна таким судженням: ««Етос служіння», моральний борг, виражений у волонтерстві у комбінації із прагматичним цілеполяганням може приносити людині певне задоволення».

У сучасній науковій літературі також зустрічається позиція, згідно з якою добровільництво являє собою працю й у цьому сенсі не може розглядатися як дозвілля [14]. З такою точкою зору навряд чи можна погодитися, оскільки саме поняття «дозвілля» має різні трактування й в сучасному розумінні не обмежується тільки сферою розваг й задоволення. Головна ідея полягає в тому, що дозвілля здатне забезпечити стійке задоволення фізичних і духовних потреб кожної людини, чому значною мірою сприяє волонтерська діяльність у вільний час. Такою є показана вище позиція Р. А. Стеббінса, яку ми поділяємо.

Ще один цікавий підхід до визначення волонтерства дозволяє розглядати цей феномен через категорію професії як діяльності, яка характеризується специфічними навичками, знаннями й практиками [15]. При цьому виділяються істотні відмінності діяльності волонтерів, пов'язані з формуванням особливої ідеології, певної власної системи норм, свободою від обмежень, які є у професіоналів сфери соціальної роботи. В аналізі підходів до визначення волонтерства через професійну діяльність і діяльність, здійснювану у вільний час, об'єднуючим началом виступає реалізація трудової функції. Завдяки цій підставі проявляється ряд загальних характеристик волонтерства, суть яких відбиває категорія свободи. Мова йде про свободу вибору, свободу волевиявлення, свободу дій волонтерів. Особливо підкреслюється, що категорія свободи є ключовою для розуміння сутності добровольчої праці. Формування добровольчої праці тісно пов'язане зі звільненням праці від усіх видів примусу: соціального, економічного, адміністративно-правового, ідеологічного. Л. Кудринська у зв'язку з цим поділяє класичне розуміння свободи як усвідомленої соціальної необхідності. На її думку, свобода базується на самодостатності індивіда в матеріальній і духовній сфері [16]. Саме у волонтерстві вона має проявлятися не тільки щодо цілеполягання, але й щодо можливості її реалізації в об'єктно-предметній складовій діяльності.

Отже, порівнюючи наведені вище визначення волонтерства, можна виділити ряд істотних відмінностей. У визначеннях американських авторів, як правило, відсутнє уточнення об'єкта праці й конкретизація його результатів. На наш погляд, це пов'язано з тим, що волонтерські практики, які поширені у розвиненому громадянському суспільстві (культурі, спорті, політиці, реальному й віртуальному просторах) не потребують такого уточнення. В Україні та інших країнах, де громадянське суспільство ще тільки проходить процес свого становлення, волонтерство значно більшою мірою має спонтанний характер, результати волонтерської праці можуть бути пов'язані в часі з потребами різних соціальних груп «тут і зараз», а можуть бути орієнтовані на майбутнє. При цьому волонтерство здатне зачіпати інтереси як окремих людей, так і територіальних спільнот або навіть суспільства в цілому. Тому сутнісною характеристикою даного феномену в цьому контексті є соціальна значимість і позитивний характер діяльності.

Ще однією суттєвою відмінністю «західних» і «східних» трактувань волонтерства є розставлення пріоритетів його аксіологічних і соціальних змістів. Для «східних» науковців — представників країн, де громадянське суспільство тільки розбудовується, волонтерство детермінується його цінністю для соціуму в цілому, а для «західних» — цінністю для членів різних спільнот і самих волонтерів. Останні трактування базуються переважно на прагматизмі, тоді як їхні опоненти демонструють більш соціальний підхід до визначення волонтерства. Втім зазначені авторські позиції не тільки не суперечать, але й суттєво доповнюють одна одну, бо як ключові, сутнісні характеристики волонтерства цілком природно можна виділити й аксіологічний, і соціальний його змісти. Вони виходять із визнання об'єктивної значимості феномену для суспільства, суб'єктивного розуміння соціальної цінності волонтерської діяльності серед членів цієї соціальної спільноти, а також суб'єктивних оцінок самими волонтерами цінності діяльності через задоволення її процесом і результатами.

У рамках соціологічного дискурсу в науковій літературі найбільш представлені визначення волонтерства з позиції системного й діяльнісного підходів. Вважаємо це недостатнім за відсутності інституціонального підходу.

Волонтерство, безумовно, є важливим інститутом громадянського суспільства, який базується на принципах цілісності й органічної солідарності. Цей інститут має відповідну структуру, до якої входять: волонтерські спільноти різних організаційних форм; волонтерські практики; соціальні, економічні, політичні й культурні ресурси; легітимні норми й правила волонтерської діяльності на основі загальнолюдських і гуманістичних цінностей; традиції й зразки поведінки добровольців. Метою інституту волонтерства є сприяння ефективній реалізації соціальної політики, спрямованої на різно-

манітні соціальні групи суспільства, а також зміцнення солідарності всередині добровольчого руху. Але об'єктивні процеси (виділення фінансових коштів на розвиток волонтерства, формування ринку праці волонтерів, спроби централізації керування й контролю над розвитком волонтерства на міжнародному й національному рівнях і т. д.) створюють можливість виділення нового прояву досліджуваного феномену – «напівволонтерства», котре є дуже актуальним для процесу інституціоналізації волонтерства в соціумі, в якому громадянське суспільство ще перебуває на стадії формування. На нашу думку, поряд із сутнісними ознаками добровільності й безоплатності, в такому суспільстві значно актуалізується зовнішній соціальний контекст, що створює умови для вимушеного вибору діяльності з боку певної групи її суб'єктів. Тонка межа, що визначає в цьому випадку ключові характеристики волонтерства, базується на принципі усвідомленості зробленого вибору. В інших своїх проявах «напівволонтерство» пов'язане з появою й поширенням у повсякденних волонтерських практиках часткової матеріальної компенсації за результати праці. Крім цього, волонтери можуть працювати не у вільний від основної роботи час, а замість неї, якщо вони не мають постійного працевлаштування через проблеми на ринку праці.

Ми вважаємо, що поняття «напівволонтерство» повною мірою віддзеркалює суперечності, що виникають сьогодні в реальній практиці, а саме:

коли волонтерство зазнає зовнішнього стимулювання через активізацію міжнародних організацій і фондів, через прагнення держави до контролю над процесом розвитку цього явища;

коли сутнісне бажання «допомогти близькому», що йде від душі й серця, стикається з бюрократизацією й прагматизацією дій (наприклад, у реалізації технологій фандрайзингу) у процесі пошуку необхідних ресурсів;

коли до волонтерської діяльності залучаються люди з яскраво вираженою кримінальною мотивацією, а держава не має важелів (або бажання їх використовувати) протидії корупціоналізації цього руху.

Висновки. Отже, складність досліджуваного феномену демонструє цілу низку проблем, що потребують глибокого соціологічного аналізу. Очевидною є позитивна роль волонтерства як механізму підтримки соціального порядку; разом з тим вимагають свого дослідження не тільки його функціональні, але й дисфункціональні характеристики. Відомо, що в сучасній Україні формування інститутів громадянського суспільства йде досить складним шляхом. Ці труднощі виправдовують необхідність компаративного аналізу розвитку досліджуваного явища, його розгляд у системі загальносвітових і європейських тенденцій з метою виявлення специфіки прояву феномену на чотирьох рівнях: загальносвітовому (глобальному), державному, регіональному та місцевому.

Зараз у нас в країні волонтерство активно проходить стадію інституціоналізації, що сприяє створенню її мережевої (організаційної, комунікаційної) формальної й неформальної структур. В той же час сама волонтерська діяльність за своєю суттю, формою й змістом все більше починає наближатися до професії, набуваючи її певних атрибутів і ознак, вимагаючи специфічних умінь, знань, навичок, необхідної спеціалізованої підготовки, створення стандартів діяльності, норм, правил тощо. Тому актуалізується проблема визначення та аналізу політико-правових механізмів здійснення волонтерства в умовах кризового суспільства.

Сьогодні більша частина українського волонтерського руху бере на себе ті функції держави, які з різних причин держава виконувати не може або відмовляється. Чи будуть українські волонтери працювати в такому режимі постійно (і чи повинні?), покаже час. Статистика волонтерства інших країн дає нам надію на те, що й для українського суспільства цей рух стане стилем життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Johns Hopkins University Office of News and Information, «Mapping Volunteer Work around the World: World's Labor Statisticians Adopt New Guidelines for Measuring Volunteering», News Release (2008, December 19) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jhu.edu/news/home08/dec08/volunteer.html>.
2. Anheier H. K. Volunteering in cross-national perspective: Initial comparisons / H. K. Anheier, L. M. Salamon // Civil Society Working Paper 10. – 2001.
3. Devereux P. International Volunteers: Cheap help or transformational solidarity toward sustainable development / P. Devereux // Murdoch University, 2010.
4. Лисовская Т. А. Концепт volunteering в сознании американцев / Т. А. Лисовская // Вестн. ВГГУ. – 2010. – Т. 4. – № 2.
5. Бидерман К. Координация работы добровольцев и менеджмент волонтерских программ в Великобритании / К. Бидерман. – М., 1999.
6. Стеббинс Р. А. Свободное время: к оптимальному стилю досуга / Р. А. Стеббинс // Социол. исслед. – 2006. – № 7.
7. Salamon M. Measuring the economic value of volunteer work globally: concepts, Estimates, and a roadmap to the future / M. Salamon, S. Sokolowski, M. Haddock // Annals of Public and Cooperative Economics. – 2011. – Vol. 82. – № 3.
8. Involving of third country nationals in volunteering: final project report, 2006.
9. Beigbeder Y. The Role and Status of International Humanitarian Volunteers and Organisations: The Right and Duty to Humanitarian Assistance / Y. Beigbeder. – Dordrecht ; Boston, London : Martinus Nijhoff, 1991.
10. Wilson J. Toward an integrated theory of volunteer work / J. Wilson, M. Musick // American Sociological Review. – 1997. – Vol. 62.

11. Потенциал и пути развития филантропии в России / под ред. И. В. Мерсияновой, Л. И. Якобсона. – М. : Изд. дом Гос. ун-та ВШЭ, 2010.
12. Большой словарь иностранных слов. – М. : АСТ, 2003.
13. Сикорская Л. Е. Толерантность в представлениях молодых российских и немецких волонтеров социальной работы / Л. Е. Сикорская // Социол. исслед. – 2007. – № 9.
14. Мерсиянова И. В. Практики филантропии в России: вовлеченность и отношение к ним населения / И. В. Мерсиянова, Л. И. Якобсон. – М. : Изд. дом Гос. ун-та ВШЭ, 2009.
15. Клепикова А. А. Добровольцы благотворительной организации в государственном учреждении для людей с тяжелой инвалидностью: конструкты волонтерства и профессионализма / А. А. Клепикова // Журн. исслед. соц. политики. – 2011. – Т. 9. – № 3.
16. Кудринская П. А. Добровольческий труд: опыт теоретической реконструкции : дис. ... д-ра соц. наук / П. А. Кудринская. – М., 2006.

ВОЛОНТЕРСТВО КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН: ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЕ И АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА

Погребная В. Л.

Рассмотрены особенности трактовки сущности волонтерства как социокультурного феномена, его ключевые принципы и признаки. Доказано, что сегодня актуализируется проблема анализа политико-правовых механизмов осуществления волонтерства в условиях кризисного социума.

Ключевые слова: волонтерство, волонтерская деятельность, институты гражданского общества.

VOLUNTEERING AS SOCIOCULTURAL PHENOMENON: EPISTEMOLOGICAL AND THE ACSIOLOGICAL ASPECTS OF ANALYSIS

Pogribna V. L.

In the article the feature of interpretation of essence of volunteering as the sociocultural phenomenon, his key principles and signs are examined.

Proved, that confession in society of sociocultural value of volunteering is one of the most important descriptions, that is fastened in consciousness of people. Comparing determinations volunteering that is offered to «western» and «east» scientific schools, an author distinguishes their differences. For the representatives of «east school» volunteering is determined by his value for society on the whole, and for representatives «western» – by a value for the members of different associations and volunteers. «Western» interpretations

are based mainly on pragmatism. Their opponents demonstrate more social going near determination of volunteering. The author of the article underlines that the indicated variants not only does not contradict but also substantially complement each other, because key descriptions of volunteering it is been and acsiological, and social his constituents. There is objective meaning fulness of the phenomenon forsociety, understanding of social value of volunteer activity among the members of this social association, and also subjective estimations by the volunteers of value of activity through satisfying with her process and results.

An author determines contradictions that arise up today in the real practice of volunteer activity in crisis society:

– when volunteering gets external stimulation through activation of international organizations and funds, and the state aspires to control above the process of development of this phenomenon;

– when a desire to «help a fellow creature», that goes from the soul hearts, runs into bureaucratization and pragmatic actions (for example, in realization of technologies of frandrysing) in the process of search of necessary resources;

– when to volunteer activity people are brought over with the brightly expressed criminal motivation, and the state does not have levers (or desires of them to use) of counteraction to penetration of corruption in this motion.

An author underlines that in modern Ukraine, forming of institutes of civil society goes a difficult enough way. These difficulties justify the necessity of comparative analysis of development of the investigated phenomenon, his consideration in the system of world and European tendencies with the purpose of exposure of specific of display of the phenomenon on four levels: world (global), state, regional and local.

Key words: volunteering, volunteering activity, institute of civil society.

УДК 316.334.22:331.108.38-053.81

К. С. Чучиліна, аспірантка

МОЛОДИЙ ФАХІВЕЦЬ У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ

Проаналізовано інтегральний потенціал макро- і мікрорівня у формуванні сучасного молодого фахівця. З позиції макрорівня розглянуто вплив соціального простору як середовища формування молодого фахівця і процеси трансформації, що визначають адаптацію до нових умов соціуму. З позиції мікрорівня розглядається категорія «життєвий світ», роль цінностей у формуванні особистості молодого фахівця.

Ключові слова: молодий спеціаліст, соціальний простір, життєвий світ, трансформація, цінності.

Актуальність проблеми. Молоді фахівці завжди представляли особливий інтерес для дослідників і практиків. Адже в цій групі сконцентрований інноваційний потенціал, заснований на новітніх знаннях, отриманих у ВНЗ. Більше того, молоді фахівці визначають перспективи розвитку конкретної організації та економіки в цілому, оскільки в майбутньому складуть основну частину їхніх трудових ресурсів.

Зараз становить інтерес аналіз різних підходів до формування молодого фахівця як найбільш гнучкої і схильної до змін соціальної групи. Багатомірність факторів впливу на молодого фахівця в подальшому визначить майбутнє соціуму, коли молоді фахівці перейдуть у категорію фахівців. Особливу значущість становить комплексний аналіз макро- і мікрорівня для уявлення загальної картини з урахуванням усіх чинників впливу.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Питання впливу на соціальних суб'єктів соціального середовища порушені в роботах П. А. Сорокіна, Т. Парсонса. Так, останній вводить поняття «територіальність» і «резидентне розміщення», які розглядаються ним як деякі детермінанти життєдіяльності соціальних суб'єктів. П. Бурдье представляє соціальний простір як раціонально сконструйовану діаграму. Не використовуючи термін «соціальний простір», по суті описують його моделі й етапи конструювання К. Маркс, М. Вебер, Е. О. Райт, Ф. Паркін.

Особливе бачення впливу соціального середовища представлено в роботах Е. Гусерля, Ю. Хабермаса, які розробляли поняття «життєвий світ» і визначали його як фактор розвитку особистості.

Мета статті. Інтегральний аналіз, який об'єднує макро- і мікрорівні аналізу щодо формування молодого фахівця в сучасних умовах, представлений слабо. Тому метою статті є виявлення потенціалу зазначених рівнів у формуванні сучасного молодого фахівця.

Вклад основного матеріалу. Сучасний соціум як середовище формування молодого фахівця являє собою досить складний конгломерат різноманітних явищ, що впливають на всіх соціальних суб'єктів. Саме тому його розгляд має бути багатомірним.

Використовуючи потенціал сукупності теоретичних конструкцій, сучасний соціум насамперед може бути представлений крізь призму соціального простору, що його формує. У найбільш загальному вигляді соціальний простір — один із видів простору (нарівні з фізичним, економічним, політичним, освітнім, екологічним, символічним та іншими); сукупність процесів,

відносин і взаємозалежностей у соціальній сфері, ієрархічно пов'язаних між собою.

Філософи, соціальні філософи та соціологи під соціальним простором розуміють соціально «освоєну частина природного простору як середовища проживання людей; територіальний аспект життєдіяльності суспільства і предметного світу людини; характеристики соціальної структури суспільства з точки зору розташування соціальних груп і прошарків, умов, можливостей їх розвитку і т. д.» [1, с. 103].

Не використовуючи термін «соціальний простір», по суті описують його моделі й етапи його конструювання К. Маркс, М. Вебер, Е. О. Райт, Ф. Паркін та ін. Представники структурно-функціонального, системного й синергетичного підходів аналізують соціальний простір як «надіндивідуальну» реальність, систему структурованих соціальних відносин. Субстанціоналісти розуміють соціальний простір як сукупність субстанцій (індивідів, груп), з'єднаних соціальними зв'язками. П. А. Сорокін розглядає соціальний простір у контексті теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності. Т. Парсонс вводить поняття «територіальність» і «резидентне розміщення». П. Бурдьє представляє соціальний простір як раціонально сконструйовану діаграму, поле владної взаємодії, руху різних видів капіталу (символічного та ін.). Глобалісти виділяють поняття «великий простір». Послідовники активістського підходу розглядають простір людської діяльності, динамічного стану суспільства, соціальної процесуальності.

Ми вважаємо, що пріоритетним при вивченні молодих спеціалістів є інтеграційний підхід, який запропонований П. А. Сорокіним і дає можливість системно проаналізувати процеси формування молодих фахівців. Тому при розробці проблематики впливу на нього соціуму зупинимося на трактуванні соціального простору П. А. Сорокіна.

Проблеми соціального простору П. А. Сорокін досліджує у другому томі «Системи соціології». Він визначає його як систему суспільних відносин, у якій людина займає своє особливе місце відповідно до системи координат соціального простору за аналогією до системи координат у математиці. Як соціальні координати П. А. Сорокін розглядав стать, вік, расу, громадянство, релігійну приналежність, майновий стан і т. д. У результаті соціальний простір розглядається як багатовимірний: «Людина може бути одночасно російським, православним, членом партії кадетів, журналістом за фахом, членом клубу любителів полювання і т. д. Тобто індивід виявляється членом (абонентом) безлічі соціальних груп» [2, с. 158].

Таким чином, соціальний простір, згідно із П. А. Сорокіним, — це система внутрішньогрупових і міжгрупових відносин індивідів. Для соціолога,

як вважає П. А. Сорокін, однакове значення мають і суспільний клас, і гурток фотоаматорів.

П. А. Сорокін відкидає спрощені спроби поділу суспільства за якоюсь однією ознакою (класовою, національною, расовою, професійною та ін.). Він дає класифікацію соціальних груп за багатьма ознаками. У класифікації П. А. Сорокіна молоді фахівці — кумулятивна група, що поєднує в собі ознаки професійної, майнової і статусно-правової елементарних груп і характеризується наявністю спільних інтересів. Однак ці групи зазнають серйозних змін і процеси, які їх провокують, вимагають окремої уваги.

У сучасному суспільстві, без сумніву, відбуваються процеси трансформації соціального простору, що безпосередньо впливає на молодих фахівців. За С. Л. Катаєвим, трансформація — це процес набуття товариством нових рис, які відповідають вимогам часу. Відбуваються зміни в життєвих стандартах, зразках поведінки і потребах. Зміни у всіх сферах життя суспільства частково супроводжуються негативними явищами. Категорія «трансформаційне суспільство» дає можливість більш виважено характеризувати суть процесів, які відбуваються в суспільстві [3].

Цей період вимагає від людей підвищеної еластичності реакцій до змін. Більш здатні до цього молоді й освічені люди. Тому саме ці категорії населення краще і швидше адаптуються до нових явищ і самі стають генераторами соціальних, політичних і економічних нововведень. До цієї категорії певною мірою можуть бути віднесені і молоді фахівці, які здебільшого відрізняються інноваційним мисленням і краще адаптуються в період змін.

Ділові люди «старої формації» можуть досягати успіху, використовуючи колишні стандарти поведінки тільки короткий проміжок часу. Не так багато прикладів, коли людина, що сформувалася у минулому, змогла виробити в собі нові підходи до діяльності і досягти успіху. Молоді ж освічені фахівці є носіями і творцями нових норм і правил. Такі інституційні перетворення стають вагомими факторами трансформації суспільства. У процесі трансформації неминуче ініціюються соціальні нововведення, які контактують з попередніми структурами і виробляють кінцевий результат. Сама по собі трансформація не може вважатися кризою, це нормальний процес, притаманний сучасним суспільствам, це особливість соціального та економічного розвитку, яка притаманна всьому світу» [4, с. 25].

Таким чином, на макрорівні соціум вибудовує соціальний простір молодих фахівців у різних аспектах і на багатьох рівнях, який трансформується під вимоги часу. Молоді фахівці більше пристосовані до змін у процесі трансформацій, оскільки діють більш гнучко, ніж представники попередніх поколінь.

У контексті сучасних ракурсів аналізу соціальних суб'єктів важливим вбачається розгляд молодих фахівців крізь призму категорії «життєвий світ», яка дозволяє акцентувати дослідний фокус на мікросередовищі молодих фахівців і робити їх розуміння більш глибоким. Адже в понятті життєвого світу молоді фахівці стають частиною суб'єкт-суб'єктного аналізу взаємодії між різними соціальними суб'єктами.

Поняття «життєвий світ» увів Е. Гусерль, і в його розумінні це — «єдиний дійсний світ», «дійсний конкретний навколишній світ» (Umwelt), у якому ми живемо, ґрунт і горизонт і теоретичної, і позатеоретичної практики»; «постійно відданий, який постійно має значення свідомо суцього» [5, с. 143].

В інтерпретації Ю. Хабермаса життєвий світ розглядається як світ дії, загальний для людей (Lebenswelt); це світ, освоюваний «інтерсуб'єктивністю», тобто у взаємодії людей.

«Життєвий світ» соціальної спільності, у тому числі і молодих фахівців, знаходиться постійно в пошуку щодо стійкого стану (в умовах впливу на нього змін суспільного розвитку) з метою реалізації соціальних потреб людей. Перетворення, що відбуваються в усіх сферах суспільного життя, призводять до поступової зміни сприйняття молодими фахівцями навколишньої дійсності. Структура ж їх життєвого світу обумовлена об'єктивною і суб'єктивною диференціацією уявлень про реальність і сприйняттям життєвих подій, як на рівні особистості, так і на рівні соціальної спільності.

Категорія життєвого світу в такому розумінні стає деяким інтегральним поняттям, що зв'язує мікро- й макрорівні аналізу молодих фахівців. У цьому сенсі можна погодитися з Л. Г. Іоніним, що кожен «життєвий світ» має свою форму. Життєва форма — це «спосіб задоволення потреб; інститути, що регулюють спільне життя і норми поведінки стосовно чужих. Життєві форми — не якісь позачасові моральні норми, а історично мінливі і історично зумовлені правила сприйняття, судження і поведінки» [6, с. 172–173].

Організація «життєвого світу» керована і визначається як реакція на події, в результаті якої відбуваються процеси переструктурування і зміни «життєвого світу» під впливами суспільних змін за допомогою регуляції, координації та упорядкування його елементів. У цьому важливу роль відіграє система ціннісних орієнтацій.

Слід зазначити, що в молодіжному середовищі, до якого належать молоді фахівці, обрані і визнані цінності зумовлюють ставлення молодих людей до навколишнього світу, а також є фактором їх розвитку. Молоді фахівці, які вибирають і вірять у певні цінності, по-своєму розкривають, уявляють і переживають дійсність. Виходячи з цього, цінності, які вибирають і в які вірять, є фактором, що спонукає життєву активність, і допома-

гають їм брати участь у громадському, професійному житті. Цінності відіграють важливу роль у формуванні ідентичності людини, що спонукає до дії, до вирішення проблем, що принципово важливо для формування ідентичності молодих фахівців і конструювання ними своєї стратегії досягнення успіху. Отже, «цінності дозволяють пізнати сенс і значення власного особистісного існування» [6, с. 31].

Висновки. Таким чином, життєвий світ як значуща для суб'єкта сукупність переваг, оціночних значень і соціального досвіду, є складним і відносно мінливим утворенням, яке обумовлено як внутрішніми характеристиками суб'єкта, так і зовнішніми впливами. Впорядкованість у ньому можлива внаслідок дії «порядку підпорядкування» через управляючі параметри, до яких належать: соціальна поведінка, варіант вибору дії, громадська думка і т. д.

Для молодих фахівців життєвий світ складається із цінностей у професійній та інших сферах життя і досвіду взаємодії з іншими акторами. Уявлення та цінності, а отже і життєвий світ молодих фахівців, постійно змінюються в пошуку стану, провідного до постійного розвитку, виходячи із сучасних реалій.

Таким чином, сучасний соціум може бути розглянутий як мінімум з двох позицій з точки зору його впливу на молодих фахівців. З макросоціальної точки зору він може аналізуватися як соціальний простір, структуроване єдиними принципами життєдіяльності соціальних суб'єктів та вимогами до них. З мікросоціальної точки зору соціум — сукупність життєвих світів, що конструюються соціальними акторами і взаємодіють один з одним. У результаті, молоді фахівці знаходяться під впливом різнорівневих соціальних утворень, що висувають певні вимоги до їх аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / ред.-координатор – акад. РАН Г. В. Осипов. – М. : Изд. группа ИНФРА. М., Норма, 1988. – 488 с.
2. Сорокин П. А. Структурная социология / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Товарищество. – М., 1992. – С. 156–220.
3. Катаев С. Л. Сучасне українське суспільство : навч. посіб. / С. Л. Катаев. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – С. 15–34.
4. Chałas K. Wychowanie ku wartościom. Elementy teorii i praktyki. Lublin ; Kielce : Wydawnictwo JEDNOŚĆ, 2003. – 390 s.
5. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія / Е. Гуссерль : пер. В. І. Молчанова // Логос. – 2002. – № 1. – С. 132–143.
6. Ионин Л. Г. Социология культуры / Л. Г. Ионин. – М. : Логос, 1998. – 427 с.

МОЛОДОЙ СПЕЦИАЛИСТ В СОВРЕМЕННОМ СОЦИУМЕ

Чучилина К. С.

Анализируется интегральное воздействие макро- и микроуровня в формировании современного молодого специалиста. С позиции макроуровня рассматривается влияние социального пространства как среды формирования молодого специалиста и процессы трансформации, определяющие его адаптацию к новым условиям социума. С позиции микроуровня рассматривается категория «жизненный мир», роль ценностей в формировании личности молодого специалиста.

Ключевые слова: молодой специалист, социальное пространство, жизненный мир, трансформация, ценности.

YOUNG PROFESSIONAL IN MODERN SOCIETY

Chuchylina K. S.

The article analyzes the integrated potential of macro and micro level in the formation of a modern young professional. The multidimensionality of the factors influencing on the young professionals will determine the future of society, where young professionals will be transferred to the professional category. For young professionals lifeworld is made up of professional values and other aspects of life and the experience of interaction with other actors. Beliefs and values, and therefore the lifeworld of young professionals are constantly changing in the search of condition, leading to constant development, based on today's realities.

There is no doubt that various aspects of analysis of hypostasis of the individual as the environment of his social subjects are different as of today. However, integral analysis that combines macro and micro levels of analysis with regard to formation of a young specialist under current conditions is presented rather weakly. A modern individual as the environment for formation of a young specialist represents a rather complicated conglomerate of various phenomena affecting all social subjects. That is the reason why it should be considered on multidimensional basis.

Using potential of a combination of theoretical structures, first of all, a modern individual can be represented through the prism of social space it is formed of. In the most general form social space is one of the types of space (equally with physical, economic, political, educational, environmental, symbolic and others); a combination of processes, relations and relationships in the social sphere hierarchically linked with each other.

From the one hand author examines the impact of macro-level as social space in environment of young specialist, and transformation processes that determine the adaptation to the new conditions of society. Macrosocial point of view he can be analyzed as social space structured by unified principles of life activity of social subjects and requirements to them. From the position of the micro-level is considered categories of the life-

world, the role of values in shaping the personality of the young specialist. Microsocial point of view — a combination of life worlds construed by social actors and interacting with each other. As a result, young specialists are under the influence of social formations of different levels, which raises specific requirements to analyze them.

Key words: *young professional, social space, the life-world, transformation, values.*

НАШ ЮВІЛЯР

ДАНИЛЬЯН ОЛЕГ ГЕННАДІЙОВИЧ
(до ювілею відомого науковця та педагога)

22 жовтня 2015 р. виповнилося 60 років від дня народження знаного вченого, філософа, авторитетного вітчизняного науковця й освітянина, талановитого педагога, доктора філософських наук, професора, заслуженого працівника освіти України, лауреата Премії імені Ярослава Мудрого за видатні заслуги в галузі підготовки юридичних кадрів **Олега Геннадійовича Данильяна**.

Олег Геннадійович Данильян народився 22 жовтня 1955 р. в м. Ташкент Узбецької РСР (Республіка Узбекистан) у родині військовослужбовця. Свій активний життєвий шлях розпочав 1976 р. після закінчення з відзнакою Новочеркаського вищого військового командного училища зв'язку. З 1976 по 1983 р. проходив службу на різних посадах у Збройних Силах СРСР, де зарекомендував себе висококваліфікованим, всебічно ерудованим, вимогли-

вим до себе й підлеглих офіцером. Уже під час військової служби в О. Г. Данильяна сформувався стійкий інтерес до філософського осмислення дійсності, потяг до наукового самовдосконалення й досягнення вершин гуманітарної науки. З метою реалізації своїх світоглядних і наукових прагнень від вступає до Військово-політичної академії (м. Москва) на військово-педагогічний факультет, після закінчення якого з відзнакою у 1986 р. плідно працював по 1993 р. на посадах викладача та старшого викладача кафедри суспільних наук Харківського вищого військового авіаційного училища радіоелектроніки.

Вдало поєднуючи військову, педагогічну та наукову діяльність, О. Г. Данильян вступає до заочної ад'юнкттури кафедри філософії Гуманітарної академії Збройних сил (м. Москва), яку успішно закінчив у 1990 р. та захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук «Протиріччя у первинних військових колективах і механізм їх розв'язання в умовах демократизації радянського суспільства й армії».

У результаті реорганізації вищих військових навчальних закладів України О. Г. Данильян з 1993 р. обіймає посаду викладача кафедри філософії Харківського військового університету, а з 1994 р. — заступника начальника кафедри філософії.

Реалізуючи власні мрії опанування філософським знанням на найвищому рівні, О. Г. Данильян з 1995 по 1998 р. навчається у докторантурі Харківського військового університету. Результатом системних наукових досліджень цього періоду стає блискучий захист у 1998 р. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук «Соціальні протиріччя в посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання».

З 1998 по 2000 р. О. Г. Данильян обіймає посаду професора кафедри філософії Харківського військового університету.

Після звільнення з лав Збройних Сил України в запас у 2000 р. О. Г. Данильян очолив кафедру філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. У 2001 р. йому присвоєно звання професора, у 2005 р. — Заслуженого працівника освіти України.

Педагогічну й адміністративну діяльність у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого О. Г. Данильян вдало поєднує з науковою діяльністю в Інституті державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, де з 2002 р. очолює сектор проблем формування та функціонування органів державної влади.

О. Г. Данильян є знаним фахівцем у галузі соціальної філософії та філософії права. До кола його наукових інтересів також входять теоретичні проблеми політології, державного будівництва та місцевого самоврядування, національної безпеки України, релігієзнавства.

О. Г. Данильян передає свої знання та досвід не лише студентам, а й наступним поколінням науковців. Він підготував двох докторів наук та чотирьох кандидатів наук, продовжує брати активну участь у підготовці фахівців права вищої кваліфікації.

Життя і творчість О. Г. Данильяна — це яскравий приклад відданого служіння науці й Вітчизні. Професіоналізм, широка ерудиція, надзвичайна працьовитість, відповідальність і відданість своїй справі дозволили йому стати видатним вченим-філософом, автором численних праць з гуманітарних проблем сучасності, які здобули визнання й високий авторитет у вітчизняній науковій спільноті й за кордоном. О. Г. Данильян опублікував самостійно й у співавторстві понад 250 наукових, навчальних та навчально-методичних праць загальним обсягом понад 220 друк. арк. Серед них — «Соціальні протиріччя. Сутність, типологія, форми прояви» (1997), «Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання» (1998), «Національна безпека України. Сутність, структура та напрямки реалізації» (2002), «Філософія права» (2002), «Основи філософії» (2003), «Конституційно-правові засади становлення української державності» (2003), «Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз» (2004), «Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність» (2005), «Сучасний словник із суспільних наук» (2006), «Проблеми модернізації політичних систем сучасності» (2008), «Філософія» (2013), «Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем» (2014), «Філософія правового виховання» (2014), «Релігієзнавство» (2015), «Культурологія» (2015) та ін., багато з яких були перевидані, зважаючи на суттєвий науковий попит та світоглядний інтерес до них.

О. Г. Данильян є заступником голови спеціалізованої ради із захисту дисертацій при Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого, членом редакційних колегій низки наукових видань.

З ім'ям О. Г. Данильяна пов'язана поява нових, перспективних напрямів філософської й науково-педагогічної думки в юридичному університеті, спрямованих на всебічне вивчення й аналіз сучасних соціальних і правових процесів.

О. Г. Данильян здійснює активну науково-організаційну діяльність. Він є заступником голови Всеукраїнської асоціації філософії права та соціальної філософії (ВАФПСФ), членом Міжнародної асоціації філософії права та соціальної філософії (IVR), членом Президії Харківської асоціації політологів.

Здобутки О. Г. Данильяна неодноразово знаходили визнання на різних рівнях держави та суспільства. Він нагороджений чотирма державними на-

городами (ювілейними медалями та медаллю «За бездоганну службу у Збройних Силах СРСР»), почесними нагородами військових та громадських організацій Чехословаччини, є лауреатом конкурсу Союзу юристів України на краще юридичне видання (2003, 2006), лауреатом конкурсу «Вища школа Харківщини — кращі імена» (2005), лауреатом Премії імені Ярослава Мудрого за видатні заслуги в галузі підготовки юридичних кадрів (2014).

О. Г. Данильяна відрізняють комунікабельність, людяність, вміння йти в ногу з часом. Серед своїх співробітників Олег Геннадійович користується повагою й авторитетом, йому вдалося створити на кафедрі колектив однодумців, фахівців високого класу в галузі філософії й філософії права.

Двері кафедри філософії завжди відкриті, О. Г. Данильян завжди готовий допомогти. Він допомагає студентам, аспірантам, здобувачам у вирішенні їхніх проблем і сприяє їх успішній науковій та навчальній діяльності. Завдяки його зусиллям кафедра розвивається і відкриває нові напрями науково-дослідної діяльності, завдяки його організаторським зусиллям ось уже більше 10 років на базі кафедри проходять студентські наукові конференції з проблем філософії та філософії права.

Весь життєвий і творчий шлях Олега Геннадійовича Данильяна — це яскраве свідчення того, що бути ученим — означає бути терплячою, вдумливою людиною, яка володіє неймовірним запасом знань, ерудиції, вміння аналізувати й зіставляти, не належати собі, адже наука вимагає колосальних витрат часу і сил.

Саме завдяки таким невід'ємним рисам свого характеру, як працелюбність і наполегливість, порядність і принциповість, чесність і патріотизм, прагнення до наукового пошуку і творчого розвитку, Олег Геннадійович Данильян досягає успіху, плідно працюючи на благо держави та суспільства.

Редакційна колегія Вісника Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» та колектив кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого щиро вітають вельмишановного ювіляра і бажають міцного здоров'я, щастя, творчої наснаги й життєвого оптимізму, нових творчих злетів і максимальної реалізації його невичерпного особистого потенціалу.

*Редакційна колегія,
колектив кафедри філософії
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

НАШІ АВТОРИ

АНУЧИНА <i>Любов Василівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ВОРОТИНСЬКИЙ <i>Вадим Володимирович</i>	<i>Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, здобувач</i>
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
ГРИЦАНЕНКО <i>Валентин Георгійович</i>	<i>Харківська державна академія культури, доцент</i>
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЛИСЕНКОВА <i>Владлена Віталіївна</i>	<i>Харківська державна академія культури, доктор філософських наук, доцент</i>
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор</i>
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
ПЕЛІШЕНКО <i>Вадим Олексійович</i>	<i>Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, аспірант</i>
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор</i>
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
СІДАК <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
СТАСЕВСЬКА <i>Оксана Анатоліївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ЦЕНКО <i>Маргарита Борисівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЧЕРНИШОВА <i>Тайсія Олексіївна</i>	<i>Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філологічних наук</i>
ЧУЧИЛІНА <i>Катерина Сергіївна</i>	<i>Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», аспірантка</i>
ШЕПЕЛЕНКО <i>Ірина Павлівна</i>	<i>Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ШАПАРЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів, маркетингу і торгівлі, кандидат філософських наук, доцент</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>АНУЧИНА Любов Василівна</i>	27	<i>САХАНЬ Олена Миколаївна</i>	112
<i>ВОРОТИНСЬКИЙ Вадим Володимирович</i>	139	<i>СІДАК Людмила Миколаївна</i>	46
<i>ГЕРАСІНА Людмила Миколаївна</i>	94	<i>СТАСЕВСЬКА Оксана Анатоліївна</i>	37
<i>ГРИЦАНЕНКО Валентин Георгійович</i>	27	<i>ТРЕБІН Михайло Петрович</i>	148
<i>ЖДАНЕНКО Світлана Борисівна</i>	13	<i>ЦЕНКО Маргарита Борисівна</i>	55
<i>ЛИСЕНКОВА Владлена Віталіївна</i>	5	<i>ЧЕРНИШОВА Тайсія Олексіївна</i>	75
<i>МАНУЙЛОВ Євген Миколайович</i>	87	<i>ЧУЧИЛІНА Катерина Сергіївна</i>	196
<i>ПОГРІБНА Вікторія Леонідівна</i>	185	<i>ШЕПЕЛЕНКО Ірина Павлівна</i>	178
<i>ПЕЛІШЕНКО Вадим Олексійович</i>	129	<i>ШАПАРЕНКО Олена Володимирівна</i>	64
<i>ПОЛІЩУК Ігор Олександрович</i>	106		

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія* передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – *українська*; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вичитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- *електронний варіант статті* на магнітному носіїві (CD);
- *анотацію* (до 10 рядків) російською та 0,5 сторінки англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- *рецензію* доктора наук та витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮУ імені Ярослава Мудрого);
- *відомості про авторів*, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті *українською мовою*¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

---

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

Підписано до друку з оригінал-макета 05.11.2015.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 17,1. Обл.-вид. арк. 13,38. Вид. № 1329.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80